

Harp Tarihi Dergisi

FATİH HARP TARİHİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
FATİH INSTITUTE OF MILITARY HISTORY

Sayı / Issue: 10
Aralık / December 2024

Turkish Journal of Military History

BASKI / PRINTED BY

MSÜ Basım ve Yayınevi Müdürlüğü / TNDU Printing and Publishing Office

YAZIŞMA VE HABERLEŞME ADRESİ / CORRESPONDENCE AND COMMUNICATION

Milli Savunma Üniversitesi	Telefon / Phone:	0 212 398 01 00 (3860-3832)
Fatih Harp Tarihi Araştırmaları Enstitüsü	E-posta / E-mail:	htd.dergi[at]msu.edu.tr htd.dergi[at]gmail.com
Yenilevent / İSTANBUL TÜRKİYE	Web:	www.htd.msu.edu.tr

Fatih Harp Tarihi Araştırmaları Enstitüsü
Adına Sahibi ve Sorumlusu

Owner on behalf of Fatih Institute
of Military History

Prof. Dr. Bünyamin KOCAOĞLU

Baş Editör / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Bünyamin KOCAOĞLU

Editör / Editor

A. Sefa ÖZKAYA

Editör Yardımcıları / Assistant Editors

Ahmet TAŞDEMİR
Hamza BİLGÜ

İngilizce Editörü / English Language Editor

Dilek KARABACAK

Alan Editörleri / Field Editors

Prof. Dr. Gültekin YILDIZ (Milli Savunma Üniversitesi)
Prof. Dr. Uğur DEMİR (Marmara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Oğuz YARLIGAŞ (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ahmet ÖZCAN (Milli Savunma Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüsnü ÖZLÜ (Milli Savunma Üniversitesi)
Doç. Dr. Salim AYDIN (Milli Savunma Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet BEŞİKÇİ (Yıldız Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet Mert SUNAR (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. M. Fatih ÇALIŞIR (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN (29 Mayıs Üniversitesi)

Fatih Harp Tarihi Araştırmaları Enstitüsü yayını olan Harp Tarihi Dergisi yılda iki kez haziran ve aralık aylarında yayınlanan ulusal hakemli bir dergidir. Makalelerdeki düşünce, görüş, varsayım veya tezler eser sahiplerine aittir. Milli Savunma Üniversitesi ve Fatih Harp Tarihi Araştırmaları Enstitüsü sorumlu tutulamaz.

Turkish Journal of Military History is a national peer-reviewed journal and published biannually in june and december. The opinions, thoughts, postulations, or proposals within the articles are reflections of the authors and do not, in any way, represent those of Turkish National Defence University or of Fatih Institute of Military History.

DANIŐMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Erhan AFYONCU (Milli Savunma Üniversitesi)

Prof. Dr. Feridun EMECEN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)

Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi)

Prof. Dr. Gültekin YILDIZ (Milli Savunma Üniversitesi)

Prof. Dr. Abdulkadir ÖZCAN (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet TAŐAĒIL (Yeditepe Üniversitesi)

Prof. Dr. Tuncay ZORLU (İstanbul Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Mahir AYDIN (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Erkan GÖKSU (Dokuz Eylül Üniversitesi)

Prof. Dr. İdris BOSTAN

İÇİNDEKİLER / TABLE OF CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Tarihte Savaş Arabaları ve Şehnâme'deki Bir Tasviri Chariots throughout History and their Description in the Shahnameh Samet İKİBEŞ	1
Timurlu Devleti'nde Ordu Pazarı Ordu Bazaar in Timurid Empire Fatih BOSTANCI	37
Arşiv Belgeleri ve Kroniklere Göre Kıbrıs Seferi'nin (1570-1571) İlk Çıkarma Safhası The First Landing Phase of the Cyprus Expedition (1570-1571) according to Archival Documents and Chronicles Abdullah TANRIVERMİŞ	57
İran'da Zorunlu Askerlik Sistemine Geçiş (1906-1943) Transition to Compulsory Military Service in Iran (1906-1943) Oğuzhan İMAMOĞLU	91
Devlet-i Aliyye'de Gerileme Sorununa Paradigmik Bir Bakış A Paradigmatic View on the Problem of Decline in Devlet-i Aliyye Cevat ŞAYİN	119

Makale Çevirisi / Translation Article

Jan Žižka ve Hünyadi Yanoş'un Tâbor'undan Osmanlı Ordusunun Tabur Cengi'ne. Doğu Avrupa, Yakın ve Orta Doğu'da Husçu Savaş Sanatı (15-17. Yüzyıllar) Du "tâbor" de Jan Zizka et de Jean Hunyadi au "Tâbur Cengi" des Armées Ottomanes. L'art Militaire Hussite dans l'Europe Orientale, le Proche et le Moyen Orient (XV ^e -XVII ^e siècles) Emanuel Constantin ANTOCHE, çev. Serhat TERTEMİZ	145
--	-----

Kitap Tanıtımı / Book Review

Korkmaz, Mehmet, Bahriyede Bir Ömür: Sultan II. Abdülhamid'in Bahriye Nâzırı Hasan Hüsnü Paşa, Selenge Yayınları, 292 Sayfa, İstanbul 2022, ISBN: 9786257459396 Çağrı ELİBOL	195
Yayın İlkeleri	211
Submission Guidelines	216

Tarihte Savaş Arabaları ve Şehnâme'deki Bir Tasviri

Chariots throughout History and their Description in the Shahnameh

*Samet İKİBEŞ**

Öz

At arabaları insanoğlu tarafından tarih boyunca çeşitli amaçlarla kullanılmış ve savaş arabaları bu amaçlardan birini teşkil etmiştir. Lakin Bronz Çağı zarfında askerî hususta görev almaya başlamışlardır. Zamanla da orduların temelini meydana getirmeleri ile birlikte, birçok medeniyette izlerine rastlanabilmiştir. Bu çalışmada savaş arabası kullanan tüm medeniyetleri incelemek mümkün olmadığından Eski Mısır, Hitit, Myken, Eski Yunan, Pers, Roma, Eski Çin ve Eski Türk gibi uygarlıklar üzerinde durulmuştur. Çalışmanın temel amacı savaş arabalarının gelişimini Prehistorik Çağlardan Orta Çağ'a kadar incelemektir. İkincil bir amaç da Şehnâme'deki tasvirlerini minyatür sanatı çerçevesinde gözden geçirmektir. Savaş arabalarına sahip olan medeniyetler kendi coğrafi koşulları ve savaş taktik-stratejilerine göre makinelerini tasarlamışlardır. Ancak herhangi bir savaş arabası aks, tekerlek, sepet, direk, boyunduruk ve bağlantı bölümleri gibi ortak tamamlayıcı unsurlar barındırmak zorundaydı.

Savaş aracını meydana getiren bu parçaların aynı zamanda farklı görevleri de bulunurdu. Bu araçlar muharebelerde genellikle piyadelerin saflarını dağıtmak amaçlı kullanılmıştır. Arabalar Bronz Çağı boyunca piyadeleri dağıtma noktasında önemli yararlar sağlamalarına karşın zamanla saf dışı kalmaya başlamışlardır. Nitekim işaret edilen durumun en büyük sebebi, süvari birliklerinin ortaya çıkmasıdır. Süvariler savaş

* Doktora Öğrencisi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. E-posta: samet_ikibes[at]hotmail.com, Orcid ID: 0000-0002-0116-9049.

Geliş Tarihi/Received: 14.09.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 03.12.2024

arabalarına kıyasla daha hızlı ve kullanışlı oldukları için önem kazanmışlardır. Fakat bu çerçevede araçların Eski Çağ ve Orta Çağ boyunca tamamen ortadan kalktığı da düşünülmemelidir. Şehnâme İran'ın milli kahramanlık destanlarından biri olup hem tarihî hemde mitolojik konuları aktarmaktadır. Ek olarak İsfendiyâr ile Simurg mücadelesinde dikenli bir savaş arabası da yer almaktadır. Bu hikâyede İsfendiyâr, arabasının üzerindeki dikenler yardımıyla Simurg'un canını almış ve belirtilen mücadele birçok minyatürde tasvir edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Askeri Teknoloji, Eski Çağ, Orta Çağ, Savaş Arabası, Savaş Makinesi, Şehnâme.

Abstract

Throughout history, people have used carts for various purposes, with chariots being one of these functions. However, the chariots began to take on military roles during the Bronze Age. Over time, they formed the basis of armies, and therefore, their traces can be found in many civilizations. Due to the complexity of covering all civilizations that used chariots, this article focuses on several key ones: Ancient Egypt, the Hittites, the Mycenaeans, Ancient Greece, Persia, Rome, Ancient China, and Ancient Turkic societies. The article's primary purpose is to investigate the development of chariots from the Prehistoric Ages to the Medieval. Its secondary objective is to analyze the descriptions of chariots as depicted in the Shahnameh miniatures. Civilizations that used chariots designed their vehicles according to their war strategies and geographical conditions. However, all chariots had a few standard essential components, including the axle, wheel, cockpit, pole, yoke, and joints.

These pieces also had different functions while operating the chariots. Chariots were primarily used to disrupt the ranks of foot soldiers in battle. Although they were highly effective during the Bronze Age, they eventually became obsolete as time passed. The main reason for this decline was the rise of cavalry units, which proved to be faster and more versatile in combat than chariots. However, it should not be assumed that chariots were no longer used in ancient or medieval times since they continued to play a role in warfare throughout these periods. The Shahnameh is one of Persia's national epic sagas, encompassing both historical and mythological themes. It features a notable episode

involving a thorny chariot in the conflict between Esfandiyâr and Simurgh. In the story, Esfandiyâr defeats Simurgh with the help of the thorns on his chariot, and this dramatic struggle is depicted in many miniatures.

Keywords: Ancient Times, Chariot, Medieval, Military Technology, Shahnameh, War Machine.

Giriş

İnsanoğlunun savaş arabasını üretmesi, askerî teknoloji hususunda hemen vuku bulmamış ve bir gelişim serüveni geçirmiştir. Bu sürecin ilk basamağını atın evcilleştirilmesi teşkil etmektedir. Ancak ne var ki atın nerede ne zaman ve nasıl evcilleştirildiği netliğe kavuşturulamamıştır. Bununla birlikte evcilleştirilmenin ilk evreleri sırasında binek veyahut yük hayvanı olarak kullanıldıkları da düşünülmemelidir. Öyle ki öncelikle temel besin ihtiyaçlarını karşılamak amaçlı etinden ve sütünden yararlanılmış ve daha sonrasında da diğer basamaklara geçilmiş olmalıdır.

Araştırmacılar tarafından evcilleştirmenin ilk örnekleri konusunda birçok teori öne sürülmüştür. Buna karşın Levine, ortaya sürülen teorilerin doğrudan veya dolaylı olarak değerlendirilmesini savunmaktadır¹. Doğrudan değerlendirilen kanıtlar somut ölçekli, dolaylılar da soyut ölçeklidir. Lakin meselenin neresinden bakarsanız bakın Gordion Düğümü'dür. Çünkü araştırmacıların bir kısmı somut diğer kısmı ise soyut kanıtlar ileri sürmektedir. Hal böyleyken ortak bir noktada buluşulamamaktadır. Problemin neticelenmesi için bazı önerilerde bulunulabilir. Öncelikle soyut kanıtlardan ziyade somut kanıtlar üzerinde durulmalıdır. Nitekim soyut kanıtlar açık uçlu olup yorumlara gebedir ve ortak bir kanıda birleşmesi zordur. Somut kanıtlara gelindiğinde ise arkeolojik eserler üzerindeki hayvan betimlemeleri dikkatle incelenmelidir. Zira betimlenen hayvanlar zebra, eşek veya türevleri olabilmektedir. Aynı zamanda arkeolojinin yeni keşifleri de önemle takip edilmelidir. Atın evcilleştirilmesi hususunda

¹ Marsha Levine, "Domestication and Early History of the Horse", *The Origins, Development and Management of Its Behavior*, ed. Daniel Milld ve Sue Mc Donnel, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 7.

somut kanıtlar değerlendirilerek bir tarihleme yapmamız istenecek olursa da MÖ 4.000-3.000 arasında gerçekleştirildiği belirtilebilir².

Yük hayvanı dışında savaş arabalarının önemli bir gereksinimi de askerlerin üzerinde taşındığı sepet/vagondur. Bu çerçevede ilk değerlendirilecek konu, tekerlekli araçların ne zaman ortaya çıktığıdır. Somut olarak arkeolojik kanıtlar incelendiğinde yük arabalarının MÖ 4.000 dolaylarında kullanıldığı görülmektedir. Belirtilen en erken argümanlardan bir kısmı MÖ 4.000'e tarihlendirilen Uruk piktogramları üzerinde yer alır³ (Bkz. Ek-1). Tabii ilk örneklerin hem muharebe esnasında kullanıldığı hem de atlar tarafından çekildiği düşünülmemelidir. Nitekim bu örnekler yük taşıma amaçlı kullanılmış ve öküz gibi hayvanlar tarafından çekilmiş olmalıdır. Dönem MÖ 3.000 dolaylarına gelindiğinde, tekerlekli araçların kısmen askerî prestij unsuru olduğu görülmektedir. Belirtilen periyot zarfında krallar, ağır tekerlekli araçları ile muharebe sahasına gösterişli girişler gerçekleştirmişlerdir⁴. Ancak yine de tam anlamıyla askerî nitelikte kullandıklarını söylemek güçtür. Buna karşın MÖ 2.000 civarında ise tekerlekli araçların hantal yapılarından kurtulmuş oldukları anlaşılmaktadır. Hal böyleyken işaret edilen dönemde yavaş yavaş askerî prestij unsuru olarak kullanılmaya başladıkları söylenebilir. Belirtilen hususta da çoğu zaman piyadelerin saflarını bozmak amaçlı kullanılmışlardır⁵. Savaş arabalarının muharebelerdeki etkinliklerinin tam anlamıyla anlaşılmasını müteakip,

² Atın evcilleştirilmesi hususunda ayrıntılı bilgi için bakınız; Marsha Levine, "Domestication and Early History of the Horse", s. 5-22.; Sandra Olsen, "Early House Domestication on the Eurasian Steppe", *Documenting Domestication: New Genetic and Archaeological Paradigms*, ed. Melinda Zeder, Daniel Bradley, Eve Emshwiller ve Bruce Smith, University of California Press, Berkeley 2006: s. 245-269.; Martin Trautmann vd., "First Bioanthropological Evidence for Yamnaya Horsemanship", *Science Advance*, Sayı 9 (Mart 2023), c. 9, s. 1-13.; Gail Brownriss, "Domestication of the Horse", *Cheiron: The International Journal of Equine and Equestrian History*, Sayı 1, c. 3, s. 2-5.

³ Stefan Burmeister vd., "Some Notes on Pictograms Interpreted as Sledges and Wheeled Vehicles in the Archaic Texts from Uruk", *Equids and Wheeled Vehicles in the Ancient World*, ed. Peter Raulwing, Katheryan Linduff, Joost Crouwel, Bar Publishing, Oxford 2019, s. 49.

⁴ Robert Drews, *Tunç Çağı'nın Sonu*, çev. Tolga Ersoy, Gürkan Ergin, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 114.

⁵ Robert Drews, *The Coming of the Greeks: Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East*, Princeton University Press, Princeton 1988, s. 89.

orduların ana unsurunu oluşturmaya başladıkları idrak edilmektedir. Öyle ki belirtilen bağlamda krallar, sahip oldukları savaş arabası sayıları ile de övünç duymuşlardır. Örneğin Hititler Kadeş Savaşı'nda 3.500 gibi muazzam sayıda savaş arabasına sahip olmuşlardı⁶. Buradan savaş arabaları üreticileri ve savaşçılarının kraliyet safında önemli statülerinin bulunduğunu sonucu çıkarılabilir⁷.

1. Savaş Arabalarının Tamamlayıcı Unsurları

Savaş arabaları aks, tekerlek, sepet, direk, boyunduruk ve bağlantı bölümleri olmak üzere altı ana parçadan oluşmaktadır (Ek 15). Belirtilen kısımlar tüm türdeşlerinde ortak⁸ olmasına karşın, tamamlayıcı unsur bakımından farklılıklar barındırabilmektedir. Örneğin Mısırlar savaş arabalarının imalatı için 50'den fazla parça kullanmışlardır⁹. muharebelerdeki yetkinlikleri buna bağlı olduğundan her bir parçanın üretiminde kullanılacak malzemeler önemle seçilmelidir. Bu doğrultuda topografik özelliklere göre üretiminde en uygun gereçler seçilmiştir. Mesela Mısır arabaları kara meşe, dişbudak ve huş ağacı gibi yapı malzemelerinden meydana getirilirdi¹⁰.

1.1. Aks

Aks arabaların gövdesini oluşturan en önemli parçaların başında gelmektedir. Nitekim iki tekerlek arasındaki uzun mil olarak tanımlanabilir. Konumlandırılış meselesi değişkenlik gösteren aks, Mısırlılar'da sepetin ara ucuna, Mykenliler'de de merkeze yerleştirilmişlerdir. Bu hususta arabaların yetilerinde de zıtlıklar görülmüştür. Sepetin arka ucuna yerleştirildikleri vakit, atların sırtlarına

⁶ Trevor Broce, *Hitit Krallığı*, çev. İrem Kutluk, Alfa Yayınları, İstanbul 2023, s. 344.

⁷ Bu durum Hint dini metni Rig Veda'dan aktarılmaktadır. Anonim, *Rigveda*, çev. Korhan Kaya, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 8.LXIV.5.

⁸ Angelo Mazzù vd., "Dynamical and Structural Analysis of a Bronze Age War Chariot", *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, Sayı 1 (Ekim 2020), c. 949, s. 1.

⁹ Cesare Rossi vd., "Ancient Road Transport Devices: Developments from the Bronze Age to the Roman Empire", *Frontiers of Mechanical Engineering*, Sayı 1 (2015), c. 11, s. 13.

¹⁰ Robert Drews, *The Coming of the Greeks: Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East*, s. 84-85.

binen yük artmış ve buna karşın savaşılar daha az savrulmuştur¹¹. Merkeze yerleştirildiklerinde ise atların sırtına daha az yük binmiş ve muhtemelen savaşılar daha çok sarsılmıştır.

1.2. Tekerlek

Tekerlekler kendi içerisinde çember, ispit ve göbek gibi ana parçalara ayrılmaktadır. Çember yüzeyle temas ettiği kısımdır ve arkeolojik eserler incelendiğinde savaş arabalarının genellikle tek veyahut iki çember yapısına sahip oldukları görülmektedir. İmalinde de tek bir parçanın çeşitli işlemler sonucu bükülebildiği gibi birden fazla segmentin bir araya getirilmesi de tercih edilebilmiştir¹². İspitler bir ucu tekerlek çemberine öteki ucuyrsa göbek kısmına yerleştirilen ahşap çubuklar olup, genel amaçları tekerlek çerçevesinin dayanıklılığını artırmaktır. Hal böyleyken tekerleklerin çapı arttıkça ispit sayısı da doğru orantılı biçimde artmaktadır. Ancak ilk tekerler ispit sistemi barındırmamış ve disk şeklinde bir görünüme sahip olmuşlardır. Lakin akabinde bu örneklerin ağır yapıları yeni teknolojilerin gelişmesine sebebiyet vermiş ve geçiş evresi (ispit öncesi) denilen çapraz ispit benzeri yapı ortaya çıkmıştır¹³(Bkz. Ek-2). Fakat burada da istenilen hız veyahut dayanıklılığa ulaşılamamış olmalıdır. Zira bunun ardından ispit sistemi imal edilmeye başlanmıştır. Tekerlek göbeği de kısaca izah edilecek olursa, tekerleklerin aksa sabitlenmesine yarayan bölüm olduğunu ifade edilebilir.

1.3. Sepet/Vagon

Sepet/vagon araba sürücüsü ve savaşçının/savaşçıların taşındığı kısımdır. Üretiminde kullanılacak gereçler olabildiğince hareket engeli oluşturmamalı ve bu sebeple hafif malzemeler tercih edilmelidir. Genellikle de tabanlar için ahşap yahut iç içe geçmiş deri şeritler kullanılmaktadır.

¹¹ Angelo Mazzú vd., “Dynamical and Structural Analysis of a Bronze Age War Chariot”, s. 2.; Angelo Mazzú vd., “Dynamical Behaviour of Bronze Age War Chariots”, *Journal of Archaeological Science: Reports*, c. 21 (Nisan 2021), s. 2.

¹² Serhan Gündüz, “M.Ö. I. Binyılın İlk Yarısında Önasya Krallıklarında Araba Tekerleklerinin Özellikleri ve Yapım Teknikleri”, *Belleten*, Sayı 247 (Aralık 2002), c. 66, s. 792.

¹³ Geçiş evresi örneklerden biri İtalya’da bulunmuştur. Bunun için bakınız; Angelo Mazzú vd., “Dynamical and Structural Analysis of a Bronze Age War Chariot”, s. 1.

Taşıyabildikleri asker sayısı sepetin durumu ve tercih edilen savaş stratejisine göre farklılıklar göstermiş ve çoğu zaman iki ila dört kişi barındırmıştır. Yer alan savaşçılardan biri sürücü diğerleri ise okçu veya ciritçidir. Tabii olarak savaş arabalarının okçuların seri atışlar yaparak piyade saflarını bozmayı amaçlayan bir hedefi bulunmaktadır. Hal böyleyken okçuların önem bazında daha ileride olduklarından söz edilebilir.

1.4. Direk

Direk, boyunduruk ile aks arasındaki bağlantıyı sağlamaktadır. Bu bakımdan önemiyetleri göz ardı edilmemeli, çünkü hareket yönelimini aksa taşımaktadırlar. Mısırlılar direklerin önemini idrak etmiş ve elastikiyetlerini arttırmak için buharla şekillendirmişlerdir¹⁴.

1.5. Boyunduruk

Boyunduruk atların arabaya koşumlanmasını sağlayan bölümdür. Konumuysa atın kürek kemiğinin arkasında yer alan ense ve sırt kısmı olmalıdır¹⁵. Aynı zamanda hareket halinde aşınmalar oluşturmaması için doğrudan hayvan ile temas etmemeli ve öncesinde yumuşak malzemelerle sarılmalıdır.

1.6. Bağlantı Bölümleri

Arabaların imali için kullanılacak malzemeler üretildiği zaman, geriye yalnızca parçaların birbirlerine sabitlenmesi işlemi kalmaktadır. Belirtilen maksatla da birçok yöntem uygulanmıştır. Bunlar, iç içe geçme, tutkallama, deri kayışlar ile bağlama ve çivi yahut perçinleme yöntemleri oluşturmuştur.

¹⁴ Bale Sandor, "Tutankhamun's chariots: secret treasures of engineering mechanics", *Fatigue and Fracture Engineering Materials and Structures*, Sayı 7 (Temmuz 2004), c. 27, s. 639,640.

¹⁵ Gaye Şahinbaş Ergingöz, "M.Ö. 2. Binyılda Hitit ve Mısır Ordularının Yapısı: Savaş Arabaları", *Aktüel Arkeoloji*, Sayı 61 (Ocak-Şubat 2018), s. 52.

2. Tarihte Savaş Arabaları

2.1. Eski Mısır

Mısır'a savaş arabaları ilk defa MÖ 17. yüzyıl civarında Hiksoslar tarafından getirilmiştir¹⁶. Başlangıçta yalnızca kraliyet safında kendilerine yer bulmuşlarsa da zamanla soylu kesimin de gözdesi olmuşlardır. Yapıları itibariyle hafiflikleri ön planda olmuş ve menzilli silahlar (ok-cirit...) için bir platform görevi görmüşlerdir. Bununla birlikte dayanıklılık yönünden eksikliğe mahal vermemek amacıyla, bazı yöntemler de uygulanmıştır. Özümseven metotlardan biri, daha dayanıklı ahşabın ithal edilmesi¹⁷ diğeri ise önemli parçaların (tekerlek çemberi gibi) farklı malzemelerle kaplanmasıdır. Savaş arabalarının tamamlayıcı unsurları ise türdeşleriyle aynıdır. Ancak bir farklılık olarak hafif sepetlerinin sağlamlığını artırmak amaçlı, vagonlarının üst kısmı ile direk arasına destek unsuru eklenmiştir. Mısır savaş arabaları incelendiği zaman, ilk göze çarpacak husus aksların konumlandırılışları olacaktır. Öyle ki sepetlerin arka uç kısımlarına sabitlenmiş ve konumsal değişikliğe uğramadan yol katetmişlerdir. Muhtemelen de vagonların hafifliğinden dolayı bu şekilde bir kullanım tercih edildiği söylenebilir. İlk betimsel kanıtlar incelendiğinde tekerlek ispitlerinin dört adet olduğu görülmektedir. Fakat zamanla mürettebatın taşınması konusunda olumsuzluk yaşanmaması için sekiz ispitli tekerlekler kullanılmış, lakin bu da uygun görülmemiş olacak ki, akabinde altı ispitli tekerlekler kullanılmaya başlanmıştır (Ek 15, 17, 18). Tekerlek çemberleri ise çoğu zaman biri kalın diğeri ince olmak üzere iki çemberden meydana gelmiştir. Tabii zaman zaman üç çemberli örneklerle de karşılaşabilmektedir. Sepetler ağırlık göz önüne alınarak ahşap iskelet yapısına sahip olmuş ve çevresi (tabanı dahil) organik malzemeler ile kapatılmaya çalışılmıştır. Ekseri biri sürücü diğeri savaşçı olmak üzere iki mürettebat taşımışlardır. Buna karşın bazı rölyeflerde tek kişi taşıdıkları da dikkati çekmiş ve bu hususta savaşçı, atış yaparken kontrolü kaybetmemek amacıyla dizginleri beline bağlamıştır.

¹⁶ Andre Veldmeijer ve Salima Ikram, *Chariots In Ancient Egypt: The Tano Chariot, A Case Study*, Sidestone Press, Leiden 2018, s. 13.

¹⁷ Antik Mısır metinlerinde savaş araması imali için gerekli olan ahşabın Naharin dağından ithal edildiği belirtilmektedir. Bkz. Amy Marie Meilleur, *A Re-Examination of the Chariot of Thutmose IV*, Memphis Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Tennessee 2018, s. 22.

2.2. Hitit

Hititler savaş arabalarını M.Ö. 17-16. yüzyıl gibi bir tarihte Hurriler ile etkileşimleri sonucunda benimsemişlerdir¹⁸. Aynı zamanda onlardan kalan at yetiştiriciliğini de miras edinmişler ve arabalarına yetisi yüksek atları dizginlemişlerdir. Araba yapıları da Mısır örneklerine göre daha ağır formda ve belirtilen özellikleriyle doğrudan piyade saflarını dağıtmak amaçlı kullanılmış olmalıdırlar. Tamamlayıcı unsurları ise bazı ufak farklılıklar haricinde türdeşleriyle aynıdır. Hitit savaş arabalarının aksları kullanış amaçlarına göre ortada konumlandırılmalıdır. Çünkü ağır yapılarına istinaden sepetin arka ucunda yer almaları atlara binen yükü arttıracaktır. Fakat betimsel kanıtlar incelendiği zaman hem sepetin orta hem de arka uç kısmında buldukları görülmektedir. Bu durum muhtemelen erken örneklerin daha hafif olmasından, geç örneklerin ise Assur etkisi neticesindedir. Başlangıçta Hitit savaş arabaları olasılıkla ağır yapıda değildi. Bu bakımdan öncül örneklerin tekerlek boyutları küçük ve belirtilen hususta ispit sayısı da az olmalıydı. Öyle ki MÖ 16-15. yüzyıla tarihlendirilen silindir mühür detayında, dört ispitli tekerlek görülmektedir (Ek 19). Fakat zamanla arabaların taşıdıkları mürettebatın artması, yapılarının ağırlaşmasına sebebiyet vermiş ve tekerlek boyutuyla ilişkili olarak ispit sayısında da artış yaşanmıştır. Akabinde de altı ispitli tekerlere geçilmiştir (Ek 20). Fakat bazı durumlarda Assur etkisi sonucu sekiz ispitli arabalara da rastlanılabilmektedir (Ek 21). Tekerlek çemberleri ise çoğunlukla biri ince diğeri kalın olmak üzere iki çemberden meydana gelmektedir. Lakin kimi vakit üç çemberli örnekler de görülebilmekte, ki o zaman da iki ince bir kalın çemberden oluşmaktadır. Sepetlerin temeli de ahşap yapıdan oluşmakta ve dayanıklılıklarını artırmak amaçlı çevrelerine deri gibi malzemeler perçinlenmektedir. Taşıdıkları mürettebat ise başlangıçta biri sürücü diğeri savaşçı olmak üzere iki asker iken, daha sonra kalkan taşıyan üçüncü bir askerin eklenmesi ile üç kişiye çıkarılmıştır.

2.3. Myken

Mykenler'in atlı arabaları muharebelerde kullandıklarına yönelik ortak kanı bulunmamaktadır. Çoğu kez de yerleşim yerlerinin topografik açıdan engebeli olmasından mütevellit, cenklerde kullanılmadığı öne

¹⁸ Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, çev. Müfit Günay, Dost Kitabevi Yayınlar, Ankara 2003, s. 127-128.

sürülmüştür. Belirtilen teori bir bakıma doğru olabilir ancak Grguric, Myken merkezlerinin ovalara sınırları olduğunu aktarmasıyla buna tezat teşkil edecek öneride bulunmaktadır¹⁹. Greenhalgh ise Dendra’da ele geçen Myken zırhının savaş arabası için özel tasarlandığını izah ederek kendi görüşünü açıklamaktadır²⁰ (Ek 3). Uzmanların nakletmiş oldukları düşüncelere ek olarak, Myken sanatında ve dilinde (Linear B) de dolaylı kanıtlar yer almaktadır. Genel sonuca varacak olursak da hem askerî hem de taşıma aracı olarak kullanıldıklarını belirtmek daha manidar olacaktır. Mykenler savaş arabalarını ilk defa MÖ 16. yüzyılın ikinci yarısı civarında kullanmaya başlamışlardır²¹. Araba yapıları başlangıçta ağır formatta iken zamanla hafifleşmektedir. Tamamlayıcı unsurlar meselesi ise her zamanki gibi temel parçalar yönünden aynı olup, birtakım farklılıklar barındırmaktadır. En belirgin ayrışma, sepetlerin üst kısmından boyunduruğa kadar uzanan ve direk ile bağlantısını dikey çubuklar ile sağlayan, destek direğinin varlığıdır. Tanımından da anlaşılacağı üzere direğin sağlamaştırılması niyetiyle tasarlanmışlardır.

Akslar Myken arabalarının ağır yapıları dolayısıyla sepetlerin merkezlerinde konumlandırılmıştır. Nitekim yerleşim yerlerinin anatomisi engebeli olması, arabaların dayanıklı imal edilmesi anlamına gelmektedir. Gelgelelim geç dönemler zarfında formlarında hafifleşme olsa da konumlarında herhangi bir değişikliğe gidilmemiştir. Nasıl ki günümüz şartlarında arabaların mevsim koşullarına göre lastikleri üretiliyorsa, antik dönemler içerisinde de düz ve engebeli araziler için farklı özelliklere sahip tekerlekler imal edilmekteydi. Myken coğrafyası göz önüne alındığında da araba tekerlerini daha dayanıklı tasarladıkları kabul edilebilir. Zatî bu durum seramik betimlemelerinde araçların sepetlere nazaran daha büyük tekerlekler kullanmalarıyla da anlaşılmaktadır. Tekerlerindeki ispit sayısının ise çoğu zaman dört ila altı (Ek 22-23) arasında değişmesine karşın, Jake ve Bakas zaman zaman sekiz ispitli örneklerin de tespit edildiğini savunmaktadır²². Muhtemelen

¹⁹ Nicolas Grguric, *The Mycenaens 1650- 1100 BC.*, Osprey Publishing, Oxford 2005, s. 41.

²⁰ Greenhalgh’nın mevcut çalışması için bakınız. Peter, Greenhalgh, “The Dendra Charioteer”, *Antiquity*, Sayı 212 (Kasım 1980), c. 54, s. 201-205.

²¹ Raffaele, D’amato ve Andrea Salimbeti, *Early Aegean Warrior 5000-1450 BC.*, Osprey Publishing, Oxford 2013, s. 14.

²² Richard Vallence Jake ve Spyros Bakas, “Linear B Lexicon for the Construction of Mycenaen Chariots”, *Journal Epohi*, Sayı 2 (Kasım 2017), c. 25, s. 302.

araştırmacılar Homeros'un İlyada'sında ifade edilen sekiz ispitli arabanın varlığını doğru olarak kabul etmektedir²³. Tekerlek çemberlerine gelecek olursa da biri ince diğeri kalın olmak üzere iki çemberden meydana geldikleri anlaşılmaktadır. Sepetlerin sanata yansıyan betimlemeleri tetkik edildiğinde de biçimsel açıdan oldukça farklı formlara sahip olduğu gözlemlenir. Ne var ki yapıları farklı olmasına rağmen, ahşap iskelet ile teşekkül etmiş ve farklı malzemelerle güçlendirilmiştir. Mürettebatın da ekseri iki askerden oluştuğu görülmekte olup, istisnaî durumlarla da karşılaşılabilmiştir. Bu da belki de taşıma amaçlı kullanılmalarından kaynaklanmaktadır.

2.4. Eski Yunan, Pers ve Roma

Savaş arabaları Bronz Çağı'nın sona ermesi ile birlikte, yavaş yavaş popülaritelerini kaybetmeye başladılar. Belirtilen süreçte en belirleyici faktör, süvari sınıfının ön plana çıkmasıdır. Zira arabaların muharebelerdeki hareket kabiliyeti ve yetkinlikleri biniciliğe göre sınırlı olacaktır. Ayrıca atlı okçuluğun geliştiği de düşünüldüğünde arabaların cenklerde pek tercih edilmeyecekleri açıkça belirtilebilir. Loades, Assurlular'ın savaş arabası okçuluğunu atlı okçuluğa aktaran öncül medeniyet olduğunu nakleder²⁴. Fakat başlangıçta hem binicilik hem de okçuluk yeteneklerinin aynı düzeyde geliştiğini bekleyemeyiz. Bu hususta MÖ 9. yüzyıla tarihlenen Assur rölyeplerinden birinde, atlı okçunun dizgini başka bir süvari tarafından kontrol edildiği görülmektedir (Ek 4). Aktarılanlar itibariyle şu sonuca varabiliriz; Antik ve Ortaçağ zamanlarında da savaş arabaları kullanımda kalmış, lakin eskisi gibi popüler olamamışlardır. Buna dayanak olarak da Bronz Çağı sonrasında tırpanlı savaş arabaları ortaya çıkması ve muharebelerde kullanıldıklarına yönelik Ksenophon ile Flavius Vegetius Renatus gibi birçok yazarın aktarımlarını argüman dahilinde değerlendirebiliriz²⁵.

2.4.1. Eski Yunan

Eski Yunan askerî sisteminin temelini ağır piyadeler oluşturmaktadır. Makedon Krallığı'nın hükmü ile beraber ise süvari sınıfı da etkin şekilde muharebe taktiklerinde yer almıştır. Gelgelelim savaş

²³ Homeros, 5.720.

²⁴ Mike Loades, *The Composite Bow*, Osprey Publishing, Oxford 2016, s. 39.

²⁵ Ksenophon, IV.17.; Flavius Vegetius Renatus, 3.24.

arabaları genellikle taşıma ve sportif faaliyetlerinde rol oynamıştır²⁶. Hal böyleyken (Makedon İmparatorluğu öncesinde) tırpanlı savaş arabalarına karşı uygun strateji geliştiremedikleri de dikkati çekmektedir²⁷. Sanatsal betimler göz önüne alındığında hafif yapıda arabalara sahip oldukları görülmektedir. Konu bazında sahneler mitoslar üzerinden işlenmekte ve bu da Homeros gibi yazarların sıkça savaş arabasını konu etmesinden kaynaklanmaktadır. Tasvirsel öğelerdeki arabaların aksları tıpkı Mısır ve Myken’de olduğu gibi sepetin merkezinde konumlandırılmıştır. Tekerlek ispitleri de dört-altı-sekiz ispit arasında, çemberleri ise biri kalın diğerleri ince olmak üzere iki ila üç çember arasında değişkenlik göstermektedir (Ek 5-6).

2.4.2. Pers

Aiskhylos, I. Kserkses’in kara ordusuna bağlı piyade, okçu, süvari ve savaş arabalarının varlığını zikreder²⁸. Fakat arabaların kullanım gayelerini net bir şekilde açıklamaz. Bunun yanında Pers arabaları hakkında Herodotos’un nakliye, Ksenophon’un ise askerî yönüne değinen ifadeleri bulunmaktadır²⁹. Mevcut hususa ilişkin bir karara varılmak istenirse de hem nakliye hem de askerî niteliklere sahip olduklarını beyan edebiliriz. Pers savaş arabaları muhtemelen ağır forma sahipti. Örneklere göre de kimi arabaların aksları sepetin merkezindeyken kimilerindeyse arka uç noktasında yer almaktaydı. İspit sayıları da altı ila 12 arasında çeşitlilik göstermekteydi (Ek 7-8). Pers savaş arabalarının tırpan sistemine de sahip olduğunu edebî kaynaklardan öğrenmekteyiz. Tekerlek göbeklerine karşılıklı yerleştirilen tırpanların, sayıları iki veya üç olarak değişmekte ve uzunlukları da yaklaşık 60 cm. civarında olmaktadır³⁰.

²⁶ Homeros, *İlyada*’sında yarışlara değinmektedir. Homeros, 23.260.

²⁷ Pers tırpanlı savaş arabaları Yunan yanaşık nizamını delip geçmiş ve birliği ikiye bölmüştür. Ksenophon, IV.19. Buna karşın Büyük İskender, Pers tırpanlı savaş arabaları ve fillerine rağmen Gaugamela Savaşından (M.Ö. 331) zaferle ayrılmıştır. Arrian, 3.7-16.

²⁸ Aiskhylos, 15-45.

²⁹ Herodotos, 7.40.; Ksenophon, 1.8.10.

³⁰ Diodoros Siculus, XVII. 53.

2.4.3. Roma

Roma ordusu piyadeler, süvariler ve yardımcı birliklerden müteşekkildir. Askerî birlikleri arasında savaş arabaları sınıflarının doğrudan bulunduğuna yönelik herhangi bir argümandan söz edilemez. Fakat cihana geldikleri ve inkişaf gösterdikleri coğrafyada savaş arabası kullandığına yönelik deliller mevcuttur. Bu durumun Roma'ya ne kadar tesir ettiği tartışılır, çünkü Krallık ve Cumhuriyet Dönemi ordu yapılanması hakkında yeterli kayıt bulunmamaktadır. Ancak sportif faaliyetlerde kesinkes kullanıldıkları söylenebilir. Belirtilene ek olarak savaş arabaları, Roma ordusuna karşı vuku bulan bazı muharebelerde kullanılmıştır. Örneğin Galya seferinde savaş arabası sınıfına karşı mücadele göstermişlerdir. Caesar bu mübarezede rakiplerinin arabalarından nasıl yararlandığına yönelik aktarımda bulunur. Kendisinin izah ettiği göre, arabalardaki askerler dört bir yandan menzilli silahlarıyla saldırmış ve sonrasında müttefik saflarına dönüp yayan bir şekilde geri dönmüşlerdir³¹. Flavius Vegetius Renuis ise Roma ordusunun savaş arabalarından hangi yöntemle sıyrıldıklarını nakletmiştir. Nitekim askerlerin cenk meydanında binek araçlar ile karşılaştıkları vakit, atları etkisiz kılmak için tribulusları (madeni malzemeden imal edilen üç tarafı sivri askerî teçhizat) alana saçtıklarını ve böylelikle hayvanların saf dışı kalmasıyla birlikte arabaların da yetilerini yitirdiklerinden söz etmektedir³².

2.5. Eski Çin

Eski Çin'in operasyonel bağlamda savaş arabalarını kullanması batı toplumlarına nazaran epeyce geç bir tarihte zuhur etmiştir. Argümanlar hesaba katıldığında da Shang Hanedanlığı tarafından MÖ 13. yüzyılda kullanıldığı tezahür edilmektedir³³. Savaş arabaları batı medeniyetlerinde MÖ 12. yüzyıl sonrasında yavaş yavaş önemini yitirmesine karşın, belirtilen tarih ile birlikte Eski Çin'de tam tersine ehemmiyetleri günbegün artırdığı dikkati çekmektedir. Tabii bu popüleriteyi her zaman koruyamamış ve gelişen süvari sistemine ayak

³¹ Julius Caesar, 4.33.

³² Flavius Vegetius Renuis, 4,24.

³³ Ralyph Sawyer, *Ancient Chinese Warfare*, Basic Books, New York 2011, s. 360.

uyduramamışlardır³⁴. Bu bağlamda da tarihler MÖ 3. yüzyıl civarını gösterdiğinde ise ekseriyetle taşıma ve prestij unsuru olarak görev aldıkları anlaşılmaktadır. Çin askerî kültürüne ilişkin dönem literatürleri önemli malumatlar vermektedir. Belirtilen meselede savaş arabaları hakkında da yönergeler bulunmaktadır. Örneğin Sun Tzu muharebe ihtiyaçlarından söz ederken 1.000 adet hafif savaş arabasının gereksiniminden bahseder³⁵. Sun Bin ise cenklerde düzen çerçevesinde arka arkaya sıralanmaları ve düşman erzaklarını kundaklanması ihtiyacında görev almalarından söz eder³⁶. Eski Çin savaş arabaları yapı bakımından türdeşleriyle kıyaslandığında en önemli farklı direkleri oluşturur. Bunlar genellikle eğrisel/dış bükey formda ve tek parçadan imal edilmektedir. Lakin başlangıçta sayıları tek adetten oluşmaktayken, popüleritelerini kaybetmeye başlamalarıyla birlikte ikiye çıkarılmıştır. Muhtemelen de mevcut yeni tasarım ile arabaların hızları doğrudan etkilenmiş ve artık taşıma ve prestij amaçlı kullanılmış olmalıdırlar.

Araçların aksları dayanıklılık göz önüne alınarak sepetin merkezinde hizalanmıştır. Tekerlekleri de orantısal bağlamda oldukça büyük tasarlanmış ve hal böyleyken olasılıkla basınca karşı yeterince dirayet oluşturamamışlardır. Somut kanıtlar incelendiğinde de ispit sayılarının değişkenlik gösterdiği gözlemlenmekte ve 18 ila 30 arasında çeşitlilik gösterdikleri anlaşılmaktadır³⁷ (Ek 9, 24). Araçların sepetleri ahşap temelli ve bazen süsleme veyahut dayanıklılık maksadıyla madeni malzemelerle kaplanabilmiştir. Binicilerin ayak bastıkları bölüm ise esneklik gözetmek için deri şeritlerle imal edilmiştir. Taşıdıkları mürettebat konusunda da Sun Bin bilgi vermekte olup, üç askerden sürücü ortada, okçu solda ve savaşçı da sağda konumlanması gerektiğini vurgulamaktadır³⁸.

³⁴ Çinliler Hunlardan gördükleri süvarileri birliklerini M.Ö. 5. yüzyıl dolaylarında ordu kapsamına dahil etmişlerdir. Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2019, s. 41-42.

³⁵ Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, çev. Pulat Otkan ve Giray Fidan, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 5.

³⁶ Sun Bin, *Kayıp Savaş Sanatı*, çev. Haluk Hepkon, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2020, s. 42.

³⁷ Lu Liancheng, "Chariot and Horse Burials In Ancient China", *Antiquity*, Sayı 257 (Aralık 1993), c. 67, s. 827.

³⁸ Sun Bin, *Kayıp Savaş Sanatı*, çev. Haluk Hepkon, s. 45.

2.6. Eski Türk

Eski Çin, Orta ve Doğu Asya medeniyetleri içerisinde savaş arabalarına önyak olan ilk uygarlık değildi. Bu konuda Mızrak; MÖ 13. yüzyıl kapsamında Shang Hanedanı'nın Gongfanglar ile girdiği mücadelede, savaş arabalarına karşı koyamadıkları münasebetiyle mağlup olduklarını izah eder³⁹. Belirtilen kapsamda Shang Hanedanı'nın almış olduğu yenilgi sonucu, savaş arabası teknolojisini yavaş yavaş hudutları içerisinde kullanmaya başladığı nakledilir. Mamafih Orta Asya medeniyetlerinin savaş arabalarıyla tanışmalarının Eski Çin'den daha evvel vuku bulduğu söylenebilir. Türk askerî kültürünün çekirdeğini süvari birlikleri teşkil eder. Fakat savaş arabaları muhtemelen süvari sistemi kökleşmeden önce, Türk askerî tertibatının merkezinde yer almıştır. Edebi argümanlar da Proto-Hunlar'ın savaş arabaları kullandıklarına açıklık getirmektedir⁴⁰. Bunun yanında Andronova kültürü çerçevesinde Sintaşa'da arkeolojik olarak savaş arabaları buluntularıyla da karşılaşmıştır⁴¹. Ögel, Altaylar ile Andronova kabilelerinin akraba olduğunu savunur⁴² (Ek 25). Hal böyleyken muhtemel olarak Proto-Türkler de açığa çıkarılan arabalara benzer tiplerde makineler meydana getirmiş olmalıdır.

Araçların zamanla muharebelerdeki vazifelerini süvarilere bırakması ile birlikte, Türkler tarafından da tedricen kullanım dışı kalmış olmaları ihtimaldir. Belirtilen durum Hun gömülerinde çift direkli arabaların görülmesiyle açıklanabilir⁴³. Ek olarak izah etmek gerekir ki,

³⁹ Egemen Çağrı Mızrak, “Savaş Arabaları'nın İç Asya-Çin Cephesi (M.Ö. XII-M.Ö. VIII. yy.)”, *History Studies*, Sayı 12 (Ekim 2020), c. 5, s. 2403.

⁴⁰ Proto-Hunlar Zhou hükümdarı Yi karşısında mağlup olduklarında 127 savaş arabasını kaybetmiştir. Bkz. Gülnar Kara, *Tarih Kayıtları ve Han Hanedanı Tarihi Biyografilerine Göre: Çin Kaynaklarında Asya Hunları*, Tarih Kütüphanesi, İstanbul 2021, s. 26.

⁴¹ Sintaşa kurganları kimi araştırmacılar tarafından Aryan kültürü dahilinde değerlendirilmesine karşın Çoruhlu, Andronova paralelinde ele alınabilecek bir kültür olduğunu düşünmektedir. Bkz. Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar: Orta ve İç Asya'nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 86.

⁴² Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 25.

⁴³ İlgili konu için bkz. Bryan Miller, “Vehicles of the Steppe Elite: Chariots and Carts In Xiongnu Tombs”, *The Silk Road Foundation*, c. 10 (2012), s. 29- 38.

Türkler’de arabalar yalnızca askerî gaye gütmemiş ve günlük hayatta da istifade etmek için nakliye amacıyla kullanılmışlardır. Lakin nakliye usulüyle kullanılan arabalar da yeri geldiğinde tahkimat vasfı ile askerî hizmette görevlendirmiştir⁴⁴. Eski Türk arabalarını ancak teorik açıdan kabataslak tanımlayabiliriz. Kullanım gayeleri dikkate alınarak akslar sepetin arka uç kısmında yer almış olmalıdır. Araba tekerlekleri de olasılıkla orantısız açıdan sepetlerle uyumludur. Tekerlekler dahilindeki İspit sayıları ise muhtemelen dört ila 11 arasında çeşitlenmektedir. Vagonlar Eski Çin arabalarında olduğu gibi ahşap veya deri kayıştan imal edilmiş olmalıdır. Mürettebat ise sepetin boyutuyla ilişkili olarak iki yahut üç kişiden teşekkül etmiş olmalıdır.

3. Savaş Arabalarının *Şehnâme*’deki Bir Tasviri

Şehnâme İran’ın en önemli millî kahramanlık destanlarından biridir. Konu bakımından ilk insanın (Keyûmers) yaradılışından, İran’ın Araplar tarafından işgaline kadar geçen süreyi ele almaktadır. Sözlü anlatımla nesilden nesile aktarılan içeriğinin ilk redaksiyonuna 980/990’da başlanmış ve 1018 senesinde Firdevsî tarafından tamamlanmıştır⁴⁵. Akabinde de birçok yazar tarafından istinsah edilmiştir. Eserin nüshalarında ise nakkaşlar tarafından ilgili bölümün görselleştirilmesi amacıyla birçok minyatür resmedilmiştir. Araştırmamızca ele alacağımız konu İsfendiyâr ile Simurg mücadelesini kapsamaktadır. İsfendiyâr İslâm öncesi İran coğrafyasında hüküm süren Keyânîler’in lideri Güştâsb’ın oğludur. Simurg ise çeşitli türdeki canlıların uzuvlarını barındıran dev kuştur. Bununla birlikte İran destanlarında iki farklı Simurg’tan söz edilmekte olup, bunlardan biri koruyucu ve iyilik vasıflarına sahipken diğeri ise daha çok kötü bir karakter olarak karşımıza çıkmaktadır⁴⁶. İyi izlenim çizen Simurg, zıt karakterine nazaran mistik güçleriyle ön plandadır.

⁴⁴ Attila, Katalon Muharebesi esnasında at arabalarının yuvarlak bir şekil oluşturduğu tahkimat alanında, kendisini güvenceye almıştır. Jordanes, *Romana and Getica*, çev. Peter Van Nuffelen ve Lieve Van Hoff, Liverpool University Press, Liverpool 2020, s. 319.

⁴⁵ Mehmet Kanar, “Şâhnâme”, *DİA*, c. 38, Diyanet Vakfı, İstanbul 2010, s. 289.

⁴⁶ Hanife Dilek Batislam, “Divan Şiirinin Mitolojik Kuşları: Hümâ, Anla ve Simurg”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 7 (2002), s. 202.

Destan çerçevesinde İsfendiyâr, şahsi emellerine ulaşabilme gayesiyle yedi tehlikeli menzilden geçmek zorundadır⁴⁷. Belirtilen menzillerden birini de Simurg teşkil etmektedir. Şehnâme'nin 18. yüzyıl istinsallerinden olan Derviş Mustafa'nın aktarımına göre mücadele kısaca şu şekilde gerçekleşmiştir. İsfendiyâr cadıyı saf dışı bırakmasının akabinde sıradaki menzili Simurg üzerine yoğunlaşır. Daha sonra mücadelede önemli yararlar sağlayacak dikenli savaş arabasını hazırlayıp yolculuğuna başlar. Simurg İsfendiyâr'ın üzerine doğru geldiğini görür görmez atılım gerçekleştirir, ancak ne var ki savaş arabasının üzerinde yer alan dikenlere çarpınca yara alır. İsfendiyâr da bu boşluktan faydalanıp onun canını alır⁴⁸. Minyatür hususunda ise; Şehnâme'nin günümüze ulaşmış oldukça fazla nüshası bulunmakta ve bu nüshaların büyük bir çoğunluğunun minyatür ihtiva ettiği görülmektedir. Fakat tüm nüshalardaki minyatürlerin araştırma kapsamına dahil etmek mümkün değildir. Bu sebeple beş minyatür üzerinden konuyu irdelemeye çalışacağız (Ek 10-14).

Şehnâme dönem olaylarını anlatan bir nitelik barındırır da ilgili konunun minyatürleri kopyalandığı dönemin özelliklerini taşımaktadır. Konu bağlamında da savaş arabaları meselesi kısaca şu şekilde açıklanabilir. Yukarıda da belirtildiği üzere, askerî vasıflı arabalar Bronz Çağı'nın sona ermesi ile birlikte önemlerini yavaş yavaş kaybetmeye başladılar. Ancak gelgelelim aralıklar ile ordu kapsamlarına alınmış ve muhtemelen Orta Çağ zarfında da kimi zaman kullanıma dahil edilmişlerdir. Hal böyleyken savaş arabaları belki de Şehnâme'nin ilk türetildiği zaman zarfında tedavüldeydi. Fakat redaksiyonu yapıldığı dönemler hususunda askerî vasıflı arabaların kullanımı pek ihtimal dahilinde değildi. Bu doğrultuda yalnızca taşıma görevi güden arabaların varlığından söz edilebilir. Bu da demek oluyor ki, minyatürler bağlamındaki savaş arabaları nakkaşların hayal gücünü yansıtmaktadır.

⁴⁷ Kahramanların yolculuğu ve seyirlerinde karşılaştıkları zorluklar, destanların yaygın konularından birine tekabül eder. Örneğin Antik Yunan kahramanlarından Theseus, hedefleri doğrultusunda birçok görevi aşmak zorunda kalmıştır.

⁴⁸ Neslihan Konyalı, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde Bulunan Derviş Mustafa'nın Şehnâme Tercümesi'nde (NEK TY 06131-06-132-06133) Üslup ve İkonografi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2023, s. 204.

İncelemiş olduğumuz beş minyatürdeki örneklerin biçimsel açıdan farklılıkları hemen göze çarpar. Tabii ne kadar hayal ürünü olurlarsa olsun, tamamlayıcı unsurları benzeşmek zorundadır. Aktarılan kapsamda da tüm örnekler aks, tekerlek, sepet, direk, boyunduruk ve bağlantı bölümlerine sahip olmuşlardır.

3.1. Aks

Aksların kimi örnekte sepetin merkezinde kimilerindeyse arka uç bölümlerinde yer alması münasebetiyle, nakkaşlar tarafından sabit bir tasavvura erişilmediği anlaşılmaktadır. Destanın yazınsal ifadelerindeki dikenli sepetin varlığı da ağır yapıdaki arabaya delalet eder. Belirtilen bağlamda da sepetin ata veyahut atlara (kimi sepetler tek kimileri ise iki at tarafından çekilmektedir) fazla yük bindirmemesi için aksın merkezde konumlanması daha akıllıca olacaktır. Bu tarz betimleme ek 11 ile ek 13'te görülmektedir. Bazı ender örneklerde de çift aksa sahip arabalarla da karşılaşılır (Ek 14). Kuşkusuz bu tip arabalar hız yönünden yetkin olmayacaktır.

3.2. Tekerlek

Tekerleklerin çoğu kez sepete oranla büyük ve fazla ispit sayısı ile betimlenmeleri Eski Çin savaş arabalarını akla getirir. Tabii buradaki amaç aracı heybetli göstermek maksatlıdır. Örneklerimizin tekerlek ispitleri 8 ila 12 ispit arasında değişkenlik göstermektedir. Tekerlek çemberleri ise iki ila üç arasındadır.

3.3. Sepet/Vagon

Sepetlerin tasvirleri açık ve kapalı olmak üzere iki farklı tipte olup, ortak nokta bağlamında da etraflarında dikenler barındırmaktadırlar. Dikenlerin mevcudiyeti Eskiçağ'daki tırpan sistemini hatırlatır. Nitekim tırpan veyahut diken sisteminin amacı, rakibi etkisiz hale getirmektir. Zatî destan kapsamında da bu durum gerçekleşmiş ve Simurg dikenlere saplanmışır.

3.4. Direk

Direk tasarımları hemen hemen tüm örneklerde benzerdir. Ancak ek 10'da ufak bir farklılıkta yer aldığı göze çarpmaktadır. Mevcut benzeşmezlik Eski Mısır'da olduğu gibi direğin dayanıklılığını artırma gayesiyle, sepetten direğe doğru bir dayanak sabitlemesidir.

Sonuç

Savaş arabalarının atın evcilleştirilmesiyle başlayan yolculuğu, Bronz Çağı zarfında doruk noktasına ulaşır. Öyle ki bir dönem, medeniyetlerin ana savaş makineleri sıfatında yer almış ve ordu birimlerinde birincil öneme sahip olmuşlardır. Her medeniyetin kendi topografik ve stratejik özelliklerine göre savaş arabaları üretmiş oldukları anlaşılmaktadır. Zira kimileri ağır kimileriye hafif yapıdaki arabalara ihtiyaç duymuştur. Bununla birlikte gereksinim duyulan araçlara göre mürettebatta farklılık göstermiştir. Nitekim hız gereksinimi ön planda olan araçlar için okçu yer alması müşterektir. Araçların yapısal özellikleri farklılık barındırmasına karşın, tamamlayıcı unsurları her daim aynıdır. Bu açıdan bir savaş arabasının en temel parçalarını aks, tekerlek, sepet, direk, boyunduruk ve bağlantı bölümleri meydana getirir. Öyle ki her bölümün kendi içerisinde bambaşka önemi bulunmakta olup, ayrılmaz bütünlükte değerlendirilmektedir. Yani her bir parça bütünlük yapıda ve aracın temelini oluşturmaktadır.

Tüm yükselişlerin daha modern fikrî düşüncenin hayata geçmesiyle inhibit etmesi kaçınılmazdır. İşte savaş arabaları da zirvedeki konumlarını, yeni geliştirilen süvari sistemi ile birlikte kaybetmeye başlamışlardır. Nitekim ana hususta muharebelerde hareket kazanmak amaçlı geliştirilen savaş arabalarının, artık en büyük rakibi geniş hareket kabiliyetine sahip olan süvarilerdir. Savaşçıların at üzerindeki hakimiyetleri arttıkça da araçlara olan ilgi günbegün azalmıştır. Fakat savaş arabaları sanatsal hususta kendilerini her daim diri tutmayı da başaramışlardır. Öyle ki Şehnâme minyatürleri buna bir örnektir.

Şehnâme İran'ın milli destanlarından olup hem kaynak eser hem de mitolojik unsur bakımından değerlendirilir. Destanın bazı bölümlerinde de gerçekleştirilen mücadelelere savaş arabasıyla katılmış ve belirtilen mübarezelerden birini ise İsfendiyâr ile Simurg'un karşılaşması oluşturmuştur. Aktarılanlar dahilinde İsfendiyâr rakibine dikenli savaş arabasıyla karşı koymayı amaçlar ve yolculuğuna bu şekilde devam eder. İşte belirtilen bu savaş arabası Şehnâme nüshalarındaki minyatürlerde işlenmektedir. Fakat her nüshanın nakkaşı birbirinden ayrı olması, araçların farklı biçimde işlenmesine vesile olmuştur. Bu bakımdan konu ile ilgili işlenen tüm minyatürleri incelemek zor olacağından, bu çalışmada yalnızca beş nakkaşın eseri incelenmiştir. Tetkik edilen minyatürlerin tarihsel husustaki savaş arabalarıyla

benzerliği tartışmasıdır. Nitekim tamamlayıcı unsurları ortak olması gerekmektedir. Ancak biçimsel açıdan farklılıkları bulunmakta olup, bu değişkenliklerden en belirginlerini ise sepetler teşkil etmektedir.

Son sözler; savaş arabalarının tarihsel seyri gerçekleştirdiğimiz çalışma ile ortaya konmuştur. Bir döneme damgalarını vurmuş olmalarına karşın, gelişen askerî sistem ile birlikte önemini yitirmiş oldukları görölmüştür. Ancak birtakım sportif ve sanatsal aktivitelerde itibarlarını korudukları da gözler önüne serilmiştir.

KAYNAKÇA / REFERENCES

Kaynak Eserler / Primary Sources

- Aiskhülos, *Persler*, çev. Güngör Dilmen, Mitos Boyut Yayınları, İstanbul 2014
- Anonim, *Rigveda*, çev. Korhan Kaya, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018
- Arrian, *Anabasis of Alexander*, çev. Peter Brunt, Harvard University Press, London 1989
- Flavius Vegetius Renatus, *Roma Savaş Sanatı*, çev. Samet Özgüler ve Kutsi Aybars Çetinalp, Kronik Kitap, İstanbul 2022
- Herodotos, *Tarih*, çev. Müntekim Ökmen, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015
- Homeros, *İlyada*, çev. Azra Erhat ve A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul 2008
- Jordanes, *Romana and Getica*, çev. Peter Van Nuffelen ve Lieve Van Hoff, Liverpool University Press, Liverpool 2020
- Julius Caesar, *The Gallic War*, çev. William Alexander McDevitte ve W. S. Bohn, Merchant Books, USA 2012
- Ksenophon, *Yunan Tarihi*, çev. Suat Sinanoğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999
- Ksenophon, *Anabasis*, çev. Ari Çokona, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018
- Sun Bin, *Kayıp Savaş Sanatı*, çev. Haluk Hepkon, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2020
- Sun Tzu, *Savaş Sanatı*, çev. Pulat Otkan ve Giray Fidan, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019

Araştırma ve İnceleme Eserleri / Secondary Sources

- BATİSLAM, Hanife Dilek, "Divan Şiirinin Mitolojik Kuşları: Hûmâ, Anla ve Simurg", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 7 (2002), s. 185-208
- BOARDMAN, John, *Siyah Figürlü Atina Vazoları*, çev. Gürkan Ergin, Homer Kitabevi ve Yayıncılık, İstanbul 2013
- BOARDMAN, John, *Yunan Heykeli: Arkaik Dönem*, çev. Yaşar Ersoy, Homer Kitabevi ve Yayıncılık, İstanbul 2013

- BROWNRİSS, Gail, “Domestication of the Horse”, *Cheiron: The International Journal of Equine and Equestrian History*, Sayı 1, c. 3, s. 2-5
- BRYCE, Trevor, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, çev. Müfit Günay, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2003
- BRYCE, Trevor, *Hitit Krallığı*, çev. İrem Kutluk, Alfa Yayınları, İstanbul 2023
- BURMEİSTER, Stefan vd., “Some Notes on Pictograms Interpreted as Sledges and Wheeled Vehicles in the Archaic Texts from Uruk”, *Equids and Wheeled Vehicles in the Ancient World*, ed. Peter Raulwing, Katheryan Linduff, Joost Crouwel, Bar Publishing, Oxford 2019, s. 49-70
- CANBY, Sheila, *The Shahnama of Shah Tahmasp: The Persian Book of Kings*, The Metropolitan Museum of Art, New York 2014
- ÇAKMAKÇI, Hayrunnisa, Türk-İslam Minyatürlerinde Simurg Tasviri ve İkonografisi, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2011
- ÇORUHLU, Yaşar, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar: Orta ve İç Asya'nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016
- D'AMATO, Raffaele ve Andrea Salimbeti, *Early Aegean Warrior 5000-1450 BC.*, Osprey Publishing, Oxford 2013
- DREWS, Robert, *The Coming of the Greeks: Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East*, Princeton University Press, Princeton 1988
- DREWS, Robert, *Tunç Çağı'nın Sonu*, çev. Tolga Ersoy, Gürkan Ergin, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014
- ERGİNGÖZ, Gaye Şahinbaş, “M.Ö. 2. Binyılda Hitit ve Mısır Ordularının Yapısı: Savaş Arabaları”, *Aktüel Arkeoloji*, Sayı 61 (Ocak-Şubat 2018), s. 50-59
- GENİNG, Vladimir Fyodorovich vd., *Sintashta: Arheologičeskiy Pamyatniki Ariskih Piemen Uralo-Kazahstankih Stepey*, c. 1, Yujno Uralskoye Knijnoe İzdatelstvo, Chelyabinsk 1992
- GREENHALGH, Peter “The Dendra Charioteer”, *Antiquity*, Sayı 212 (Kasım 1980), c. 54, s. 201-205

- GRGURİC, Nicolas, *The Mycenaeans 1650- 1100 BC.*, Osprey Publishing, Oxford 2005
- GÜNDÜZ, Serhan, “M.Ö. I. Binyılın İlk Yarısında Önasya Krallıklarında Araba Tekerleklerinin Özellikleri ve Yapım Teknikleri”, *Belleten*, Sayı 247 (Aralık 2002), c. 66, s. 789-818
- HAWKİNS, John David, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions*, c. I, Walter de Gruyter, Berlin 2000
- JAKE, Richard Vallence ve Spyros Bakas, “Linear B Lexicon for the Construction of Mycenaen Chariots”, *Journal Epohi*, Sayı 2 (Aralık 2017), c. 25, s. 299-315
- KANAR, Mehmet, “Şâhnâme”, *DİA*, c. 38, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 289-289
- KARA, Gülnar, *Tarih Kayıtları ve Han Hanedanı Tarihi Biyografilerine Göre: Çin Kaynaklarında Asya Hunları*, Tarih Kütüphanesi, İstanbul 2021
- KONYALI, Neslihan, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde Bulunan Derviş Mustafa'nın Şehnâme Tercümesi'nde (NEK TY 06131-06-132-06133) Üslup ve İkonografi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2023
- KUHRT, Amelie, *The Persian Empire: A Corpus of Sources from the Achaemenid Period*, c. 1, Routledge, New York 2007
- LİANCHENG, Lu, “Chariot and Horse Burials In Ancient China”, *Antiquity*, Sayı 257 (Aralık 1993), c. 67, s. 824-838
- LOADES, Mike, *The Composite Bow*, Osprey Publishing, Oxford 2016
- MARSHA, Levine, “Domestication and Early History of the Horse”, *The Origins, Development and Management of Its Behavior*, ed. Daniel Milld and Sue Mc Donnel, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 5-22
- MATİĆ, Uroš, “The Good God in the Form of Montu: Pharaoh as the Warrior God on the Battlefield”, *Archaeological Review from Cambridge*, c. 34 (Aralık 2019), s. 80-91
- MAZZÚ, Angelo vd., “An Engineering Investigation on the Bronze Age Crossbar Wheel of Mercurago”, *Journal of Archaeological Science: Reports*, c. 15 (Ekim 2017), s. 138. 149

- MAZZÚ, Angelo vd., “Dynamical and Structural Analysis of a Bronze Age War Chariot”, *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, Sayı 1 (2020), c. 949, s. 1-8
- MAZZÚ, Angelo vd., “Dynamical Behaviour of Bronze Age War Chariots”, *Journal of Archaeological Science: Reports*, c. 21 (Nisan 2021), s. 1-15. Dynamical behaviour of Bronze Age war chariots- ScienceDirect (Erişim Tarihi: 19 Mayıs 2024)
- MEİLLEUR, Amy Marie, A Re-Examination of the Chariot of Thutmosis IV, Memphis Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Tennessee 2018
- MIZRAK, Egemen Çağrı, “Savaş Arabaları’nın İç Asya-Çin Cephesi (M.Ö. XII-M.Ö. VIII. yy.)”, *History Studies*, Sayı 12 (Ekim 2020), c. 5, s. 2395-2412 (Erişim Tarihi: 15 Haziran 2024)
- MİLLER, Bryan, “Vehicles of the Steppe Elite: Chariots and Carts In Xiongnu Tombs”, *The Silk Road Foundation*, c. 10 (2012), s. 29-38
- MORRIS, Christine Elizabeth, The Mycenaean Amphoroid Krater: A Study in Form, Design and Function, c. 2, College Üniversitesi Doktora Tezi, London 2018
- OLSEN, Sandra, “Early House Domestication on the Eurasian Steppe”, *Documenting Domestication: New Genetic and Archaeological Paradigms*, ed. Melinda Zeder, Daniel Bradley, Eve Emshwiller and Bruce Smith, University of California Press, Berkeley 2006, s. 245-269
- ÖGEL, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2019
- ÖGEL, Bahaeddin, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020
- ROSSİ, Cesare vd., “Ancient Road Transport Devices: Developments from the Bronze Age to the Roman Empire”, *Frontiers of Mechanical Engineering*, Sayı 1 (2015), c. 11, s. 12-25.
- SANDOR, Bale, “Tutankhamun’s chariots: secret treasures of engineering mechanics”, *Fatigue and Fracture Engineering Materials and Structures*, Sayı 7 (Temmuz 2004), c. 27, s. 637,646
- SAWYER, Ralyph, *Ancient Chinese Warfare*, Basic Books, New York 2011

- STEPHEN, Harvey, *The Cult of King Ahmose at Abydos*, UMI Dissertation Services, New York 2008
- SUMMERER, Latife, “Die Persische Armee in Kelainai”, *Kelainai Apameia Kibotos: Stadtentwicklung im Anatolischen Kontext*, M n n, 2-4 Nisan 2009, Bordeaux 2011, s. 33-54
- The Epigraphic Survey, *Reliefs and Inscriptions at Karnak, Volume IV: The Battle Reliefs of King Sety*, The Oriental Institute Of The University Of Chicago, Chicago 1986
- TRAUTMANN, Martin vd., “First Bioanthropological Evidence for Yamnaya Horsemanship”, *Science Advance*, Sayı 9 (Mart 2023), c. 9, s. 1-13
- VELDMEIJER, Andre ve Salima Ikram, *Chariots In Ancient Egypt: The Tano Chariot, A Case Study*, Sidestone Press, Leiden, 2018
- YATES, Robin, “The Rise of Qin and The Military Conquest of the Warring States”, *The First Emperor China’s Terracotta Army*, ed. Jane Portal, High Museum of Art, Atlanta 2008, s. 31-57
- ZİFFER, Irit, “Moon, Rain, Womb, Mercy The Imagery of The Shrine Model from Tell el-Far’ah North Biblical Tirzah For Othmar Tirzah”, *Archaeology and Ancient Israelite Religion*, Sayı 2 (Şubat 2019), c. 10, s. 1-24

İnternet Kaynakları / Online Sources

- HOLMES, Robert, “Horse Archers: The Feared Unit of Ancient and Medieval Warfare”, <https://www.thecollector.com/horse-archers/> (Erişim Tarihi: 15 Haziran 2024)
- İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dökümantasyon Daire Başkanlığı, “Şehname Tercümesi (NEK. TY. 06133)”, Şehname tercümesi (istanbul.edu.tr) (Erişim Tarihi: 27 Haziran 2024)

EKLER

Ek-1: MÖ 4. bine tarihlendirilen Uruk piktogram örneği⁴⁹

Ek-2: İtalya’da bulunan Geç Bronz Çağı’na tarihlenen ispit öncesi tekerlek⁵⁰

Ek-3: Myken Dendra Zırhı M.Ö. 16-15. yüzyıl⁵¹

⁴⁹ Stefan Burmeister vd., “Some Notes on Pictograms Interpreted as Sledges and Wheeled Vehicles in the Archaic Texts from Uruk”, s. 50.

⁵⁰ Angelo Mazzú vd., “An Engineering Investigation on the Bronze Age Crossbar Wheel of Mercurago”, s. 139.

⁵¹ Peter Greenhalgh, “The Dendra Charioteer”, Levha 32.

Ek-4: M.Ö. 9. yüzyıla tarihlenmiş Assur rölyefi⁵²

Ek-5: Dört ispitli eski Yunan savaş arabası⁵³

Ek-6: Sekiz ispitli eski Yunan savaş arabası⁵⁴

Ek-7: Sekiz ispitli Pers savaş arabası⁵⁵

⁵² Robert Holmes, "Horse Archers: The Feared Unit of Ancient and Medieval Warfare", <https://www.thecollector.com/horse-archers/> (Erişim Tarihi: 15 Haziran 2024).

⁵³ John Boardman, *Siyah Figürlü Atina Vazoları*, çev. Gürkan Ergin, Homer Kitabevi ve Yayıncılık, İstanbul 2013, Levha 200.

⁵⁴ John Boardman, *Yunan Heykeli: Arkaik Dönem*, Homer Kitabevi ve Yayıncılık, İstanbul 2013, Levha 130.

⁵⁵ Latife Summerer, "Die Persische Armee in Kelainai", *Kelainai Apameia Kibotos: Stadtentwicklung im Anatolischen Kontext*, Münih, 2-4 Nisan 2009, Bordeaux 2011, s. 39.

Ek-8: 12 ispitli Pers savaş arabası⁵⁶

Ek-9: 30 ispitli eski Çin savaş arabası⁵⁷

Ek-10: İsfendiyâr tarafından Simurg'un öldürülmesi, İran-14. yüzyıl⁵⁸

⁵⁶ Amelie Kuhrt, *The Persian Empire: A Corpus of Sources from the Achaemenid Period*, c. 1, Routledge, New York 2007, s. 520.

⁵⁷ Robin Yates, "The Rise of Qin and The Military Conquest of the Warring States", *The First Emperor China's Terracotta Army*, ed. Jane Portal, High Museum of Art, Atlanta 2008, s. 37.

⁵⁸ Hayrunnisa Çakmakçı, *Türk-İslam Minyatürlerinde Simurg Tasviri ve İkonografisi*, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2011, s. 167.

Ek-11: İsfendiyâr tarafından Simurg'un öldürülmesi, İran-16. yüzyıl⁵⁹

Ek-12: İsfendiyâr tarafından Simurg'un öldürülmesi, 16. yüzyıl⁶⁰

⁵⁹ Hayrunnisa Çakmakçı, Türk-İslam Minyatürlerinde Simurg Tasviri ve İkonografisi, s. 188.

⁶⁰ Sheila Canby, *The Shahname of Shah Tahmasp: The Persian Book of Kings, The Metropolitan Museum of Art, New York 2014, s. 265.*

Ek-13: İsfendiyâr tarafından Simurg'un öldürülmesi, Anadolu 16. yüzyıl⁶¹

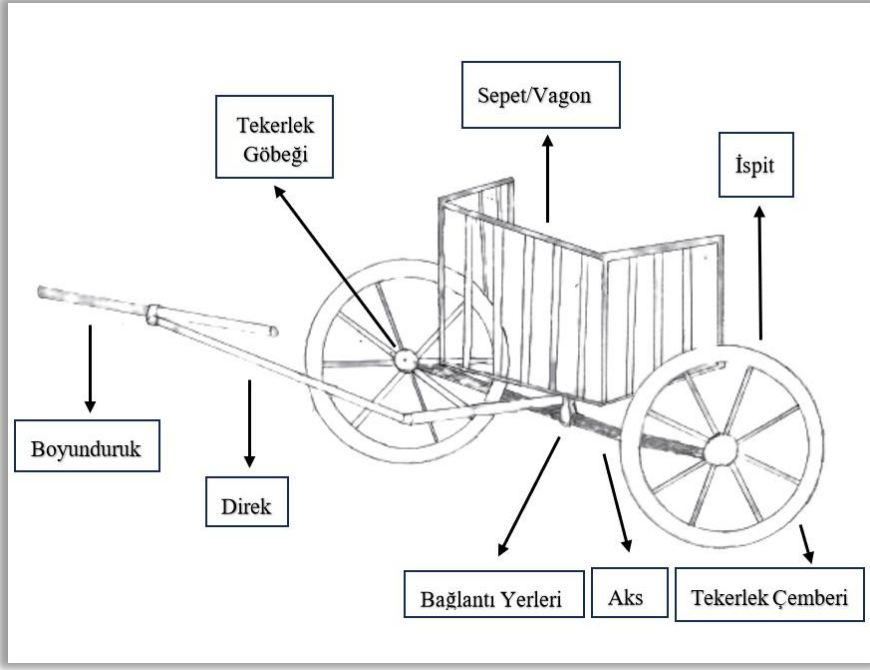
Ek-14: İsfendiyâr tarafından Simurg'un öldürülmesi, Anadolu 18. yüzyıl⁶²

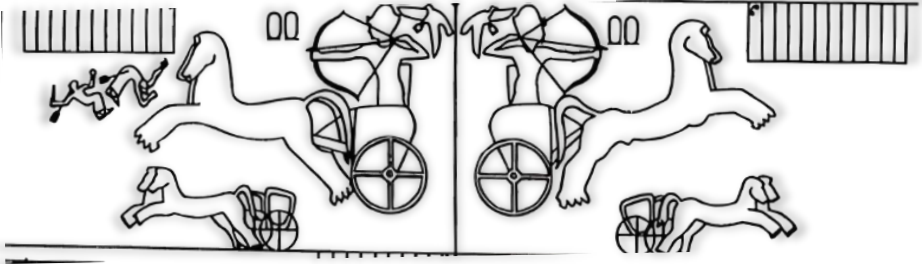
⁶¹ Hayrunnisa Çakmakçı, Türk-İslam Minyatürlerinde Simurg Tasviri ve İkonografisi, s. 225.

⁶² İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dökümantasyon Daire Başkanlığı, Şehname Tercümesi (NEK. TY. 06133), istanbul.edu.tr (Erişim Tarihi: 27 Haziran 2024).

Ek-15: Savaş arabası bölümleri⁶³

Ek-16: Dört ispitli eski Mısır savaş arabası⁶⁴

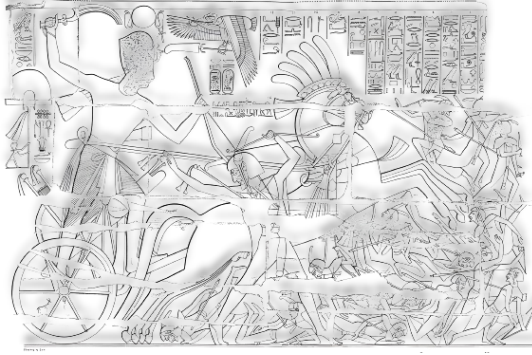
⁶³ Çizim, Sedat İkibeş, 2024.

⁶⁴ Harvey Stephen, *The Cult of King Ahmose at Abydos*, UMI Dissertation Services, New York 2008, s. 227.

Ek-17: Sekiz ispitli Eski mısır savaş arabası⁶⁵

Ek-18: Altı ispitli Eski Mısır savaş arabası⁶⁶

Ek-19: Dört ispitli Hitit savaş arabası⁶⁷

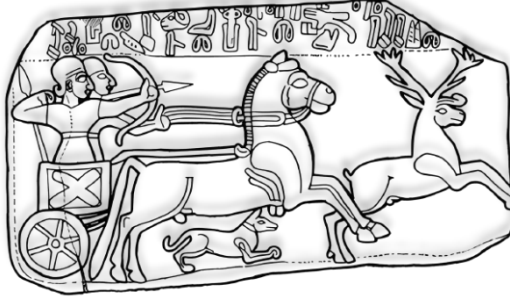

⁶⁵ Uroš Matić, “The Good God in the Form of Montu: Pharaoh as the Warrior God on the Battlefield”, *Archaeological Review from Cambridge*, c. 34 (Aralık 2019), s. 85.

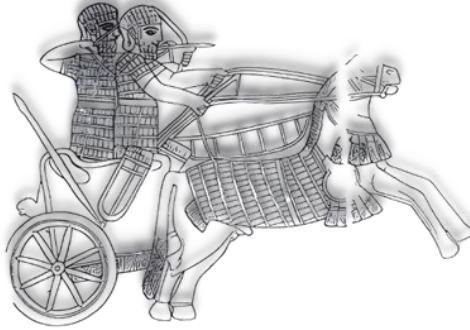
⁶⁶ The Epigraphic Survey, *Reliefs and Inscriptions at Karnak, Volume IV: The Battle Reliefs of King Sety*, The Oriental Institute Of The University Of Chicago, Chicago 1986, Levha 28.

⁶⁷ Dinî kompozisyonun işlendiği mühürde, savaş arabası olasılıkla öküzler tarafından çekilmektedir. Irit Ziffer, “Moon, Rain, Womb, Mercy The Imagery of The Shrine Model from Tell el-Far’ah North Biblical Tirzah For Othmar Tirzah”, *Archaeology and Ancient Israelite Religion*, Sayı 2 (Şubat 2019), c. 10, s. 8.

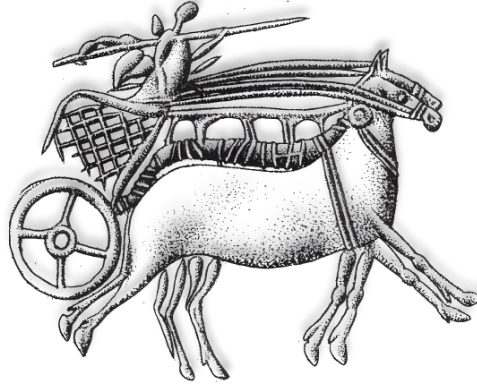
Ek-20: Altı ispitli Hitit savaş arabası⁶⁸

Ek-21: Sekiz ispitli Hitit savaş arabası⁶⁹

Ek-22: Dört ispitli Myken savaş arabası⁷⁰

⁶⁸ John David Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions*, c. 1, Walter de Gruyter, Berlin 2000, Levha 156.

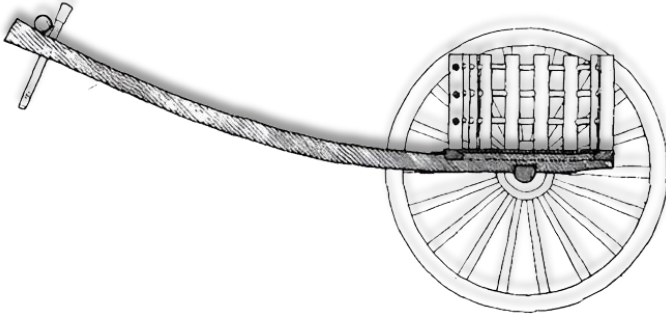
⁶⁹ Serhan Gündüz, “M.Ö. I. Binyılın İlk Yarısında Önasya Krallıklarında Araba Tekerleklerinin Özellikleri ve Yapım Teknikleri”, Levha 11.

⁷⁰ Nicolas Grguric, *The Mycenaeans 1650- 1100 BC.*, s. 44.

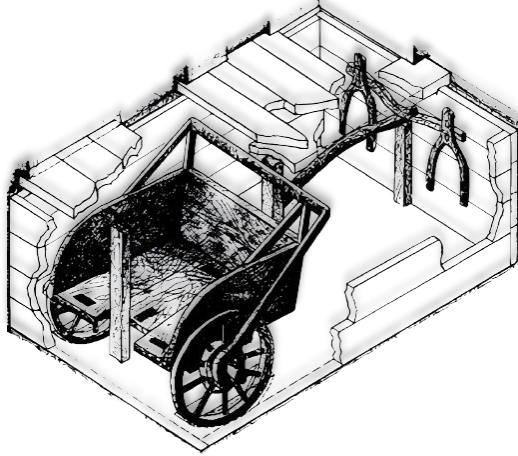
Ek-23: Altı ispitli Myken savaş arabası⁷¹

Ek-24: 18 ispitli eski Çin savaş arabası⁷²

Ek-25: Sintaşta CM sitesinden 11 ispitli savaş arabası⁷³.

⁷¹ Christine Elizabeth Morris, *The Mycenaean Amphoroid Krater: A Study in Form, Design and Function*, c. 2, College Üniversitesi Doktora Tezi, London 2018, Fig. 40.

⁷² Lu Liancheng, "Chariot and Horse Burials In Ancient China", s. 827.

⁷³ Vladimir Fyodorovich Gening vd., *Sintashta: Arheologičeskiy Pamyatniki Ariskih Piemen Uralo-Kazahstankih Stepey*, c. 1, Yujno Uralskoye Knijnoc İzdatelstvo, Chelyabinsk 1992, s. 215.

Extended Summary

Since only horses could reach the speeds necessary for a war environment, their domestication was the first step in developing chariots. However, it should not be assumed that the earliest carts were also used for military purposes, as their heavy structure made them unsuitable for warfare. Only in the Bronze Age, chariots became viable for military use due to their improvements in design. Throughout history, chariots were a key component of the armies of many civilizations, including Ancient Egypt, the Hittites, and the Mycenaeans.

Chariots have several fundamental components, including the axle, wheel, cockpit, pole, yoke, and connecting parts. However, their typologies vary depending on geographical features and military strategies. For example, the Ancient Egyptians used lighter chariots suited to the country's terrain. The axle, which could be placed at the center or edge of the cockpit, served as supporting elements. It was typically placed in the center when the cockpit was heavy; otherwise, the horses would carry the entire weight. The wheels, essential for movement, were also sized according to the cockpit's design. Cockpits were designed to carry crews of two to four people maximum. The pole transmitted momentum to the axle, and the yoke was a part that connected the horse to the cart, which needed to be surrounded by soft material to prevent injuries such as abrasions to horses.

Military tactics have developed continuously throughout history, leading to the obsolescence of older technologies. Therefore, chariots gradually lost their significance as cavalry units became more effective with their greater mobility. However, chariots were still in use, to some extent, in Late Antiquity and the Medieval period. In fact, after the Bronze Age, scythes were sometimes attached to the wheel hubs to enhance their effectiveness.

The Shahnameh is one of Persia's national heroic sagas. Its content, passed down orally through generations, blends both historical and mythological elements. One of the mythological episodes in the saga is Esfandiyār's struggle with various mythological characters he encounters on his journey. During this journey, Esfandiyār kills the Simurgh with the help of his thorny chariot. This battle has been depicted in numerous miniatures.

Timurlu Devleti'nde Ordu Pazarı

Ordu Bazaar in Timurid Empire

*Fatih BOSTANCI**

Öz

Bu çalışmada Timurlu Devleti'nde ordu pazarı hakkında bilgi verilecektir. Eski zamanlardan beri ordu iaşesinin önemli bir bölümünü teşkil eden ordu pazarı bir bakıma seyyar alışveriş merkezi mahiyetindedir. Çalışma bu minvalde ele alınacak olup başta bir lojistik destek olarak ordu pazarı hakkında bilgi verilecektir. Ardından Timurlular zamanında ordu pazarının inşası, nizamı ve esnafın hareket şemasına dair bilgiler sunulacaktır. Bu bilgiler sunulurken öncelikle ülkemizde yapılan çalışmalar irdelenmiştir. Ancak hem Timurlular özelinde hem de Orta Çağ Türk devletleri dikkate alındığında ordu pazarı hakkında sadece Erdoğan Merçil tarafından yapılan bir çalışma bulunmaktadır. Bu sebeple araştırma sahasının genişletilmesi zorunlu hale gelmiştir. Bunun için öncelikle dönemin kaynakları ilk referansı oluşturmaktadır. Ardından araştırma eserlerin bu konuya dair doğrudan veya dolaylı anlatımlarına başvurulmuştur. Tüm bunlar dikkate alındığında Orta Çağ Türk tarihinin askerî lojistiğine önemli bir destek olan ordu pazarının literatürümüz açısından tam olarak ele alınmadığı kanaati uyanmaktadır. Burada Türk askerî tarihinin Timurlular devri incelenerek ordu pazarının mahiyeti, işleyişi ve hususiyetleri hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Emir Timur, Lojistik, Ordu, Ordu Pazarı, Timurlu Devleti.

* Dr., E-posta: bostanci.fatih@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3432-0320.

Geliş Tarihi/Received: 13.09.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 11.11.2024

Abstract

This study provides information about the Ordu Bazaar in the Timurid State. The Ordu Bazaar, constituting an essential part of army sustenance since ancient times, is a mobile shopping center. In this context, the study first gives relevant information about the Ordu Bazaar and its characteristics as logistical support. Then, information on the construction of the Ordu Bazaar during the Timurid period, the order within it, and the movement scheme of the tradesmen will be presented. While presenting this information, the article examines the studies conducted in Türkiye as a starting point. However, considering both the Timurids and the medieval Turkish states, there is only one study by Erdoğan Merçil on the Ordu Bazaar. Therefore, it has become imperative to expand the field of research. The sources of the period constitute the first points of reference for this article. Then, the direct or indirect accounts in the relevant research works are consulted on this subject. When all these are considered, it is evident that the Ordu Bazaar, a significant for military logistics of medieval Turkish history, has not been fully addressed in Turkish literature. Therefore, this article presents information on the nature, functioning, and characteristics of the Ordu Bazaar by analyzing the accounts on Timurids in Turkish military history.

Keywords: Amir Timur, Army, Logistics, Ordu Bazaar, Timurid State.

Giriş

Cengiz Han'ın kurduğu devlet ölümüne kadar çok hızlı bir şekilde büyüdü ve bütün Asya'yı kapladı. Cengiz Han'ın ölümünden sonra bu geniş coğrafya üzerinde Kağanlık, Cuci, Çağatay ve İlhanlı ulusları oluştu. Söz konusu taksimatta Timurlu Devleti'nin egemen olduğu coğrafya üzerinde Çağatay Han'a verilen bölgenin sınırları doğuda Beşbalık bölgesini içine alacak şekilde başlayıp, batıda Ceyhun Irmağı'na kadar uzanıyordu. Cengiz Han'dan sonra Asya'yı idare altında toplamayı başaran ve han olma hakkının Cengiz Han nesline ait olması gerektiği düşüncesi çerçevesinde hanlık dışında ünvanlar kullanarak meşru hükümler kurmayı başaran Emir Timur, Barlas kabilesine mensup olarak devletini teşkil etti¹. Ancak bu dönemlerde

¹ Hayrunnisa Alan, "Timurlular", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, ed. Hayrunnisa Alan ve İlyas Kemalolu, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 180-192.

Maveraünnehir topraklarına kargaşa hâkimdi. Çağatay sülalesinden emirlerin her biri kendi başına hareket etmekteydi. Emir Timur 1360 yılında Doğu Türkistan'da hüküm süren Tuğluk Timur'a bağlılığını bildirdi. Bu tarihten itibaren gücüne güç kattı. Aynı zamanda ilk zamanlar ittifak halinde olduğu Emir Hüseyin ile sonlara doğru çatışmaya girdi ve ardından bu emiri öldürerek Maveraünnehir'in tek hâkimi oldu. Timur ardından Üç Yıllık Sefer (1386-1388) ile İran'ı, Beş Yıllık Sefer (1392-1397) ile Hindistan'ı, ardından yaptığı sefer ile Deşt-i Kıpçak bölgesini ve Yedi Yıllık Sefer (1399-1404) ile Hindistan'dan Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafyayı hâkimiyeti altına aldı². Daha sonra Çin Seferi'ne çıkarken 1405 yılında vefat etti. Emir Timur'dan sonra uzun bir süre tahta oturan oğlu Mirza Şahruh, başta hanedan üyelerine hâkimiyetini kabul ettirmek üzere harekete geçti. Ardından Kara-Koyunlu Devleti'ni Azerbaycan'dan çıkarmak üzere iki defa sefer yaptıysa da ciddi bir netice alamadı ve 1447 yılında vefat etti³. Şahruh'un ardından Timurlu emir-zâdeleri arasında meydana gelen iç çatışmaların ardından Ebu'l-Kasım Babür bir müddet hâkimiyeti sağlasa da ardından vefat etti. Bu tarihten sonra Timurlu tahtına Mirza Sultan Ebu Said geçti. O da başlarda Timurlu emir-zâdeleri ileri iç mücadelelere girerek hâkimiyeti sağlamlaştırmak için çabaladı. Daha sonra Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey ile Azerbaycan topraklarında yaptığı savaşı kaybederek, Emir-zâde Yedigâr Muhammed tarafından 1469 yılında öldürüldü. Mirza Ebu Said'in ardından Timurlu tahtına geçen Mirza Sultan Hüseyin Baykara, 1506 yılına kadar Horasan bölgesinde hâkimiyet sürdü. Onun vefatından sonra Timurlu devleti yıkılarak, Hindistan'da Babür Mirza'nın inkişaf ettiği devlet Timur'un soyunu devam ettirdi⁴.

Aşağıda askerî seferlerde bir lojistik desteği olarak kullanılan ordu pazarının mefhumuna dair bilgi verilecektir. Ardından Selçuklular, Gazneliler, İlhanlılar, Timurlular ve diğer Türk devletlerinde görülen ordu pazarı geleneğinin Timurlulardaki yansımalarına değinilecektir.

² Emir Timur'un faaliyetlerine dair tafsilatlı bilgi için bkz. İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, Ankara 2017, s. 3-43.

³ Şahruh Mirza hakkında geniş bilgi için bkz. İsmail Aka, *Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*, TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 99-187.

⁴ Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2015, s. 121-226.

1. Bir Lojistik Destek Olarak Ordu Pazarı

Türkçe bir kelime olan *ordu-pazar*, *ordubâzar*, *urdu bâzar* askerlerin seferde iken ihtiyaçlarını karşıladıkları orduya özel bir ticaret merkezi anlamındadır⁵. Eski zamanlardan beri, ordular sefere çıktıklarında askerlerin ihtiyacı olan erzak ve malzemeleri karşılamak üzere bir teşkilât ve pazar yeri kurulurdu. Ordu uzun bir sefere çıktığında yanına ihtiyaçlarına yetecek derecede azık ve levazımat alırdı. Fakat bir süre sonra bunlar yeterli olmadığından dolayı orduda görevlendirilenlerin yanı sıra bağımsız olarak askerlerin ihtiyaçlarını karşılayan tacirler yani *bazar-ı leşker*, *sûku'l-asker* veya *ordu-bâzar* adını alan bir alışveriş merkezi dâhil edilirdi⁶. Nitekim ordu sefer için harekete geçtiğinde özellikle davar, un ve yağ gibi temel yiyecek gıdalarını satan satıcılar orduları takip ederlerdi. Ordu bir yerde konakladığında ise pazar panayırılarını kurarak ticarete başlardı⁷.

Özellikle Orta Çağ Türk ve Moğol devletlerinde görülen ordu pazarı geleneğinin yalnızca sefer esnasında kurulmadığı bilinmektedir. Nitekim Türk devletleri, her ne kadar ihtişamlı saraylar inşa ederek büyük şehir merkezleri meydana getirirler de göçebe yaşam usulünden de vazgeçmiş değillerdi. Öyle ki yaylak ve kışlak hayatında hükümdar bir mevkiye hareket ettiğinde ordunun önemli bir kısmı da beraberinde giderdi. Böyle bir durumda ordu günlük ihtiyacını karşılamak için de ordu pazarı teşkil ederdi. Yaylak ve kışlak bölgelerinde ordu, cami, çarşı ve sokaklarıyla büyük bir şehir halini meydana getirmiş olurdu. Buradaki ordu pazarında satılan ürünlerin fiyatları sefer organizasyonuna nispetle nakil masraflarından dolayı yüksek olurdu. Ancak her türlü yiyeceğin bulunduğu bir alan halini de alırdı⁸.

⁵ Bu terminoloji hakkında tafsilatlı bilgi için ayrıca bkz. Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, c. 2, Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden 1965, s. 32-39.

⁶ Erdoğan Merçil, “Selçuklular’da Ordu Pazarı”, *Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu’na Armağan*, ed. Zeynep Tarım Ertuğ, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 23.

⁷ A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 248.

⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 187.

2. Timurlularda Ordu Pazarı

Timurlular döneminde pazarlar merkezî pazar, perakende pazarı, semt pazarı, taşra pazarı, ziyaretgâh pazarı ve ordu pazarı gibi sınıflara ayrılırdı. Ordu pazarı özellikle askerî birliklerin ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla karargâhların yakınında düzenli şekilde veya sefer güzergâhları üzerinde geçici olarak kurulurdu⁹. Türk-Moğol hükümetleri arasında yaygın olan geleneklerden biri şehir dışında yollar boyunca ordu pazarının teşkil edilmesiydi. 15. yüzyılın ortalarında Kum şehrine giderken İran'ın çeşitli şehirlerini gezen Contarini, her türlü ürünün bulunabileceği bu pazarların varlığına dikkat çekmektedir. Contarini, ordu hareket ederken “*her çeşit yolculuk eşyası, hububat ve yükleri taşımakla görevli kişiler ordunun ardı sıra gelerek, konak yerlerinde pazarlar kuruyorlardı.*” diyerek bölgede ticaret maksatlı ordu pazarının kurulduğunu ifade etmektedir¹⁰. Ayrıca saray mensubu ve askerler, hükümdarın ordugâhıyla birlikte bir yerden başka bir yere hareket ettiklerinde, bu orduların ihtiyacını karşılamak için, gezici tacirlerden oluşan bir ordu da onları takip ederdi. Bazen bu seyyar pazarlardan yararlanmak için uzun mesafeler de kat ederlerdi. Bu tür pazarlar aynı zamanda devlet kurumu sayılırdı ve gelirleri oldukça yüksek miktarda olurdu. Bu yaygın gelenek Celayırlılar, Timurlular ve Türkmenler arasında yaygındı¹¹.

Timurlular zamanında ordu pazarının ne şekilde kurulduğu yahut burada bulunan emtianın neler olduğu hakkında kaynaklar sessiz kalmaktadırlar. Fakat Emir Timur'u elçilik göreviyle ziyaret eden Clavijo, her türlü yiyecek, meyve ve ekmeğin pişirildiği ve özel sokaklarda ihtiyaç duyulan her şeyin bulunduğu bir yol boyunca gözlemlediği bu kamplardan birini müşahede etmişti. Diğer taraftan Clavijo burada iken: “*Bu satış çadırları çok güzeldi. Bizi, askerlerin ihtiyaç duyduğu çeşitli eşyaların satışa sunulduğu bir caddeye götürdüler.*”¹² ifadesiyle ordu pazarını dolaştığını zikretmekteydi.

⁹ Cengiz Kallek, “Pazar”, *TDVİA*, İstanbul 2007, c. 34, s. 206.

¹⁰ Ambrogio Contarini, *Doğu'da Venedik Elçileri*, çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 100.

¹¹ Bert Fagner, “Social and Internal Economic Affairs”, *The Cambridge History of Iran*, c. 6, ed. Peter Jackson, Cambridge University Press, Cambridge 1986, s. 530.

¹² Ruy Gonzalez de Clavijo, *Embassy to Tamerlane 1403-1406*, çev. Guy Le Strange, George Routledge & Sons LTD., London 1928, s. 233.

Dolayısıyla Clavijo'nun verdiği bu bilgilerden hareketle ordu pazarının şehirlerde kurulan umuma açık pazar alanlarını aratmadığı muhtemeldir. Ordu pazarının denetim ve güvenliğinden sorumlu görevliler de vardı. Mesela, Timurlu döneminin müelliflerinden Hasan b. Şihâb-ı Yezdî, aynı zamanda Timurlu ordusunun Kirman bölgesinde ordu pazarı darugası idi¹³. Ordu pazarında darugaların yanında *âsesler* de önemli görevi teşkil ederlerdi. Bunlar ordu pazarında özellikle gece vakitleri bölgenin muhafazasını üstlenen bekçilerdi. Önemli bir görevi uhdelere alan *âsesler*, hükümdar tarafından çıkarılan fermanlarla göreve tayin edilirdi¹⁴. Aynı zamanda ordu pazarının esnaftan vergi toplayan memurları da vardı. Bu memurlar şehir içi ve uluslararası ticaret pazarlarında tacirlerden vergi toplayan *tamgacılar* idi. Mesela Emir Timur'un oğlu Miranşah'ın Tebriz'deki ordu pazarının tamgacısı Yahya Bûrslanî idi¹⁵.

Emir Timur zamanında ordu pazarının teşkil edildiğine dair kaynaklarda pek bilgi bulunmamaktadır. Esasen var olan kaynaklar da ordu pazarındaki ticaret dışı durumlar hakkında bilgi vermektedirler. Örneğin Emir Timur, 804/1401 yılında Gürcistan seferine çıktığında Kumtepe denilen bir yerde konakladı. Daha sonra ibret-i âlem için ordu pazarında Hoca İsmail Havafî'yi idam etti¹⁶. Kaynakların verdiği bu bilgilerden ordu pazarının sadece ticaret maksatlı kullanılmadığı görülmektedir. Özellikle zaten devlet erkânının yoğunlukta olduğu böyle bir yerde hükümdar tarafından idarî ve askerî yargılamaların diğer zümre üzerinde ne kadar etkili olduğu görülmektedir. Bu durum elbette sadece idarî görevde bulunan memurlara özel değildi. Bazen ordu pazarının

¹³ Taceddin Hasan b. Şihâb-ı Yezdî, *Camîu't-Tevârih-i Hesenî Bahş-i Timuriyan pes ez Timur*, tash. Hüseyin Müderriş Tabatabaî-İrec Afşar, Müessesesi-i Tahkikat-ı Ülum-ı Asya-i Miyane û Garbi Danişgâh-ı Karaçî, Pakistan 1357, s. 11; Tâcu'd-dîn Hasan b. Şihâb-ı Yezdî, *Camîu't-Tevârih-i Hesenî Timur'dan Sonra Timurlular*, çev. ve not. Fatih Bostancı, Divan Kitap Yayınları, İstanbul 2023, s. 14-15.

¹⁴ Şems-i Münşî Muhammed b. Hindûşâh-ı Nahcevânî, *Düstûru'l Kâtib fî T'ayîni'l Merâtib*, c. 2, tashis Ali Ekber Ahmedî Dârânî, Mîrâs-ı Mektûb, Tahran 1395, s. 571-572.

¹⁵ İsmail Aka, *Şahrûh ve Zamanı*, s. 47.

¹⁶ Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur (Zafernâme)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 378; Kemaleddîn Âbulrezzak *Semerkandî, Matlau's-Sâdeyn ve Mecmâu'l-Bahreyn*, c. 1-2, tash. Abdülhüseyn Nevâî, neşr., Müessesesi-i Mütalaât ve Tahkikat-ı Ferhengî, Tahran 1372, s. 893-894.

satıcıları arasında da yüksek fiyatla mal satan kimseler olurdu. Mesela ordu pazarında fahiş fiyata et satan bir kasap Emir Timur emriyle öldürüldü. Daha sonra, ordu pazarının bazı ayakkabıcıları, çarıkçıları ve benzeri ticaret erbabına da ceza verdi. Bunlar da malları için aşırı ücret talep eden esnaf zümresiydi. Dolayısıyla yasadışı kazançlarından mahrum bırakılırlardı. Bu mahrumiyetin en büyüğü ölüm cezasıydı. Muhtemelen ölüm cezasına çarptırılmayan esnaflar ya para cezası alırlardı yahut ordu pazarından kovulurlardı¹⁷.

Yukarıda verilen örnekten başka Emir Timur zamanında ordu pazarında yapılan uygulamalardan biri de seyyar bir darphanenin kullanılmasıydı. Emir Timur gibi uzun yıllar seferde olan, askerî seferlerinin sonucunda devasa bir ganimet elde eden bir hükümdarın elbette nakit paraya da ihtiyacının olması muhtemeldir. Merkezden uzak bölgelerde para temininin hem tehlikeli hem de zaman kaybı yaşattığı düşünüldüğünde Emir Timur bu çözümü ordu pazarında seyyar bir darphane tesis etmekte buldu. Nitekim dönemin kaynaklarında verilen kayıtlara göre 803/1400 yılında Timurlular Dımaşk şehrini ele geçirmek üzere muhasaraya başladılar. Bu muhasaranın sonucunda Timurlu ordusu şehri ele geçirdi. Ardından şehirdeki seyyidler, kadılar, meşayih ve salih kişiler cümle kapısını açıp itaat kemerini bellerine bağlayarak peşkeşler sundular ve mal-ı âmân ödemeyi kabul ettiler. Timur, mal-ı âmânın toplanması için tahsildarlar görevlendirilmesini emretti. Böylece Şeyh Nureddin, Şah Melik, Allahdâd, kâtiplerden Hoca Mesud ve Celal el-İslam şehre gidiler ve fermana uygun olarak sekiz kapıyı balta ve kazmalarla yıktılar. Beyler ve kâtipler orada oturup malların kayda geçirilmesiyle meşgul oldular¹⁸. Daha sonra Dımaşk Kalesi'ni de ele geçirip burada da mal-ı âmân topladılar. Burada toplanan paralar *zahiri* adında gümüş paralardı. Paralar tam ayarda olduklarından ve yüksek gramajda basıldıklarından taşınması zordu. Bu sebeple Emir Timur bu paraların daha kolay şekilde taşınması için altın ve gümüş paraların eritilmesini istedi. Paralar toplandıktan sonra ordu pazarındaki darphaneye taşındı. Toplanan paralar 100, 50 ve 10 *miskal*¹⁹ ağırlığında

¹⁷ Ruy Gonzalez de Clavijo, *Embassy to Tamerlane*, s. 250-251.

¹⁸ Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafernâme*, s. 361.

¹⁹ Sözlükte “ağır olmak”, anlamındaki sikal kökünden türeyen miskal kelime “ağırlık” anlamına gelmektedir. Miskal, terim olarak altın, gümüş, ilaç ve baharat gibi şeylerin

Emir Timur'un adı ve lakabıyla *tenge*²⁰ şeklinde basıldı²¹. Dımaşk zahiri paralarının ordu pazarı darphanesinde eritilerek yeni meskûkâtın darp edilmesinden sonra kısa sürede askerlerin elinde 600 bin *dinar kepekî*²² para toplandı²³.

Öte yandan askerî seferlerin uzun sürmesinin ardından orduda meydana gelen kıtlıklar ordu pazarını da etkilerdi. Böyle bir durum Emir Timur'un Deşt-i Kıpçak seferlerinde gözlemlenmektedir. Yukarıda bahsedildiği gibi ordu sefere çıkarken temel ihtiyaç maddelerini beraberinde götürürdü. Söz gelimi 793/1391 yılında Deşt-i Kıpçak seferine çıkan Timurlu ordusu uzun süren seferin verdiği yorgunluktan ötürü Atakabriguy denilen mevkiye konakladılar²⁴. Ordunun psikolojik olarak moral ve motivasyonu, düşman saflarının henüz belirlenmemesinden ötürü düşmüştü. Üstelik böyle bir durumda kıtlık da meydana gelmişti. Öyle ki ordu pazarında satılan bir baş koyunun fiyatı 100 altın *kepekîye* ulaşmıştı²⁵. Hatta temel gıda maddesi olan unun bir *batmanı* 100 *kepekîye* çıkmasına rağmen bulunamıyordu. Böyle bir durumda askerin yanındaki azığının tükenmesi, ordu pazarında emtia stokunun bitmesi ve askerin alışveriş yapmaya elverişli olmayan bir

tartılmasında kullanılan bir ağırlık ölçüsü birimini ifade etmektedir. Bkz. Walther Hinz, "İslâm'da Ölçü Sistemleri", çev. Acar Sevim, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 5 (1990), s. 1; Cengiz Kallek, "Miskal", *DİA*, c. 30, Ankara 2020, s. 182-183.

²⁰ Tenge Hindistan'da ilk olarak ağırlık birimi, ardından da sikke ıstılahı olarak kullanılmıştır. Sikke ıstılahı olarak Gaznelilerden itibaren Türk devletlerinde görülen bir para birimidir. Fakat Timurlular zamanında revaçta olduğu en önemli dönemdir. Stephen Album, *Checklist of Islamic Coins*, California 2011, s. 7.

²¹ Kemaleddîn Âbulrezzak *Semerkandî*, *Matlau's-Sadeyn ve'l-Mecmau'l-Bahreyn*, c. 1-2, s. 869.

²² Çağatay Hanlığı'nın hükümdarlarından Kepek Han tarafından tedavüle sürülen bir para birimidir. Timurlular döneminde bu para birimi standart ve ağırlık olarak en yüksek meblağı ifade ederdi. M. A. Seyfeddini, "Monetya Sistema v Azerbaydjane v XIV i Pervoy Palavine XV v.", *Numizmatika i Epigrafi*, XI, D. B. Şelov, Akademiya Nauk SSSR, İzdatelistva "Navka", Moskova 1974, s. 199.

²³ Hafız-ı Ebrû, *Zübde'ti't-Tevarih*, c. 2, tash. Seyyid Cevadî, İntişarat-ı Vezaret-i Ferheng ü Erşad-ı İslamî, Tahran 1380, s. 926; Kadı Ahmed b. Muhammed Gaffarî-i Kaşanî, *Târîh-i Niğârîstân*, tash. Aka Murtezî-Müderriş Gilanî, İntişarat-ı Kitabfroşî-i Hafız, Tahran 1404, s. 317.

²⁴ Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafername*, s. 187.

²⁵ Gıyâsüddîn b. Hümâmiddîn Hüseyin-i Hvândmîr, *Târîh-i Habîbu's-Siyer fî Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, nşr. Celâleddin Humâyî, c. 3, İntişârât-ı Hayyam, Tahran 1333, s. 448.

mevkide olması²⁶ elbette ordunun motivasyonunu aşağıya çekecekti. Emir Timur böyle bir sorunun üstesinden ancak orduyu ava çıkarmakla gelmişti²⁷.

Ordu pazarının kurulduğu yerlerden biri de yaylak-kışlak²⁸ bölgeleridir. Ordu pazarının buralarda kuruluş sebebi hem hükümdarın yanında bulunan askerlerin ihtiyaçlarını karşılamak hem de düğün, sünnet, toy gibi eğlence meclislerinin kurulduğu sırada ticareti sağlamaktı. Mesela çoğunlukla Timur'un hükümdarlığı döneminde, Timurlu emir-zâdelerinin düğün töreni veya kurultayların düzenlenmesi amacıyla ordu pazarı teşkil edilirdi. Zira bu tür törenler bozkır geleneğini sürdüren Türk-Moğol kavimlerinin âdetlerine göre şehir dışında ve açık bir ortamda yapılırdı. Bu bakımdan Timur; kumaşçılar, kuyumcular, çeşitli loncalar, kunduracılar, terziler, kasaplar vb. gibi şehrin tüm esnaf ve tüccarlarının ordu pazarında hazır olmalarını isterdi. Bu kişilerin sayısı çok fazlaydı ve her ticarete mevcut olup, her türlü malı satışa sunarlardı. Nitekim tüccar ve satıcıların yoğunluğu o kadar fazlaydı ki, her meslek ve zümre için özel bir cadde ayrılır, herkes burada masa kurup sanatını sergilerdi²⁹. Diğer taraftan Semerkand'da bir süre kalan İbn Arabşah, Timur'un Semerkand çevresindeki ovalarda yaptığı büyük kutlamalardan birini anlatarak, hükümdarın ordugâhının etrafındaki büyük pazarların varlığından söz etmiştir³⁰.

²⁶ Timurlu ordusu altı aylık bir zaman zarfında sürekli hareket halindeydi. Bu güzergâh üzerinde imaret ve ziraat uzaktı. Bu sebeple Timur'un ordusunda kıtlık meydana geldi. Nitekim bir koyunun fiyatı 100 dinara çıktı. 16 men şer'i'den ibaret olan büyük taş ağırlığında bir men tahılın değeri 120 dinar kepekiye bulunamıyordu. Askerlerin çoğu o sonsuz çölde yumurta, çeşitli hayvanlar ve yemeye layık olan otları yiyerek geçiyorlardı. Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhvând, *Tarih-i Ravzatu's-Safa fi Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, c. 5-6, nşr. Cemşid Kiyanfer, İntişârât-ı Esatir, Tahran 1385, s. 4756-4757.

²⁷ Kemaleddîn Âbdulrezzak *Semerkandî*, *Matlau's-Sadeyn ve'l-Mecmau'l-Bahreyn*, c. 1-2, s. 634-635.

²⁸ Timurlularda Yaylak-Kışlak anlayışına dair tafsilatlı bilgi için bkz. Tuba Tombuloğlu, "Timurlu Devleti'nde Yaylak Kışlak Anlayışı", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2 (Aralık 2020), s. 459-468.

²⁹ Ruy Gonzalez de Clavijo, *Embassy to Tamerlane*, s. 234.

³⁰ İbni Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s. 351-352.

Ordu pazarının nasıl kurulduğu ile ilgili en detaylı bilgiler Clavijo'da görülmektedir. Emir Timur, Ankara Savaşı sonra Semerkand şehrinde konaklamaya karar verdiğinde hem kazandığı zaferin hem de torunlarının düğün ve sünnet merasimini gerçekleştirmek üzere bir toy yapılmasını kararlaştırdı. Bunun için şehrin bahçelik alanlarının ötesindeki otlaklarda büyük ordunun toplanmasını emretti. Ordu belirlenen yere konakladığında, her birlikte kendisine ayrılan yeri alırdı. Toy meclisinin düzenleneceği alan saray görevlileri, askerler ve hatta kadınların da katıldığı iş birliğiyle kurulmaya başlanırdı. Buradaki kampın ilk hazırlığı Emir Timur'un ordugâhının kurulmasıydı. Bu aşama tamamlandıktan sonra herkes nerede otağını kuracağını bilirdi. Hiyerarşik bir düzen içinde her kademedeki çadırlar, hükümdar otağına paralel bir şekilde kurulurdu. Hükümdar ve yakınlarının yerleri kurulduktan sonra en son aşama ordu pazarının bir sokak düzeninde kurulmasıydı. Burada da bir düzene göre yerleşimler yapılırdı. Mesela sokak intizamında kurulan ordu pazarında kasapların, aşçıların, sebze ve meyve satıcılarının bölgeleri bir bütünlük içinde kurulurdu. Ordu pazarında kasaplar etleri hazırlar, aşçılar etleri pişirir, sebze ve meyve satıcıları malzemeleri satışa hazırlar, fırıncılar ise fırınlarını yakarak hamur yoğurup ekmek yaparlardı. Ordu pazarında elbette hem askerlerin hem de bu toya katılan halkın ihtiyaçlarına hitap eden çeşitli işletmeler de vardı. Mesela bunlardan biri hamamlardı. Hamamcılar, ordu pazarında çadırlarını kurarlardı. Her biri demirden yapılmış, sıcak suyla beslenen, kazanlarda ısıtılan ve zanaatları için gerekli tüm eşyalarla birlikte orada bulunan ahşap kulübeler inşa ederlerdi. Böylece her şey usulüne uygun olarak düzenlenmişti ve herkes gideceği yeri önceden bilmekteydi³¹.

Emir Timur'un oğlu Şahruh'un, babası gibi uzun süren saltanatında pek çok müessesenin geliştirilip genişletildiği gibi ordu pazarının da bir revizyona uğradığı görülmektedir. Nitekim Mirhvând'a göre Şahruh, Rey vilayetinde kışlak yaptığı zaman ordu pazarında 12.000 dükkân sayılmıştı³². Fakat bu ordu pazarı Ebu'l-Kasım Babür ve Halil Sultan tarafından yağmalanmıştı³³. Burada bir pazarın özelliklerinden de

³¹ Ruy Gonzalez de Clavijo, *Embassy to Tamerlane*, s. 232-233.

³² Mirhvand, *Târih-i Ravzatu's-Safa*, 6/2, s. 5465; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular*, s. 288.

³³ Kemaleddîn Âbdulrezzak *Semerkandî*, *Matlau's-Sadeyn ve'l-Mecmau'l-Bahreyn*, c.

bahsetmek gerekmektedir. Bu bağlamda saltanat ikametgâhı genellikle bir yerden başka bir yere taşınırdı. Bu iş türlü sebeplere göre gerçekleşirdi. Bunlar savaş ile uygun yaylak ve kışlakların bulunması gibi sebeplerdi. Bu bölgelerde hâkimin himayesi altında saray teşkilatının tamamı, bir başka yere kadar başkentini terk ederdi. Aynı zamanda genellikle memleketin uzak nahiyelerinde otururlardı ve burada toy ile kutlamalarla uğraşırlardı³⁴. Daha sonra ordunun ihtiyaçlarını gidermek adına, bu bölgelerde ordu pazarı teşkil ederlerdi. Bu pazarlarda kazançlarını elde etmek için uzun mesafeler kat ederek seyyar tüccardan oluşan bir ordu çalışırdı. Ordunun toplanması zamanında, ordu pazar da toplanırdı³⁵.

Şahruh Bahadır vefat ettikten sonra Timurlu emir-zâdeleri arasında hâkimiyet mücadelesi başladı. Emir-zâdeler, hâkim oldukları bölgeleri güvenilir kimselere bırakarak başkent Herat'ı ele geçirmek ve hâkimiyetlerini tesis etmek üzere yola koyuldular. Böyle bir durumda Eberkûh bölgesi Ebu'l-Kasım Babür'ün hâkimiyetinden önce Derviş Tavacı ve Emir Tarhan'ın elinde idi. Kara-Koyunlu Pir Budak'tan önce ise Emir Memâş, Emir Seyyidî Ali ve sair emirler 10 ay süreyle Türkmen ordusunun muhasarası altındaydı. Sonunda Emir Can Derviş ile Tarhan zor durumda kaldılar. Eberkûh halkının çoğu kıtlık ve zorluktan öldüler. Bazıları etrafta avare gezip yurtsuz kaldılar. Emirler bu durumu Ebu'l-Kasım Babür'e arz edip yardım istediler. O, Emir Ahmed Pîrzâd'ı 100 süvariyle yardım için gönderdi. Eberkûh'a gelişinden birkaç gün sonra Can Derviş ile Ahmed Pîrzâd arasında içki meclisinde bir tartışma çıktı. Daha sonra tekrar barıştılar ve Ahmed Pîrzâd kendi otağına gitti. Can Derviş, onun ardından gidip birlikte eğlence ile meşgul oldular. Ahmed Pîrzâd onu o mecliste öldürdü ve Emir Tarhan'ı tutuklayıp Eberkûh'u ele geçirdi. Ancak Eberkûh'da Timurlu ve ulufe alanlar dışında halktan az sayıda kimse kalmıştı. Para vardı ancak yiyecek bulunmamaktaydı. Nitekim üzüm, dut ve benzeri ağaçların yaprağının bir *meni* altı dinar idi.

II-I, s. 599-600; Muineddin Muhammed Zemhi-i İsfizârî, *Ravzatu'l-Cennat fî Evsaf-ı Medinetü'l-Herat*, c. 2, tash. Seyyid Muhammed Kazım İmam, İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran, 1338, s. 124; İsmail Aka, *Şahruh ve Zamanı*, s. 170.

³⁴ Michele Bernardini, "The Ceremonial Function of Markets in the Timurid City" *Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre*, c. 1-2, ed. Attilo Petruccioli, Dell'oca Editore, Roma 1991, s. 90.

³⁵ Bert Fragner, "Social and Economic Affairs", s. 530-531.

Hurma kemiği bulunsa bile bir *meni* 10-12 iki dinara satın alınırdı. Halk nerede eski kese, deri ve eski sofrta bulduysalar yerlerdi. Ahmed Pîrzâd barış sözünü ortaya atıp “*Eberkûh’u teslim ediyorum.*” dedi. Böylece ordu pazarının şehrin ortasında olması, kışla yapılması, şehir içindeki ve dışındaki halkın gönlünün rahatlaması ve birbirleriyle görüşmeleri için her gün birkaç defa birbirleriyle alışveriş yapmaları hususunda, bunlardan sonra Türkmen emirlerinin şehre girmesine karar verildi. Buna dayanarak birkaç gün ordu pazarı şehrin kapısında kurularak iki taraf gidip gelerek alışveriş yaptılar. Fakat bu sözleşme uzun sürmedi ve Ahmed Pîrzâd bir gece dışarı çıkıp gece baskını yaparak bütün ordu pazarı yağmalayıp birçok nimeti şehre getirdi³⁶.

Ordu pazarında bulunan yiyecek, içecek ve silah malzemeleri dışında halkın kullandığı çeşitli aletler, şehirlerde bulunan pazarları aratmayacak çeşitlilikte zengindi. Mesela bazen şehirlerin muhasarası esnasında kıtlıklar meydana geldiğinde belirli şartlar veya ihanet karşılığında şehre tahıl desteği sağlanırdı. Bu minvalde Hasan-ı Rumlu, Sultan Ebu Said’in Şahruhiye Kalesi’ni kuşattığı hadiseye dair tafsilatlı bilgiler vermektedir. Sultan Ebu Said, Şahruhiye Kalesi’ne yöneldi. Timurlu ordusu savaşa ve vuruşmaya başladı. Kalenin burcu düşünce askerler saldırdılar. Muhalifler yiğitçe çaba gösterip sultanın ordusunun kalenin içine girmesine izin vermediler. Derhal burcu yükselttiler. Fakat kuvvetin azlığından takatsiz kaldılar. Sultan Ebu Said ordugâhtan kaleye tahıl taşıdıklarını öğrendi. Ancak onun nasıl yapıldığını öğrenemedi. Emir Şücaeddin-i Mir Hacı, Mirza Muhammed-i Cuki’nin tanıdığı bir nökeri kaçırdı. O kişi, kaleye gidince emir-zâdeye geliş sebebini sordu. O kişi, Emir Şir Hacı’nın bana teslim ettiği az miktarda malın kalanını getirdim. Onun üzerine kaçıp sizin huzuruza geldim diye cevap verdi. Emir-zâde ona ilgi gösterdi. Birkaç gün sonra haberi bildirip sultanın huzuruna gelerek “*bir kişi ordu pazarından şehre tahıl taşıyor.*” diye arz etti. Sultanın buyruğu üzerine o kişiyi tutup astılar. Tahıl kıtlığı üzerine Mirza Muhammed-i Cuki, hisarı teslim edip sultanın huzuruna geldi³⁷.

Sultan Ebu Said zamanında batı topraklarında Ak-Koyunlular ile

³⁶ Şihâb-ı Yezdi, *Camîu’t-Tevârih-i Hesenî*, s. 147-148; çev. *Camîu’t-Tevârih-i Hesenî Timur’dan Sonra Timurlular*, s. 88-89.

³⁷ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü’t-Tevârih*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 411-412.

Kara-Koyunluların çekişmesi yeni bir hareketliliği de beraberinde getirmişti. Nitekim Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Kara-Koyunlu hükümdarı Cihanşah Mirza'yı ortadan kaldırarak Azerbaycan bölgesinin tek hâkimi olmuştu. Diğer taraftan bu haberler Timurlu Sultan Ebu Said'e ulaştığında, Azerbaycan'a sefer yapmaya karar vermişti. Ancak bu sefer sırasında Ebu Said'in ordusunda yiyecek bitmek üzereydi. Öyle ki arpa ve buğdaydan bir *men* yük 10 *dinar kepekîye* bulunamıyordu. Hayvanların çoğu sahra üzerinde yok oldular³⁸. Zenginler ve yoksullar denk duruma düştüler. Nitekim Horasan, Fars ve Irak tarafından hiç kimse Sultan Ebu Said'in ordusuna geçemiyordu³⁹. Bu esnada Ak-Koyunlu Uzun Hasan ordusuyla Tebriz'den harekete geçti. Karabağ yolunu kapattı. Uzun Hasan aynı zamanda Şirvanşahları da baskı altında tutarak Sultan Ebu Said'e gıda yardımı yapılmasının önüne geçti. Ayrıca Şirvanşahlara Kür ve Aras köprülerini yıkmalarını, Şirvan'dan kimsenin Sultan Ebu Said'in ordusuna tahıl götürmemelerini emretti. Diğer taraftan Sultan Ebu Said'in ordusuna yiyecek temini için ticaret yapmak isteyen ordu pazarı esnafına da ambargo koyarak Timurluların tarafına geçmelerini engelledi⁴⁰.

Tüm bunlardan başka Hindistan'da Timurlu Devleti'ni yeniden tesis etmeye çalışan Gazi Zahireddin Babür, 902/1497 yılına ait hatıratında ordu pazarında meydana gelen bir yağma hakkında tafsilatlı bilgi vermektedir. Bu bilgiler arasında ehemmiyeti haiz olanı ise ordu pazarına tüccar zümresinin katılması idi. Bununla tüccar zümresinin sadece şehirlerde ticarî ilişkilere girmediği, hükümdarın ordugâhında bulunan ordu pazarında da alışveriş yapmak üzere geldikleri anlaşılmaktadır. Bu yağmada, şehirden birçok tüccar ve tüccar olmayanlar çıkıp ordu pazarında alışveriş yapıyorlardı. Bir gün ikinci namazı vaktinde umumî bir karışıklık çıktı ve bu Müslümanların hepsi yağmaya gittiler. Fakat askerde inzibat çok kuvvetli idi. Hemen ahalinin

³⁸ O esnada Timurlu ordusunda kıtlık meydana geldi. Bir men arpa, beş tengeye çıkmış olmasına rağmen yine de bulunamıyordu. O sırada Emir Hüseyin Hacı, bahadırlardan bir topluluk ile karavul olarak gidip Ebu Said'in adamlarından birkaç kişiyi öldürerek ordugâha döndü. Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s. 460-461.

³⁹ İsfizârî, *Ravzatu'l-Cennat fî Evsaf-ı Medinetü'l-Herat*, c. 2, s. 286; Mîrhvand, *Tarih-i Ravzatu's-Safa*, c. 6/2, s. 5630.

⁴⁰ Seyyid Zahireddin b. Seyyid Nasireddin Marâşî, *Tarih-i Gilân û Deylemistân*, tash. Manuçehr Sutudeh, İntişarat-ı Esatir, Tahran 1364, s. 335.

malını hiç kimsenin bir şeyi gizlemeden iade etmeleri emredildi. Ertesi sabah, ipucu ve iğne kırığına kadar, ufak bir parça bile askerde kalmadı ve hepsi sahiplerine geri verildi diyerek meydana gelen olayın ardından sükûnetin hemen sağlandığına işaret etmektedir⁴¹.

Sonuç

Bu çalışmada Orta Çağ askerî lojistiğine destek sunan ordu pazarının Timurlu Devleti'ndeki işleyişi incelenmiştir. Kaynaklardan elde edilen verilere göre Timurlularda ordu pazarının üç farklı alanda kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunlardan birincisi ve elzem olanı Timurlu ordusuna lojistik desteği sağlamalarıdır. Bu destekten maksat elbette karşılıksız bir durum değildir. Nitekim ordu herhangi bir yerde konakladığında, orduyu takip eden tacirler zümresi en uygun bir yerde çadırlarını kurarak askerlerin ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Fakat yine kaynaklardan tespit edilen verilere göre hükümdar vefat ettiğinde, ordu mağlup olduğunda ya da ani bir baskın halinde ilk zarar gören kısım ordu pazarı olmuştur. Çünkü böyle bir durumda düşman ordularının ilk yaptığı hamle ganimet elde etmek olduğundan, zengin ordu pazarı daima ilk hedef olmuştur.

Timurlu Devleti'nde ordu pazarının ikinci kullanım alanı yaylak ve kışlak bölgeleri olmuştur. Göçebe hayatın en yaygın alanlarından biri olan yaylak ve kışlak bölgelerinde elbette hükümdarların yanında orduları da bulunmuşlardır. Bu bakımdan askerlerin ihtiyaçlarını temin için buralarda da seyyar pazarlar inşa edilmiştir. Timurlu Devleti'nde ordu pazarının kullanıldığı üçüncü alan düğün, sünnet ve eğlence merasimlerinin düzenlendiği toy meclisleridir. Bu son bölge ordu pazarında bulunan tüccar ve esnafın da kendi maharetlerini ve mallarını gösterişe sundukları bir mekândır. Bu bakımdan ticaretin yanı sıra esnaf zümresinin kendisini ön plana çıkardığı en eğlenceli ve en uygun yerlerdir. Ordu pazarının her üç bölgede de en önemli sorunu emtia fiyatlarında bir istikrarın sağlanması olmuştur. Tacirler ve esnaf zümresi askerinin bu tür ürünlere daima ihtiyacı olduklarını bildiklerinden fiyatları fahiş derecede artırmaktan geri durmamışlardır. Elbette böyle durumlar tespit edildiğinde hükümdarlar yaptırım uygulamaktan geri

⁴¹ Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, *Vekayi, Babür'ün Hâtıratı*, c. 1, çev. Reşit Rahmeti Arat, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 41.

durmamışlardır. Bu tarz suç işleyen zümreler ya öldürülmüşler yahut ordu pazarından kovulmuşlardır. Sonuç olarak ekonomik faaliyetlerin canlı bölgelerinden biri olan ordu pazarı Timurlu Devleti'nde adeta şehirlerde bulunan pazar mekânları çerçevesinde yer almış ve hem askerin ihtiyaçlarını temin etmiş hem de esnaf ve tacir sirkülasyonunun artmasına sebep olmuştur.

KAYNAKÇA / REFERENCES

Kaynak Eserler / Primary Sources

- Ambrogio Contarini, *Doğu'da Venedik Elçileri*, çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021
- Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, *Vekayi, Babür'ün Hâtıratı*, c. 1-2, çev. Reşit Rahmeti Arat, TTK Yayınları, Ankara 1987
- Gıyâsüddîn b. Hümâmiddîn Hüseyin-i Hvândmîr, *Târîh-i Habîbu's-Siyer fi Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, nşr. Celâleddin Humâyî, c. 3, İntişârât-ı Hayyam, Tahran 1333
- Hafız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, c. 1-4, tash. Seyyid Cevadî, İntişarat-ı Vezaret-i Ferheng ü Erşad-ı İslamî, Tahran 1380
- Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2006
- İbni Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012
- Kadı Ahmed b. Muhammed Gaffarî-i Kaşanî, *Târîh-i Nigâristân*, tash. Aka Murtezî-Müderriş Gilanî, İntişarat-ı Kitabfroşî-i Hafız, Tahran 1404
- Kemaleddîn Âbdulrezzak *Semerkindî*, *Matlau's-Sâdeyn ve Mecmâu'l-Bahreyn*, c. 1-2, tash. Abdulhüseyn Nevâî, neşr., Müessese-i Mütalaât ve Tahkikat-ı Ferhengî, Tahran 1372
- Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhvând, *Tarih-i Ravzatu's-Safa fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, c. 5-6, nşr. Cemşid Kiyânfer, İntişârât-ı Esatir, Tahran 1385
- Muineddin Muhammed Zemçî-i İsfizarî, *Ravzatu'l-Cennat fi Evsaf-ı Medinetü'l-Herat*, c. 1-2, tash. Seyyid Muhammed Kazım İmam, İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran, Tahran 1338
- Ruy Gonzalez de Clavijo, *Embassy to Tamerlane 1403-1406*, çev. Guy Le Strange, George Routledge & Sons LTD., Londra 1928
- Seyyid Zahireddîn b. Seyyid Nasireddîn Marâşî, *Tarih-i Gilân ü Deylemistân*, tash. Manuçehr Sutudeh, İntişarat-ı Esatir, Tahran 1364
- Şems-i Münşî Muhammed b. Hindûşâh-ı Nahcevânî, *Düstûru'l Kâtib fi T'ayîni'l Merâtib*, c. 2, tash. Ali Ekber Ahmedî Dârânî, Mîrâs-ı Mektûb, Tahran 1395

Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur (Zafernâme)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019

Taceddin Hasan b. Şihâb-ı Yezdî, *Camiu't-Tevârih-i Hesenî Bahş-i Timuriyan pes ez Timur*, tash. Hüseyin Müderris Tabatabaî-İrec Afşar, Müessese-i Tahkikat-ı Ūlum-ı Asya-i Miyane û Garbi Danişgâh-ı Karaçî, Pakistan 1357

Tâcu'd-dîn Hasan b. Şihâb-ı Yezdî, *Camiu't-Tevârih-i Hasenî Timur'dan Sonra Timurlular*, çev. ve not. Fatih Bostancı, Divan Kitap Yayınları, İstanbul 2023

Araştırma ve İnceleme Eserleri / Secondary Sources

AKA, İsmail, *Şahruh ve Zamani (1405-1447)*, TTK Yayınları, Ankara 1994

AKA, İsmail, *Timur ve Devleti*, TTK Yayınları, Ankara 2017

ALAN, Hayrunnisa, "Timurlular", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, ed. Hayrunnisa Alan ve İlyas Kemalöglu, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 180-192

ALAN, Hayrunnisa, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015

ALBUM, Stephen, *Checklist of Islamic Coins*, California 2011

BERNARDINI, Michele, "The Ceremonial Function of Markets in the Timurid City", *Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre*, 1-2, ed. Attilo Petruccioli, Dell'oca Editore, Roma 1991, ss. 90-97

DOERFER, Gerhard, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, c. 2, Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden 1965

FRAGNER, Bert, "Social and Internal Economic Affairs", *The Cambridge History of Iran*, c. 6, ed. Peter Jackson, Cambridge University Press, United Kingdom, Cambridge 1986

HINZ, Walther, "İslâm'da Ölçü Sistemleri", çev. Acar Sevim, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5, İstanbul 1990, ss. 1-82

KALLEK, Cengiz, "Miskal", *DİA*, c. 30, Ankara 2020, s. 182-183

KALLEK, Cengiz, "Pazar", *TDVİA*, İstanbul 2007, c. 34

MERÇİL, Erdoğan, "Selçuklular'da Ordu Pazarı", *Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan*, ed. Zeynep Tarım Ertuğ, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006

- SEYFEDDINI, M. A., “Monetya Sistema v Azerbaydjane v XIV i Pervoy Palavine XV v.”, *Numizmatika i Epigrafi*, c. 9 , D. B. Şelov, Akademiya Nauk SSSR, İzdatelistva “Navka”, Moskova 1974, s. 196-208
- TOMBULOĞLU, Tuba, “Timurlu Devleti’nde Yaylak Kışlak Anlayışı”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2 (Aralık 2020), s. 459-468
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988
- YAKUBOVSKİY, A. Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976

Extended Summary

The article provides information about the Ordu Bazaar in the Timurid State. The Ordu Bazaar, constituting an essential part of army sustenance since ancient times, is a mobile shopping center. In this context, the article first presents information about the Ordu Bazaar as logistical support. Then, it provides information on the construction of the Ordu Bazaar during the Timurid period, its order, and the movement scheme of the tradesmen. While presenting this information, the article examines the studies conducted in Türkiye as a starting point. Unfortunately, there is only one study by Erdoğan Merçil on Ordu Bazaar, considering both the Timurids and the medieval Turkish states. Thus, it became imperative to expand the research. For this article, the sources of the period constitute the first points of reference. Then, the direct or indirect accounts of the research works on this subject are examined. All things considered, it has become apparent that Ordu Bazaar, a valuable support to the military logistics of medieval Turkish history, has not been fully addressed in Turkish literature. Thus, this article examines the nature, functioning, and characteristics of the Ordu Bazaar by analyzing the accounts regarding the Timurids in Turkish military history.

Amir Timur was not only a soldier. He was also a ruler who skillfully applied the principles of state organization. He had always been on campaigns with his army for many years, so he knew what was needed in the army. Before going on an expedition with his army, Amir Timur would first ask all the soldiers to prepare the food and necessities. Then, he would take the Ordu Bazaar with him on his expedition. Since ancient times, when armies went on a campaign, a marketplace with a proper organization was established to meet the supplies and materials needed by the soldiers. This kind of marketplace would take enough provisions and supplies to meet the army's needs on long campaigns. However, if these marketplaces became insufficient after a while, in addition to those assigned to the army, merchants who independently met the needs of the soldiers, i.e., a shopping center called Ordu Bazaar, would be included in the campaign walks. Indeed, when the army mobilized, it would be followed by vendors selling basic foodstuffs such as cattle, flour, and oil. When the army stopped for a certain period of time, these vendors would start trading by establishing market fairs. Although the Turkish states built magnificent palaces and created large urban centers, they kept their

nomadic way of life to a certain degree. So much so that when the ruler moved to a location in the pasture and winter life, a significant part of the army would accompany him. In such a case, the army would organize an Ordu Bazaar to meet its daily needs. The army would have formed a big city with its mosques, bazaars, and streets in the regions of plateau and wintering. The products sold in the Ordu Bazaar here would have high prices due to the transport costs compared to the expeditionary organizations. However, this Ordu Bazaar would also become an area where all kinds of food were available. During the Timurid period, bazaars were divided into different categories, such as central bazaar, retail bazaar, neighborhood bazaar, provincial bazaar, visitors bazaar, and ordu bazaar. Ordu Bazaars were established regularly near the headquarters of the army or temporarily on the routes of expeditions to meet the needs of soldiers. One of the common traditions among the Turko-Mongol governments was the establishment of Ordu Bazaars along the roads outside the cities.

One of the practices in the Ordu Bazaar at the time of Amir Timur was the use of a mobile mint. A ruler like Amir Timur, who had been on campaign for many years and had acquired considerable booty in his military expeditions, would, of course, have needed cash. Since carrying money from the center to the far-away regions was both dangerous and time-consuming, Amir Timur found the solution by establishing a mobile mint in the Ordu Bazaar. One of the places where the Ordu Bazaar was established was the highland-winterland regions. The reason for the establishment of the Ordu Bazaar in these places was to meet the needs of the soldiers accompanying the ruler and to ensure trade during the establishment of entertainment assemblies such as weddings, circumcision, and toys. There is also information about the Ordu Bazaar during the reign of Amir Timur's son Shahrukh. Like many other institutions developing and expanding, the Ordu Bazaar also underwent a revision during Shahrukh's reign, which lasted as long as his father's. Apart from all these, Gazi Zahir al-din Babur, who was trying to re-establish the Timurid Empire in India, gives detailed information about looting in the Ordu Bazaar in his memoirs of 902/1497. The most important part of this information was the part regarding the participation of the merchant group in the Ordu Bazaar. It is understood that the merchant community not only engaged in commercial relations in the cities but also came to the Ordu Bazaar in the sovereign's camp to trade.

Arşiv Belgeleri ve Kroniklere Göre Kıbrıs Seferi'nin (1570-1571) İlk Çıkarma Safhası*

The First Landing Phase of the Cyprus Expedition (1570-1571) according to Archival Documents and Chronicles

*Abdullah TANRIVERMİŞ***

Öz

Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılın ilk çeyreğinde, Mısır ve Suriye'nin fethi sonrasında Doğu Akdeniz'i çevreleyen bölgede yayılmaya başlaması, bu hâkimiyet sahası içerisinde kalan ve muhasımın *ileri deniz karakolu* durumunda bulunan Kıbrıs'ın fethini; askerî, ekonomik, siyasî ve coğrafi bir zorunluluğa dönüştürmüştü. Zira bu bölgede kurulan egemenliğin istikrarı ve devamı Doğu Akdeniz'de deniz kontrolünün tesis edilmesine bağlıydı. Bu kontrolün sağlanması Akdeniz'in üçüncü, Doğu Akdeniz'in ise bu en büyük adası olan Kıbrıs'ın hâkimiyet altına alınmasıyla mümkündü. Bu maksatla 1570 yılında ada üzerine düzenlenen sefer 1571 yılında başarıyla neticelenmiş, Kıbrıs 1571 yılında fethedilerek Osmanlı egemenliğine girmiştir. Osmanlı Devleti açısından stratejik bir öneme sahip olan Kıbrıs adasına sefer düzenlenmesi kararı alındıktan sonra, kara ve deniz unsurlarının sefer hazırlıkları başlamıştır. Bu hazırlıkların başarılı bir neticeyle sonuçlanması günümüz modern askerî terminolojisinde amfibi harekât olarak adlandırılan, çıkarma harekâtının başarılı bir şekilde icrasına bağlıydı. Zira başarılı bir çıkarma yapılarak kıyı başının tutulabilmesi ve muharip birliklerin karaya çıkarılmasıyla daha sonra yapılacak olan kara harekâtı gerçekleştirilebilirdi. Bu sebeple askerî açıdan bir adanın

* Bu makale, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde Prof.Dr.Recep AHİSHALI'nın danışmanlığında hazırlanan Kıbrıs'ın Fethi (1571) başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. E-posta: atanrivermis[at]msu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9993-9074.

Geliş Tarihi/Received: 01.04.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 26.08.2024

fethinin ilk aşamasını, başarılı bir çıkarmanın gerçekleştirilmesi oluşturmaktaydı. Bu anlamda Kıbrıs seferinde, çıkarmayı gerçekleştirecek olan Osmanlı donanmasının İstanbul'dan demir alması sonrasında amfibi harekâtın yükleme noktasına seyri, yükleme noktasından bindirmenin yapılarak Kıbrıs'ın güneyine çıkarmanın gerçekleştirilmesi, kıyı başının tutulması sırasında yaşanan ilk çatışmalara dair bilgi temin edilmesini sağlayan arşiv belgeleri, kronikler ve muhtelif çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmada kavramsal ve analitik açıdan daha ziyade Kıbrıs seferinin ilk çıkarma safhası sürecine değinilerek, harbin başarısı için oldukça mühim olan amfibi harekâtın icrası, çıkarma sonrasında yaşanan ilk çatışmalar, Kıbrıs adasına köprü başı tutularak düşman bölgesine çıkarmanın gerçekleştirilmesi, böylece muhasara birliklerinin harbe hazır hale gelmesi gibi gelişmeler üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: 1570-71 Kıbrıs Seferi, Çıkarma Harekâtı, Donanma, Osmanlı İmparatorluğu, Venedik.

Abstract

The Ottoman Empire expanded its influence in the Eastern Mediterranean region in the early 16th century. After conquering Egypt and Syria, it became strategically, economically, politically, and geographically essential for the Ottomans to conquer Cyprus, which had been an important maritime outpost for their enemies because the stability and continuation of the sovereignty established in this region depended on establishing maritime control in the Eastern Mediterranean. Achieving this control was possible by dominating Cyprus, the third-largest island of the Mediterranean and the largest island of the Eastern Mediterranean. For this purpose, the Ottoman Empire organized an expedition on the island in 1570, concluding it successfully in 1571. Thus, Cyprus was conquered in 1571 and came under Ottoman rule. After the decision was made to organize an expedition to the island of Cyprus, which had a strategic importance for the Ottoman Empire, preparations for the expedition of land and sea elements began. The success of these preparations depended on the successful execution of the landing operation, known in modern military terminology as an amphibious operation. The subsequent land operation hinged on a successful landing, establishing a beachhead, and deploying combat troops on the island. In this sense, the first stage of the military conquest of an island was the

realization of a successful landing. In this sense, there are essential archival documents, chronicles, and various studies that provide us with information about the Ottoman Navy's navigation of the amphibious operation to the loading point, the landing operation to the south of Cyprus after the boarding from the loading point, and the first clashes during the holding of the shore head. Rather than conceptual and analytical analysis, this study examines the first landing phase of the Cyprus expedition and focuses on the developments such as the execution of the amphibious operation, which was crucial for the success of the expedition, the first clashes after the landing, the establishment of the bridgehead on the island of Cyprus, and the landing in the enemy area, thus making the siege troops ready for war.

Keywords: 1570-1571 Cyprus Expedition, Amphibious Operation, Navy, Ottoman Empire, Venice.

Giriş

16. yüzyılda deniz egemenliğini ve denizdeki etki sahasını genişleten Osmanlı Devleti, Yavuz Sultan Selim döneminde İstanbul'da kurulan tersanenin genişletilmesi ve güçlü filoların kurulmasıyla, Akdeniz siyasetinde giderek güç kazanmaya başlayacaktı¹. Bu siyasetin bir gereği olarak Doğu Akdeniz'in güvenliğinin sağlanması ve Osmanlı kıyılarının korunması Osmanlı Devleti'nin, Akdeniz siyasetinin temeli sayılmaktaydı². Bu politikanın başarısını sağlayacak kilit taşlarından birisini Kıbrıs adası ve bu ada üzerinde Osmanlı hâkimiyetinin tesis edilmesi oluşturmuyordu. Kadim dünyanın ticaret merkezini oluşturan Akdeniz, Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan Batı dünyasına karşı karada yürüttüğü mücadeleyi denizlere kaydırmasıyla beraber, uzun mesafeli ve geniş bir alanı kapsayan bir askerî hesaplaşmanın arenası haline gelmişti³. Akdeniz askerî mücadele sahasında 16. yüzyılda gerçekleşen Suriye, Mısır, Rodos ve Sakız'ın fethi gibi fütuhatlar, Kıbrıs

¹ Daniel Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. XXIV.

² Hüseyin Serdar Tabakoğlu, *Akdeniz'de Savaş: Osmanlı-İspanya Mücadelesi*, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 181-182.

³ Feridun Emecen, "Kıbrıs'ta İlk Osmanlı İdari Yapılanması", *Dünden Bugüne Kıbrıs Meselesi*, yay. haz. Ali Ahmetbeyoğlu ve Erhan Afyoncu, TATAV Yayınları, İstanbul 2001, s. 47.

seferine giden sürecin önemli basamaklarıydı. Sakız'ın fethinden sonra Doğu Akdeniz'de Osmanlı egemenliğinde olmayan sadece iki ada kalmıştı. Bu adalar Kıbrıs ve Girit adalarıydı⁴. Bunlardan Girit'in fethi 17. yüzyılda gerçekleşmiş, Kıbrıs'ın fethi ise Osmanlı Devleti için 16. yüzyılda Akdeniz'de çözülmesi gereken öncelikli meselelerden biri haline gelmiştir.

Kıbrıs, Doğu Akdeniz'de deniz ikmal yollarını koruyan veya aksine tehdit eden önemli bir konumda bulunmaktaydı. Bu stratejik durumu sebebiyle Kıbrıs, Doğu Akdeniz'deki devletlerden herhangi birine karşı girişilecek bir harekât bakımından stratejik bir üs olma vasfına sahipti⁵. Bu kritik önemi yanında Mısır'ın fethi sonrası, Anadolu-Mısır arasındaki emtia akışı ve ticaretin Kıbrıs'taki korsanlar tarafından tehdit edilmesi, hac vazifesini yerine getirmek isteyen Müslümanların gemilerinin yağmalanması, adadaki İslam yapılarına zarar verilmesi gibi durumlar, Kıbrıs üzerine sefer düzenlenmesini ekonomik, siyasî, askerî/coğrafi ve dinî açıdan bir zorunluluk haline getirmekteydi⁶. Tüm bu sebepler, Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılda düzenlediği en büyük deniz seferlerinden biri olan Kıbrıs seferinin sebeplerini oluşturmaktaydı. 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirdiği en büyük amfibi harekâttan biri olan Kıbrıs seferi, bir ada üzerine düzenlenecek olması sebebiyle hem kara, hem deniz unsurlarının uyumlu bir şekilde

⁴ Kate Fleet, "Akdeniz'de Osmanlı Genişlemesi", *Türkiye Tarihi 1453-1600*, ed. Suraiya Faroqhi ve Kate Fleet, çev. Bülent Üçpınar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 218.

⁵ *Kıbrıs Seferi (1570-1571)*, Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi III ncü Cilt 3 ncü Kısım Eki, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1971, s. 49.

⁶ Kıbrıs'ın fethinin sebepleri çeşitli çalışmalara konu edilmiştir. Bu çalışmalardan bazıları için bkz. Mehmet Akif Erdoğan, "Kıbrıs Türk İdaresine Nasıl Girdi: Bir Fetih ve Tarihçiler", *OTAM*, Sayı 44 (Güz 2018), s. 341-349; Nuri Çevikel, "Osmanlı Türkleri'nin Kıbrıs'ı Fethinin (1570-71) Meşrûyeti Meselesi", *Kıbrıs Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4 (1997), c. 3, s. 357-399; *Kıbrıs Seferi (1570-1571)*, Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi, III'ncü Cilt 3'üncü Kısım Eki; Hüseyin Algül, "Osmanlılar Devrinden Kıbrıs Seferinin Mânevî Cephesi ve Ebussuud Efendi'nin Seferle İlgili Fetvası", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2 (1987), c. 2, s. 37-42; İdris Bostan, "Fetvanın Osmanlı Yönetimi ve Toplum Üzerindeki Etkisi: Ebussuud Efendi'nin Kıbrıs ve İnebahtı Fetvaları", *Tarih Dergisi*, Sayı 76 (2022), s. 35-62; Ahmet C. Gazioğlu, *Kıbrıs'ta Türkler (1570-1878)*, Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi (CYREP), Lefkoşa 1994; Halil Fikret Alasya, *Tarihte Kıbrıs*, Kıbrıs Türk Kültür Derneği Merkezi, Lefkoşa 1988.

organizasyonunu gerektiren zorlu bir süreçti. Çünkü kara ve deniz unsurlarının müşterek kullanımıyla gerçekleştirilen seferler, kara seferlerinden daha girift ve maliyetli bir askerî organizasyonu ve çıkarma harekâtını zorunlu kılmaktaydı.

Bilindiği üzere çıkarma harekâtlarının tarihi gemiciliğin tarihi kadar eskidir. Çünkü insanoğlunun kadim zamanlardan beri deniz araçlarını denizaşırı sahillere taarruz maksadıyla kullandığı bilinmektedir. Nitekim Osmanlı Devleti de Ege ve Akdeniz'deki adalar üzerine düzenlediği seferler başta olmak üzere çeşitli yerlere donanma vasıtasıyla amfibi harekât düzenlemiştir⁷.

Amfibi harekâtlarda denizden karaya yapılacak kuvvet aktarımı sonrasında bu kuvvetlerin adada bulunan kale ve tahkimatları muhasarası, kontrolü ve elde tutması, deniz unsurlarının kullanılmadığı; karadan karaya kuvvet aktarımının yapıldığı bir sınır kalesinin fethinden farklı bir askerî strateji geliştirmeyi gerektirmekteydi. Zira denizden karaya gerçekleştirilecek kuvvet aktarımında, dönemin koşulları içerisinde oldukça güç bir engeli, deniz engelini aşmak gerekmekteydi⁸. Bu engelin aşılarak hedeflenen çıkarmanın gerçekleştirilmesi, donanmanın gücü ve çıkarmayı gerçekleştirme başarısına bağlıydı. Bu anlamda yükleme noktasında kuvvet bindiriminin yapılması, muharip kuvvetlerin çıkarma yapmasından sonra kale surlarının dibinde gerçekleşen muharebelerde başarı sağlayabilmesi, birliklerin insan gücü ve ikmal açısından takviyesi,⁹ ihtiyaç duyulan lojistiğin zamanında ve

⁷ İlyas Demirsoy, *Çeşitli Savaşlardaki Sahil Çıkarmaları (Amfibi Harekât Örnekleri)*, yay. haz. Ahmet Çalışkan, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006, s. 1.

⁸ 16. yüzyılda deniz seyrini kısıtlayan birçok engelin başında meteorolojik durum ve mevsim koşulları gelmekteydi. Bu koşulların elverişli olduğu gün sayısı sınırlı olduğu için deniz seyri yapılabilecek dönemler de sınırlıydı. Bu anlamda deniz, karaya göre aşılması daha zorlu bir engel sahasıydı. Mesela Kıbrıs'ın fethi sonrası Silifke iskelesinden Kıbrıs'a gitmeye çalışan Defterdar Bali Çelebi, hava koşullarının elverişsiz olması sebebiyle 23 gün boyunca Kıbrıs'a geçmek için Silifke'de beklemek zorunda kalmıştır. Bkz. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi (MAD)*, 5168, s. 1.

⁹ Kıbrıs seferinin hazırlık safhası ve sefer organizasyonu ile ilgili birkaç çalışma için bkz. Şenol Çelik, "Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs Seferi'ndeki Asker ve Zahire Naklinde İnel Sancağı'nın Rolü", *İkinci Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi*, 24-27 Kasım 1998, Gazimağusa KKTC, c. 2, yay. haz. İsmail Bozkurt vd., Doğu Akdeniz

süreklilik arz ederek gerçekleştirilmesi gibi hususlar, donanmanın etkin bir şekilde kullanımıyla mümkündür. Savaşın neticesine doğrudan tesir eden çıkarma harekâtının başarılı bir şekilde icrası ve donanmanın harbi destekleyici rolü yanında, *amfibi harekâtın*¹⁰ başarıyla icrası sonrası, kıyı başının tutularak karaya çıkarılan muharip birliklerin kısa sürede harbe hazır hale gelmelerine bağlıydı. Bahsi geçen faktörlerin 1570-71 Kıbrıs seferi açısından incelenmesi önem arz etmektedir. Zira 1570-71 Kıbrıs seferine ilişkin yapılan çalışmalarda seferin amfibi harekât safhası üzerinde yeterince durulmamış ve askerî açıdan mezkûr seferin çıkarma harekâtının analizi yapılmamıştır. Bu anlamda 1570-71 Kıbrıs seferinin çıkarma safhası ve çıkarma sonrasındaki süreçte Osmanlı muharip birliklerinin, ilk kıyı kontrolünü sağlayarak güvenli bölge oluşturmaları ve sonrasında harbe hazır hale gelmeleri üzerinde durularak, çalışmanın temel amacı olan Kıbrıs seferinin (1570-71) ilk çıkarma safhasının askerî açıdan analizi yapılacaktır.

1. Kıbrıs Seferi'nde (1570-1571) Çıkarma Harekâtı Öncesi Süreç ve Osmanlı Donanmasının Yükleme/Bindirme Bölgesine Seyri

Kıbrıs seferini hazırlayan askerî, siyasî, ekonomik ve dinî sebeplerin ortaya çıkması ve dönemin Şeyhülislamı Ebusuud Efendi'nin sefer fetvasını¹¹ vermesini müteakip Kıbrıs adasına düzenlenecek olan

Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, KKTC 1999, s. 107-131; Feridun Bilgin, "Kıbrıs'ın Fethi İçin Yapılan Hazırlıklar (Arşiv Belgelerine Göre)", *Mukaddime*, Sayı 1 (2015), c. 6, s. 79-100; Mehmet Akif Erdoğan, "Kıbrıs Adası'nın Fethinde Konya ve Çevresinin Rolü", *Türk-İslâm Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 5 (2008), s. 131-140.

¹⁰ Modern askerî terminolojide amfibi harekât; çıkarma gemilerine bindirilmiş kuvvetlerle ve çeşitli deniz unsurlarının katılımıyla denizden başlatılan, ana hedefi çıkarma kuvvetini düşman kıyısına çıkararak, harekât bölgesine denizden ilk girişi sağlamak olan müşterek bir harekâttir. Bu harekât; daha sonra gerçekleştirilecek harekât için uygun arazi kesimini ele geçirmek, yeni bir cephe açmak, bir adayı ele geçirmek gibi amaçlar ile gerçekleştirilebilmektedir. Amfibi harekât, planlama, yükleme, prova, harekât ve intikal ile hücum safhalarından oluşmaktadır. Bkz. *Silâhlı Kuvvetler İngilizce-Türkçe Askerî Terimler Sözlüğü*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1969, s. 39-40.

¹¹ Ebusuud Efendi'nin fetvası ile ilgili bazı çalışmalar için bkz. Mehmed Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983; Hüseyin Algül, "Osmanlılar Devrinden Kıbrıs Seferinin

çıkarma harekâtının hazırlıklarına süratle başlanmıştır. Kıbrıs'ın fethi için hazırlıklar devam ederken, Osmanlı Devleti ilk etapta Venediklileri kuşkulandırmamak amacıyla eski Osmanlı-Venedik anlaşmasını yenilemiş,¹² sefer öncesi izlediği gizlilik stratejisi gereği askerî hazırlıklarını saklamaya çalışmıştır¹³. Zira muhasımın, yapılacak olan askerî harekât hakkında önceden bilgi sahibi olması savunma hazırlığı yapmasına olanak sağlayabilirdi. Nitekim Osmanlı Devleti'nin maksadını anlamış olan Venedik, bir yandan sahip olduğu güçlü istihbarat teşkilatıyla İstanbul'da olan biteni takip etmeye çalışırken, diğer yandan da Kıbrıs adasını koruyabilmek için karşı hazırlık çalışmalarına başlamıştır¹⁴. Adada tahkimat çalışmalarına başlamış olan Venedik, bir yandan askerî açıdan Kıbrıs'ın savunmasını güçlendirmeye çalışırken, diğer yandan da siyasî alanda Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupa'da bir Haçlı ittifakı oluşturma arayışına girmiştir¹⁵.

Buna mukabil Osmanlı Devleti, seferin askerî hazırlık sürecini sorunsuz bir şekilde yürütmek ve adanın fethini kolaylaştırmak için birtakım siyasî teşebbüslere girişmiş, Avusturya, Lehistan ve İran ile sulh anlaşmaları yapmış, 1569 yılında ise Fransa'yla kapitülasyon anlaşması yaparak, Batı'da oluşması muhtemel ittifaka Fransa'nın dahil olmasını

Mânevî Cephesi ve Ebussuud Efendi'nin Seferle İlgili Fetvası”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2 (1987), c. 2, s. 37-42; İdris Bostan, “Fetvanın Osmanlı Yönetimi ve Toplum Üzerindeki Etkisi: Ebussuûd Efendi'nin Kıbrıs ve İnebahtı Fetvaları”, s. 35-62.

¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, s. 11; H. Fikret Alasya, *Tarihte Kıbrıs*, s. 30; Mahmut H. Şakiroğlu, “II. Selim'in Venedik Cumhuriyeti'ne Verdiği 1567 ve 1573 Tarihli Ahidnâmeler”, *Erdem*, Sayı 5 (1986), c. 2, s. 539.

¹³ Emrah Safa Gürkan, “Hile ü Hud'a: Deception, Dissimulation and Manipulation of Information in 16th Century Ottoman Empire”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*, Sayı 4 (2019), s. 440-441. Osmanlı Devleti, sefer öncesi izlediği gizlilik politikası yanında, düşmanın karar verme mekanizmasını yanıltmak için dezonformasyon politikaları da izleyebilmekteydi. Bkz. Emrah Safa Gürkan, “Hile ü Hud'a: Deception, Dissimulation and Manipulation of information in 16th Century Ottoman Empire”, s. 451.

¹⁴ Venedik'in istihbarat teşkilatı için bkz. Ioanna Iordanou, *Venedik Gizli Servisi: Rönesans'ta Bir İstihbarat Teşkilatı*, çev. Fatih Yücel, Kronik Kitap, İstanbul 2020.

¹⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 3, s. 11; H. Fikret Alasya, *Tarihte Kıbrıs*, s. 30.

engellemeye çalışmıştır¹⁶. Bu süreçte dönemin güçlü denizci devletlerinden biri olan İspanya'nın, Venedik ile ittifakının önlenmesi için de Osmanlı Devleti bazı teşebbüslerde bulunmuştur¹⁷.

Diplomasi sürecinde Osmanlı Devleti barış yoluyla adanın teslimi için Venedik'e elçiler gönderdiği gibi, Sokullu Mehmet Paşa tarafından da İstanbul'daki Venedik balyoslarıyla meselenin savaşız çözümü için birçok defa görüşmeler yapılmıştır¹⁸. Ancak diplomasi sürecinin akâmete uğraması ve Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin verdiği fetvayla seferin meşruiyetini onaylaması üzerine Kıbrıs'ın fethi için sefer kararı alınacaktı¹⁹.

Savaş kararı alındıktan sonra, Kıbrıs seferinin kara ve deniz serdarlığına vezirlik pâyesiyile Lala Mustafa Paşa getirilmiş, vezaret pâyesi olarak Lala Mustafa Paşa'dan daha yüksek mevkide bulunan Piyale Paşa ise donanma komutanı olarak görevlendirilmiştir²⁰. Piyale

¹⁶ Vergi Bedevi, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Kıbrıs Tarihi*, Kıbrıs Türk Tarih Kurumu Yayınları, Lefkoşa 1966, s. 100.

¹⁷ Bu dönemde İspanya, bir yandan "Morisko" olarak adlandırılan ve İspanyol hâkimiyeti döneminde zorla Hıristiyanlaştırılmış eski Müslümanların başlattığı isyan hareketiyle uğraşırken, diğer yandan da Hollanda ve Belçika'daki kalvenistlerin başlattığı ayaklanma nedeniyle farklı cephelerde isyan hareketleriyle mücadele etmekteydi. Osmanlı Devleti, Hollanda ve Belçika'da bulunan ve İspanya'ya karşı ayaklanmış olan Kalvinistlere yardımlar göndermiş fakat Morisko isyanını tam manasıyla destekleyemediği gibi bu isyan bir süre sonra zayıflayıp kendiliğinden sona ermiştir. Mehmet Özdemir, "Moriskolar", *TDVİA*, c. 30, Ankara 2020, s. 286; Vergi Bedevi, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Kıbrıs Tarihi*, s. 100-101. Moriskolarla ilgili olarak bkz. Mehmet Özdemir, "Moriskolar", *TDVİA*, c. 30, Ankara 2020, s. 286-289; Andrew C. Hess, "The Moriscos: An Ottoman Fifth Column in Sixteenth-Century Spain", *The American Historical Review*, Sayı 74 (1968), s. 1-25.

¹⁸ Güneş Işıksel, "Diplomatik Bir Yenilik? II. Selim'in Nâmesi ve Sadrazamın Mektubu Bağlamında 1570 Yılında Venedik Cumhuriyeti'ne Verilen Ültimatoma İncelenmesi ve İlgili Metinlerin Neşri", *Tarih Dergisi*, Sayı 76 (2022), s. 24-27.

¹⁹ İdris Bostan, "Fetvanın Osmanlı Yönetimi ve Toplum Üzerindeki Etkisi: Ebussuud Efendi'nin Kıbrıs ve İnebahtı Fetvaları", s. 41.

²⁰ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, c. 1, yay. haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 78; Faris Çerçi, *Kühü'l-Ahbâr'a Göre II. Selim, III. Murad, III. Mehmed Devirleri ve Âlî'nin Tarihciliği*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Kayseri 1996, s. 267-268; Abdurrahman Sağırlı, *Mehmed b. Mehmed er-Rûmî (Edirneli)'nin Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr'ı ve Târih-i Âl-i Osman'ı (Metinleri, Tahlilleri)*, İstanbul

Paşa'nın Kıbrıs seferinde donanma komutanı olarak atanmasında denizci kökenli olmasının da ilgisi olsa gerektir. Zira Osmanlı kaynaklarında Piyale Paşa'nın deniz ilminde mahir ve bilgili olduğu ifade edilmektedir²¹. Cezayir Beylerbeyi Müezzinzade Ali Paşa ise, Lala Mustafa Paşa'yla birlikte deniz yoluyla Kıbrıs'a gitmek ve sonra Piyale Paşa'nın emrinde olmakla vazifelendirilmiştir²². Seferin sevk ve idaresine ilişkin yapılan bu atamalar vüzera içerisinde en çok bahsi geçen bu kişilerin Kıbrıs seferini desteklenmesiyle ilişkilendirilebilir²³. Osmanlı kroniklerinde, bu iki devlet adamının aralarındaki kıdem farkına rağmen,²⁴ ast üst münasebeti bozulmadan sefer esnasında uyumlu bir şekilde hareket ettikleri ifade edilmektedir²⁵. Osmanlı kaynaklarına da

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 308; Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr*, yay. haz. İdris Bostan, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2018, s. 167-168.

²¹ "...tâ'ife-i Frengdür, ilm-i deryâda mehâreti gün gibi rûşen ve hüveydâ...olup". Bkz. Pîrî, *Fethiyye-i Cezire-i Kıbrıs*, yay. haz. Harid Fedai, K.K.T.C. Milli Eğitim, Kültür, Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, Lefkoşa 1997, s. 7.

²² İdris Bostan, "Kıbrıs Sefer Günlüğü ve Osmanlı Donanmasının Sefer Güzergâhı", s. 17.

²³ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 2, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, s. 393; Şerafettin Turan, "Lala Mustafa Paşa Hakkında Notlar ve Vesikalar", *Belleten*, Sayı 88 (1958), c. 22, s. 575.

²⁴ Kıbrıs seferinin serdârı Lala Mustafa Paşa altıncı vezir, Piyale Paşa ise üçüncü vezir mertebesinde olup, aynı zamanda padişahın da damadıydı. Buna rağmen, daha kıdemli olan Piyale Paşa, Lala Mustafa Paşa'nın emrine verilmişti. Şerafettin Turan, "Lala Mustafa Paşa Hakkında Notlar ve Vesikalar", s. 575.

²⁵ Lala Mustafa Paşa ve Piyale Paşa, Kıbrıs seferi sırasında vazifelerini uyumlu bir şekilde yerine getirdikleri Osmanlı kroniklerine yansımıştır. Bunlardan bazılarında konuya ilişkin şu bilgiler verilmektedir: "...mezbûr Piyâle Paşa ki pâye hasebiyle mezbûr Mustafa Paşa'dan üç derece vâlâ, husûsâ dâmâd-ı pâdişâhî olması ve vezâret sadrına nice yıllar mezbûrdan evvel vusul bulması müttefakun aleyh-i ukalâ iken onlar cezîre fethine ser-dâr olduğı hayisiyyetle her ne emir eylese sâyir Beglerbegiler gibi fermân-berdâr idi...". Bkz. Faris Çerçi, *Kühû'l-Ahbâr'a Göre II. Selim, III. Murad, III. Mehmed Devirleri ve Âlî'nin Tarihçiliğı*, s. 268. "...Piyâle Paşa, pâye cihetinden müşârun-ileyh Lala Mustafa Paşa'dan üç derece ve illâ husûsâ dâmâd-ı pâdişâh olması ve vezâret sadrına nice yıllar andan evvel vusul bulması mukarrer iken mücerred Mustafa Paşa cezîre-i mezbûre fethine vekil ve serdar olduğı cihetle her ne emr eyledi ise Piyâle Paşa cidden muhâlefet eylemedi...". Bkz. Abdurrahman Sağırlı, Mehmed b. Mehmed er-Rûmî (Edirmeli)'nin Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr'ı ve Târîh-i Âl-i Osman'ı (Metinleri, Tahlilleri), s. 309. "...Piyâle Paşa hem dâmâd-ı pâdişâh ve hem üçüncü vezîr iken serdâra tâbi' olup aslâ muhâlefet etmedi...". Bkz. Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l Bihâr*, yay. haz. İdris Bostan, s. 168.

yansıyan komuta kademesi arasındaki uyumun, çıkarmanın ve seferin başarıyla neticelenmesinde önemli bir yeri olsa gerektir.

Kıbrıs seferi için gerekli hazırlıkların tamamlanması ve seferin komuta kadrosunun belirlenmesini müteakip Osmanlı donanması, üç farklı filo halinde²⁶ 1570 yılının Mart ayından itibaren ana üs İstanbul'dan hareketle, çıkarma harekâtının *yükleme ve bindirme noktası*²⁷ olan Finike'ye doğru seyrine başlamıştır²⁸. Bu filolardan ana filoda seferin serdarı Lala Mustafa Paşa ve kaptan-ı derya Müezzinzade

²⁶ Osmanlı arşiv belgeleri donanmanın İstanbul'dan tek bir parça halinde sefer için çıkmadığını, farklı filolar halinde çıktıklarını ve bu filoların İstanköy ve Rodos'ta birleştiklerini teyit etmektedir. “*Yevmü'l-cum 'a, fi 28 Zilhicce sene 977, der İstanköy. Mahrûse-i İstanbul'da mukaddemâ çıkan yigirmi beş [25] pâre donânma gemileri bunda gelüb mülâkî oldılar.*”; “*Yevmü'l-ehad, fi gurre-i Muharremü'l-harâm sene 978, der Rodos. Bugün Piyâle Paşa Hazretleri cümle gemiler ile gelüb mülâkî oldılar.*”. Bkz. İdris Bostan, “Kıbrıs Sefer Günlüğü ve Osmanlı Donanmasının Sefer Güzergâhı”, s. 32. Görüldüğü üzere, Osmanlı donanması farklı filolar halinde İstanbul'dan çıkmıştır. İstanbul'dan çıkan donanmanın üç farklı filo halinde çıktığını söyleyebiliriz. Zira İstanbul'dan çıkan donanmaya, İstanköy'de 25 parçalık bir filonun dahil olması, daha sonra Rodos'a gelindiğinde ise Piyale Paşa'nın da bu filoya katılması, Rodos adasına varıldığında üç farklı filonun burada bir araya geldiğini göstermektedir. Bkz. İdris Bostan, “Kıbrıs Sefer Günlüğü ve Osmanlı Donanmasının Sefer Güzergâhı”, s. 31-32.

²⁷ Çıkarma harekâtlarında çıkarma öncesi, asker, silah, erzak v.b. unsurların gemilere yüklendiği son noktadır. Bkz. Mustafa Zaloğlu, *Amfibi ve Deniz Terimleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1967, s. 8.

²⁸ Kıbrıs seferinde Osmanlı donanmasının İstanbul'dan hareketi, seyir rotası ve bu rota üzerindeki faaliyetlerine ilişkin olarak BOA, *Kâmil Kepeci (=KK)*, nr. 221; BOA, *MD.*, nr.08 numaralı defterler oldukça önemli bilgileri havidir. Mezkur defterlerden 221 numaralı defterin donanmanın seyir güzergahıyla ilgili kısmı, Safvet tarafından daha önce yayınlanmıştır. Bkz. Safvet, “Kıbrıs Fethi Üzerine Vesikalar”, *TOEM*, Sayı 19 (1 Nisan 1329), s. 1177-1193. İlgili defterler daha sonra İdris Bostan tarafından da kısmen kullanılmış ve Kıbrıs seferiyle ilgili önemlerine vurgu yapılmıştır. Bkz. İdris Bostan, “Kıbrıs Sefer Günlüğü ve Osmanlı Donanmasının Sefer Güzergâhı”, s. 11-38. Söz konusu defterler dışında Kıbrıs seferinin hazırlık safhası, lojistik ve ikmal faaliyetleriyle, sefer sırasında yaşanan gelişmelere dair *Bab-ı Asafi, Divan-ı Hümayun Kalemi, Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d)* içerisinde özellikle *12 Numaralı Mühimme Defteri* ağırlıklı olarak Kıbrıs seferine ait sefer cüzlerini içerdiği için kıymetli bir yere sahiptir. *12 Numaralı Mühimme Defteri*'nde sırasıyla 13, 12, 15, 14, 25, 27, 24 ve 10 numaralı sefer cüzleri yer almaktadır. Zikredilen bu cüzler defterde müteselsil bir sıra takip etmemektedir. Çalışmamızda sıklıkla müracaat ettiğimiz bu defter Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından yayınlanmıştır. Bkz. *12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996.

Ali Paşa bulunmaktaydı²⁹. Ana filodan daha önce denize açılan Murad Reis'in başında bulunduğu seferin öncü filosu ikinci filoyu oluşturmaktaydı³⁰. Piyale Paşa'nın komutasında bulunan filo ise seferin üçüncü filosuydu³¹. Bu üç farklı filo, çıkarma harekâtı öncesi İstanköy ve Rodos'ta bir araya gelerek birleşmiştir³².

Osmanlı kroniklerinde Kıbrıs seferine katılan donanmadaki harp gemilerinin toplam sayısı ile ilgili olarak farklı bilgiler verildiği görülmektedir. Genel manada kroniklerde verilen gemi sayısının 200 ile 400 arasında değiştiği görülmektedir. Bu konuda Gelibolulu Mustafa Âlî, Kıbrıs seferi için hazırlanan donanmanın 400 civarında gemiden müteşekkil olduğunu söylemektedir³³. Seferin çağdaş yazarlarından Selânikî, Lala Mustafa Paşa'nın 124 kadirge, Piyale Paşa'nın ise 84 kadirge ve baştardadan oluşan toplamda 208 geminin Kıbrıs seferine katıldığı bilgisini vermektedir³⁴. Peçevi; kadirge, mavna, barça ve

²⁹ İstanbul'dan hareket eden bu filo; 36 kadirge, 12 çekdiri, sekiz mavna, 40 at gemisi ve 40 *karamürseld*den oluşmaktaydı. Bkz. İdris Bostan, "Kıbrıs Sefer Günlüğü ve Osmanlı Donanmasının Sefer Güzergâhı", s. 17-18; *Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi Kıbrıs Seferi (1570-1571)*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1971, s. 81-83; Recep Dündar, *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Malatya 1998, s. 45-46.

³⁰ İdris Bostan, "Kıbrıs Sefer Günlüğü ve Osmanlı Donanmasının Sefer Güzergâhı", s. 17-18. Deniz harbi açısından düşünüldüğünde öncü filoların daha ziyade ana donanmadan önce seyre çıkarak denizde karakol vazifesi üstlenerek, muhtemel düşman saldırıları karşısında güvenliği sağladıkları görülmektedir.

³¹ Osmanlı kroniklerinde bu filonun, düşman donanmasını gördüğü yerde vurmak, müttefik donanmanın ani baskınlarını engelleyerek, bunların Kıbrıs'a yardım götürmesini engellemekle vazifeli olduğu bilgisi yer almaktadır. "...küffâr-ı hâk-sâr donanmasından nâ-gâh vâki' olacak mazarrat ü gavgâyı def' için rûy-ı deryâyâ serdâr ta'yîn buyurulan...hazret-i Piyâle Paşa...". Bkz. Pîrî, *Fethiyye-i Cezire-i Kıbrıs*, yay. haz. Harid Fedai, s. 7. Benzer bilgiler için bkz. Faris Çerçi, *Kühü'l-Ahbâr'a Göre II. Selim, III. Murad, III. Mehmed Devirleri ve Âlî'nin Tarihçiliği*, s. 267; İbrahim Peçevi, *Târîh-i Peçevî*, c. 1, s. 488; Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfârî'l Bihâr*, yay. haz. İdris Bostan, s. 167; Abdurrahman Sağırılı, Mehmed b.Mehmed er-Rûmî (Edirneli)'nin Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr'ı ve Târîh-i Âl-i Osman'ı (Metinleri, Tahlilleri), s. 308.

³² "Bugün Piyâle Paşa Hazretleri cümle gemiler ile gelüp mülâki oldılar.". Bkz. İdris Bostan, "Kıbrıs Sefer Günlüğü ve Osmanlı Donanmasının Sefer Güzergâhı", s. 32.

³³ Gelibolulu, 300 kadirge ve mavna ile bunlara dahil olan 100 levent gemisiyle beraber bu sayının 400'e ulaştığını bildirmektedir. Faris Çerçi, *Kühü'l-Ahbâr'a Göre II. Selim, III. Murad, III. Mehmed Devirleri ve Âlî'nin Tarihçiliği*, s. 267.

³⁴ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, c. 1, yay. haz. Mehmet İpşirli, s. 77-78.

kalyatlarla beraber 400 civarında gemiden söz ederken;³⁵ Kâtip Çelebi, 10 mavna, 170 barça ve karamürselle 180 kadirgadan oluşan 360 gemilik bir donanmadan bahsetmektedir³⁶. Mehmed b.Mehmed ise *Nuhbetü't-Tevârih* adlı eserinde; kadirga ve başarda, karamürsel, at gemisi ve kayıklarla beraber Kıbrıs seferine katılan donanmadaki gemi sayısını toplamda 320 olarak vermektedir³⁷.

Osmanlı kronikleri dışında yabancı kroniklerde de Kıbrıs seferine katılan Osmanlı donanmasındaki gemi sayısına ilişkin farklı bilgiler verildiği görülmektedir. Mesela Lefkoşa'nın fethi sonrası esir düşenler arasında yer alan Fabriano Falchetti çıkarma yapan donanmanın sayısını 200 kadirga ve 200'e yakın diğer gemi tipleriyle birlikte 400'e yakın gemiden söz ederken,³⁸ Kıbrıs'taki Venedik kuvvetlerinde mühendis olarak görev yapan ve Falchetti gibi Lefkoşa'nın fethi sonrası esir düşen Gio Sozomeno da 400 gemiden bahsetmektedir³⁹. Venedik Cumhuriyeti'nin tarihçisi olarak görev yapmış olan Paul Paruta, Osmanlı donanmasının mevcudu hakkında 80 kadirga ve çok sayıda mavnadan bahsederken⁴⁰, Kıbrıslı rahiplerden olan ve Kıbrıs'ın fethi sonrası esir düşerek İstanbul'a getirilen Fra Angelo Calepio Osmanlı donanmasındaki gemi sayısını 165 olarak vermektedir⁴¹. Seferin çağdaşı olan Selânikî ile sefer sırasında esir düşerek bir süre İstanbul'da esaret hayatı yaşayan ve seferin bizzat şahitlerinden olan Calepio'nun verdiği bilgilerin, daha akla yakın bilgiler oldukları söylenebilir. Bu anlamda Kıbrıs seferine katılan Osmanlı donanmasındaki gemi sayısının yaklaşık 200 civarı olduğu değerlendirilebilir.

Kıbrıs seferinin serdarı Lala Mustafa Paşa ve kaptan-ı derya Müezzinzade Ali Paşa'nın içerisinde bulunduğu Kıbrıs seferinin ana donanması, İstanbul'dan hareketi sonrasında Kıbrıs'a çıkarma yapana kadar 11 farklı yerde liman yaparak, çıkarma öncesi gerekli ikmal ve diğer hazırlıklarını tamamlamıştır. Bu donanmanın seyir güzergahını ve

³⁵ İbrahim Peçevi, *Târîh-i Peçevi*, c. 1, Matbaa-yı Âmire, İstanbul 1283, s. 488.

³⁶ Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfâri'l-Bihâr*, yay. haz. İdris Bostan, s. 168.

³⁷ Abdurrahman Sağırlı, Mehmed b.Mehmed er-Rûmî (Edirneli)'nin Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr'ı ve Târîh-i Âl-i Osman'ı (Metinleri, Tahlilleri), s. 308.

³⁸ Claude Delaval Cobham, *Excerpta Cypria*, Cambridge 1908, s. 80.

³⁹ Claude Delaval Cobham, *Excerpta Cypria*, s. 86.

⁴⁰ Claude Delaval Cobham, *Excerpta Cypria*, s. 96.

⁴¹ Claude Delaval Cobham, *Excerpta Cypria*, s. 131.

faaliyetlerini kronolojik olarak takip etmemizi sağlayan gemi journali olarak adlandırabileceğimiz önemli arşiv kaynakları mevcuttur⁴². Bu kaynakların verdiği bilgilere göre Kıbrıs sefer donanması 16 Mayıs 1570 İstanbul'dan demir alması sonrasında, 6 Muharrem 978/10 Haziran 1570'te çıkarma safhasının yükleme ve bindirme noktası olan Finike'ye gelmiş burada üç hafta kadar bekledikten sonra, 30 Muharrem 978/4 Temmuz 1570 tarihinde Kıbrıs'ın güneyinde bulunan Tuzla limanına çıkarma yapmaya başlamıştır⁴³.

Seyir kronolojisi dikkate alındığında, Kıbrıs sefer donanmasının İstanbul'dan hareketi sonrası, Tuzla limanına çıkarma yaptığı tarihe kadar geçen zaman 50 günlük bir süreye tekabül etmektedir⁴⁴. İlk bakışta İstanbul-Kıbrıs arasındaki donanmanın bu seyir süresi oldukça uzun bir zaman olarak algılanabilir. Ancak donanma bu seyir süresi içerisinde aralıksız seyir yapmamış, seyir rotası üzerindeki limanlarda ikmal yaparak belli bir müddet beklemiştir. Son olarak yükleme noktası olan Finike limanında da 20 günlük bir hazırlık ve bekleme süresinden sonra Kıbrıs'a hareket edilmiştir. Dolayısıyla 50 günlük sürenin uzun bir süre olduğu düşünülse de bu sürenin aralıksız bir seyir süresi olmadığı dikkate alınmalıdır⁴⁵. Osmanlı donanmasının Anadolu'nun güneyindeki Finike limanına ulaşmasıyla beraber, çıkarma öncesi son limana ulaşmıştır.

⁴² BOA, *KK.d.*, nr. 221; BOA, *MD.*, nr. 08. Adı geçen defterlerin kullanıldığı çalışmalar için bkz. Safvet, "Kıbrıs Fethi Üzerine Vesikalar", s. 1177-1193; İdris Bostan, "Kıbrıs Sefer Günlüğü ve Osmanlı Donanmasının Sefer Güzergâhı", s. 11-38.

⁴³ Kıbrıs seferinin deniz güzergahı için bkz. Ek-1. Osmanlı donanmasının Kıbrıs sefer güzergahı; Kıbrıs'a ilk çıkarma yapan Osmanlı birliklerinin tasviri için bkz. Ek-2 Osmanlı donanmasının Kıbrıs adası'na çıkarma yapması.

⁴⁴ 10 Zilhicce 977/16 Mayıs 1570 İstanbul'dan hareket, 30 Muharrem 978/4 Temmuz 1570'te Tuzla limanına çıkarma yapılması.

⁴⁵ Akdeniz'de hâkim rüzgâr yönünün ve akıntıların kuzeybatı ile kuzeydoğu arasında olduğu dikkate alındığında, İstanbul'dan Kıbrıs'a doğru gerçekleştirilen seferlerdeki seyir süresi ile, güneyden kuzeye doğru hâkim rüzgâr yönünün tersi istikametinde gerçekleştirilen seyirlerin aynı olmadığı görülmektedir. Kuzey-güney yönünde yapılan seyirlerde süre daha kısa iken, güneyden kuzeye yapılan seyirlerde bu süre çok daha uzun olabilmektedir. Mesela 12. yüzyılda Nicholas Muzalon İstanbul'dan Kıbrıs'a 10 günde giderken, aynı dönemde Rodos'tan İstanbul'a yani güneyden kuzeye yapılan yolculuk ters akıntı ve rüzgâr sebebiyle 55 gün sürebilmiştir. Bkz. John H. Pryor, *Akdeniz'de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş: Araplar, Bizanslılar, Batulular ve Türkler*, çev. Füsün Tayanç ve Tunç Tayanç, yay. haz. Mehmet Beşikçi, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 105-106.

Finike, icra edilecek amfibi harekâta ana donanmanın yükleme ve bindirme noktasıydı. Burada, Kıbrıs adasına gerçekleştirilecek çıkarma harekâtının icrası için son hazırlıklar yapılarak, bu hazırlıkların tamamlanması için bir müddet beklenilmiş daha sonra çıkarmanın deniz geçişi safhası icra edilmiştir.

2. Kıbrıs Sefer Kuvvetlerinin Çıkarma Harekâtı Öncesi Yükleme ve Bindirme Noktasındaki Son Hazırlıkları

Osmanlı donanması Kıbrıs'ın fethi için İstanbul'dan farklı filolar halinde seyrine başladığı esnada, kuşatmaya katılacak kara birliklerinin de büyük bir bölümü Antalya'nın Finike limanına hareket etmekteydi. Antalya'ya ulaşan kara unsurları burada donanmaya katılarak Kıbrıs'a sevk edileceklerdi⁴⁶. Daha önce zikredildiği üzere İstanbul'dan hareket eden Kıbrıs sefer donanması, seyir rotası üzerindeki limanlarda ikmal faaliyetlerini gerçekleştirmesini müteakip, 6 Muharrem 978/10 Haziran 1570'te Kıbrıs adasına çıkarma yapılmasından önceki son liman olan Finike'ye ulaşmıştı. Finike, Osmanlı donanmasının adaya çıkarma yapacak olan birlikleri yükleme noktasıydı. Kendilerine daha önce sefer emri gönderilen ancak henüz kara yoluyla Finike'ye ulaşamamış olan bazı sancak askerlerinin gecikmiş olmaları sebebiyle,⁴⁷ Osmanlı donanması 26 Muharrem/30 Haziran'a kadar 20 gün kadar Finike'de demirlemiştir⁴⁸. Geciken askerler arasında Ohri, İlbasan, Avlonya ve Yanya sancaklarının askerleri de bulunmaktaydı. Bahsi geçen sancak askerlerinin “geceyi gündüze katarak” süratle Antalya'ya gelerek donanmaya yetişmeleri için Divan'dan, Rumeli Beylerbeyi'ne emir

⁴⁶ Pîrî, *Fethiyye-i Cezire-i Kıbrıs*, yay. haz. Harid Fedai, s. 7; Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, c. 1, yay. haz. Mehmet İpşirli, s. 78; Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l Bihâr*, yay. haz. İdris Bostan, s. 168.

⁴⁷ “...sefâyin-i İslâm-ı zafer-nişân ile Finike nâm mahalle ki vardılar, Anadolu ümerâsi askerîyle henüz gelüb irişmemeğle yigirmi gün mikdârı ol arada meksden sonra...”. Bkz. Abdurrahman Sağırılı, Mehmed b. Mehmed er-Rûmî (Edirneli)'nin Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr'ı ve Târîh-i Âl-i Osman'ı (Metinleri, Tahlilleri), s. 308-309; “...Donanma-yı hümâyûn Finike'ye varup Anadolu askeri henüz gelmemek ile yirmi gün anda ârâm edüp ba'dehû saldılar...”. Bkz. Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l Bihâr*, yay. haz. İdris Bostan, s. 168.

⁴⁸ İdris Bostan, “Kıbrıs Sefer Günlüğü ve Osmanlı Donanmasının Sefer Güzergâhı”, s. 33; Abdurrahman Sağırılı, Mehmed b. Mehmed er-Rûmî (Edirneli)'nin Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr'ı ve Târîh-i Âl-i Osman'ı (Metinleri, Tahlilleri), s. 308-309; Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l Bihâr*, yay. haz. İdris Bostan, s. 168.

gönderilmiş, zamanında gelmeyenlerin en ağır şekilde cezalandırılacakları bildirilmiştir⁴⁹. Finike'de çıkarma öncesi hazırlıklar sürdürülürken yaşanan tek sorun askerlerin gecikmeleri değildi. Sefere katılacak tımarlı sipahilerden bazılarının izinsiz olarak toplanma bölgesinden ayrılarak tımar topraklarına dönmeye çalışmaları çözülmesi gereken bir diğer problemdi. Bu şekilde firar edenlere ağır cezalar verilerek tedbir alındığı görülmektedir⁵⁰. Finike'deki hazırlık süreci ve geciken askerlerin beklenmesi 1570 yılı Haziran'ının sonuna kadar devam etmiş,⁵¹ böylece Kıbrıs sefer donanması Haziran ayını Finike limanında geçirmiştir. Harekât planına göre Finike'den donanmanın Kıbrıs'a seyri sonrası hâlâ Finike'ye gelmemiş olan ve donanmaya yetişemeyen askerlerin, Kıbrıs'a sevki tüccar gemileriyle yapılacaktır⁵².

Osmanlı donanması bir yandan Finike'de çıkarmaya katılacak olan askerleri almak için beklerken, diğer yandan da adaya çıkarma yapmadan önceki son ikmal sahasında harp stoklarını tamamlamaya çalışmıştır. Zira Finike'ye ulaşıldığında, donanmanın erzakının iyice

⁴⁹ Rumeli Beylerbeyi'ne gönderilen emirde, “*bu seferin sâir sefere kıyâs edilmemesi*” gerektiği belirtilerek emre muhalif hareket edenlerin idam edileceği sert bir şekilde ifade edilmiştir. İlgili hüküm için bkz. Orhan Paşazade, *9 Numaralı Mühimme Defteri (977-978/1569-1570)*, h. 241/s. 107-108.

⁵⁰ Mesela Hasan isimli tımarlı sipahi, Osmanlı donanması Finike'de çıkarma hazırlıklarını sürdürürken, Finike'den izinsiz ayrıлып giderken yolda yakalanmış ve tımarı alınarak kürek cezasına çarptırılmıştır. Bkz. BOA, *KK.d.*, nr. 221, s. 7. Kıbrıs seferi sırasında sadece çıkarma öncesi firarlar yaşanmamış, adaya çıkarma yapılması sonrasında da icazetsiz olarak görev yerlerini terk edenlerin olduğu görülmektedir. Birkaç örnek için bkz., BOA, *MD.*, nr. 13, h. 722/s. 104, h. 659/s. 95, h. 831/s. 119; BOA, *Defterhâne-i Âmire Tımar Zeamet Defterleri (=DFE.RZ.d)*, nr. 35, s. 9, 11.

⁵¹ İstanbul'da bulunan bir Cenovalı, sancaklara Finike'de bir araya gelmesi için bildirilen tarihin 17 Haziran 1570 olduğunu, ancak o tarihte Finike'de hiç kimsenin olmadığını bir gecikme durumunun söz konusu olduğunu yazmıştır. Bkz. Alessandro Barbero, *İnebahtı Üç İmparatorluğun Savaşı*, çev. Erdal Turan, Alfa Yayınları, İstanbul 2017, s. 232.

⁵² “*Antâliyye kâdisına ve Elmalu kâdîlarına ve Mehmed Çavuş'a hüküm ki: Kıbrıs cânibine fermân olunan asâkir-i mansûrenin bu def'a at gemilerine yetişmiyenleri rençber gemilerin tedârük olunup, gönderilmesin emr idüp buyurdum ki: Vardukda göresiz, anun gibi asâkir-i mansûreden iki sipâhi ve yörük ve eşkinci müsellemdir, Kıbrıs'a ta'yîn olunup, varup, gemilere irişmeyüp, rençber gemilere tahmîl eyleyüp, mu'accele göndermek bâbında envâ'-ı ikdâm ü ihtimâm eyleyesin...*”. Bkz. Orhan Paşazade, *9 Numaralı Mühimme Defteri (977-978/1569-1570)*, h. 251/s. 113.

azalması sebebiyle bir an önce ikmal yapılması zarureti ortaya çıkmıştı⁵³. Bundan dolayı Kaş ve Elmalı başta olmak üzere çeşitli yerlerden un, koyun ve zahireyle ihtiyaç duyulan diğer erzakın temini yapılmıştır⁵⁴. Bu faaliyet esnasında donanmanın ikmalinin sağlanması konusunda gösterdikleri başarı ve savaş erzakının toplanması konusundaki müspet ve adaletli hareket tarzıyla bölge halkının memnuniyetini kazanan görevlilere terakkiler verildiği görülmektedir⁵⁵. Doğu Akdeniz'in en büyük adası olan Kıbrıs'a çıkarma yapacak askerlerin Anadolu'dan tahmil edilecekleri yer olan Finike'de ön hazırlıklar devam ederken, Lala Mustafa Paşa, Piyale Paşa ve Kapudan Müezzinzade Ali Paşa'yla birlikte bölgenin askerî yönden kullanılabilirliğiyle ilgili keşif faaliyetinde bulunmuşlardır. Bu maksatla paşalar, Antalya iskelesinin askerî açıdan kullanımının uygun olup olmadığını incelemeye gitmiş, iskelenin kullanılabilirlik durumunu inceleyen Kıbrıs seferi komuta heyeti, Antalya ile Finike arasında bulunan Adrasan limanında bir gün kaldıktan sonra Finike'ye dönmüşlerdir⁵⁶.

⁵³ “Yevmü'l-ehad, fi 8 Muharremü'l-harâm sene 978 der Fenike. Rûm-ili Beglerbegisine hüküm ki: Dergâh-ı mu'allâm çavuşlarından olub Tırhala sancağında ze'âmete mutasarrıf olan dârende fermân-ı hümayûn Hızır Çavuş donanma-yı hümayûn gemileri ile Finike'ye gelindikde askerîn zahîreye külli müzâyakaları olmağın gönderilüb ziyâde zahîre getürmeğın iki bin akça terakkî emr idüb buyurdum ki zıkr olunan iki bin akça terakkîsin düşenden tevcîh idesın şöyle bilesın.”. Bkz. BOA, KK.d., nr. 64, s. 3.

⁵⁴ İdris Bostan, “Kıbrıs Sefer Günlüğü ve Osmanlı Donanmasının Sefer Güzergâhı”, s. 33. 1570 Haziran'ında ordunun Finike'de toplandığı ve erzak ikmalinin devam ettiği dönemde, Osmanlı Devleti'nde orduda kahve kullanımının yasak olduğunu gösteren bir hâdise yaşanmıştır. Kıbrıs'a çıkarma yapılmadan önce donanmanın Finike'de son hazırlıklarını yaptığı sırada, üç yeniçeri orduda kahve pişirenleri yakalayıp getirdikleri için ödüllendirilmişlerdir. Mükafat olarak birine solaklık, diğerine sipahilik ve üçüncü yeniçerinin oğluna da fodula verilmiştir. “An cemâ'at-ı Yeniçeriyân-ı Dergâh-ı Âlî, K. 39 İnhan, Hersek, solaklık seman 8, K. 39 Mustafa Midillü sipâhi seman 8, K. 11 Kulaoğluna fodula. Mezbûrlar orduda kahve pişürenleri tutup getürmeğın İnhan'a solaklık, Mustafa'ya kânûnları üzere bölük ve Ca'fer'in oğlı Mehmed'e fodula buyurıldı.”. Bkz. BOA, MD., nr. 08, h. 98/s. 8. Kahve'nin Osmanlı topraklarına gelişi, kahve yasakları ve ticareti için bkz. İdris Bostan, “Kahve”, TDVİA, c. 24, İstanbul 2001, s. 201-205.

⁵⁵ Hizmetlerindeki başarılarından dolayı 2.000 akça terakki verilen Dergâh-ı Âlî çavuşları Hızır Çavuş ve Ali Çavuş'un zahire toplamalarıyla ilgili olarak bkz. BOA, KK.d., nr. 64, s. 3, 5.

⁵⁶ İdris Bostan, “Kıbrıs Sefer Günlüğü ve Osmanlı Donanmasının Sefer Güzergâhı”, s. 23.

Osmanlı komuta heyetinin yığınak bölgesindeki saha denetlemeleri devam ederken, sefer organizasyonu sürecinde, bölgedeki kadırlara gönderilen emirler doğrultusunda gerekli hazırlıkları yapmaları istenmişti. Sefer hazırlıklarını sürdüren kadırlar tarafından, kara ordusunun geçiş güzergahı üzerindeki yolların genişletilerek temizlendiği ve iskelelerin hazır hale getirildiği bilgisi İstanbul'a bildirilmişti⁵⁷. Bu suretle tüm çalışmaların tamamlanarak, sefer esnasında herhangi bir aksaklık yaşanmadan çıkarma harekâtının başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesi hedeflenmekteydi.

Finike'de yapılan hazırlıklar oldukça önemliydi. Çünkü bir amfibi harekâtın başarısı; bindirme iskelesinden kuvvetlerin sorunsuz bir şekilde gemilere tahmili, denizin durumu, çıkarma yapılacak yere varış zamanı gibi planlamaların çok iyi yapılmasını gerektirmekteydi. Aynı zamanda tüm bu planlamalar yapılırken, bunun düşmana hissettirilmeden yapılması kritik bir zaruretti. Zira çıkarma açısından en önemli başarı şartlarından biri *baskın prensibidir*⁵⁸. Bu da yapılacak harekâtın düşmana fark ettirilmeden gerçekleştirilmesi ve düşman hakkında istihbaratın iyi bir şekilde toplanmasıyla mümkün olabilirdi. Bu anlamda Osmanlı Devleti, çıkarma öncesi sürekli olarak müttefik düşman donanmasının durumu ve konumu hakkında gelen haberleri dikkatle takip etmekteydi⁵⁹. Bu haber akışı sırasında bazı durumlarda gelen bilgiler birbirini teyid

⁵⁷ 29 Zilhicce 977/4 Haziran 1570 tarihli Tekeili Beyi ve Antalya kadısına gönderilen hükümde, sefer için gerekli hazırlıkların tamamlandığı haberi İstanbul'a bildirilmiştir. “*Tekeili begine ve Antâliyye kâdisına hüküm ki: Sen ki sancak begisin mektûb gönderüp, fermân-ı şerîf-i sâbıkum üzre yollar tevsi' olup ve iskele itmâma irişüp, murâd üzre olduğın bildürmişsin...*”. Bkz. Orhan Paşazade, *9 Numaralı Mühimme Defteri (977-978/1569-1570)*, h. 248/s. 111.

⁵⁸ İlyas Demirsoy, *Çeşitli Savaşlardaki Sahil Çıkarmaları (Amfibi Harekât Örnekleri)*, s. 62. Deniz harekâtı açısından baskın prensibi, düşmanın çıkarma hazırlıkları ve çıkarma yapılacak sahil kesiminden habersiz olması olarak açıklanabilir. *Çıkarmalar Muhtelif Sınıf ve Silahların İşbirliği*, çev. Arif Koral, Genelkurmay Basımevi, İstanbul 1947, s. 3.

⁵⁹ Düşman hakkında bilgi toplama faaliyetini başarıyla yürütenlere çeşitli terakkiler verildiği görülmektedir. Mesela Osmanlı donanması Sakız'da bulunduğu sırada, gönüllü reislerden Musa Reis ve Macar lakaplı İlyas Reis düşman hakkında bilgi topladıkları için kendilerine terakki verilerek ödüllendirilmişlerdir. Bkz. BOA, *KK.d.*, nr. 221, s. 4; BOA, *MD.*, nr. 08, h. 15/s. 2, h. 17/s. 2.

etmediği için,⁶⁰ Osmanlı başkentinden gönderilen emirde düşmanın yelken göstererek bir aldatma hareketi⁶¹ içerisinde olabileceği göz önünde bulundurularak dikkatli olunması gerektiği bildirilmiştir⁶². Finike’de gerekli çalışmaların tamamlanmasıyla beraber amfibi harekâtın deniz geçişi safhası ve çıkarmanın icrası başlayacaktı.

3. Amfibi Harekâtın İcrası ve Kıbrıs Adası’nda Kıyıbaşının Tutulması

Yaklaşık üç haftalık bekleyişin ardından bindirme iskelesi olan Finike’den, esas çıkarma yeri olan Tuzla’ya doğru gerçekleştirilecek deniz geçişi başlamıştı⁶³.

⁶⁰ Mesela 23 Zilhicce 977/29 Mayıs 1570 tarihli Lala Mustafa Paşa’ya gönderilen hükümde; “...*cezîre zâbitlerinden küffârın ahvâlin suâl itdükde, ancak yüz pâre kadırgaları vardır ziyâde değıldir diyü haber alup, kağıdların südde-i sa’âdetüme gönderüp ve derûnda Venedikli dahi vech-i meşrûh üzre haber virüp, şimdiye dek vârid olan ahbâr birbirine muvâfik olmayup...*” ifadeleriyle, düşmanın durumu hakkında çelişkili bilgiler geldiği bildirilmiştir. Bkz. Orhan Paşazade, *9 Numaralı Mühimme Defteri (977-978/1569-1570)*, h. 239/s. 106-107.

⁶¹ Dönemin lojistik ve muhabere zorlukları sebebiyle, karar alıcıların doğru bilgiyle karar vermeleri oldukça önemliydi. Erken modern dönemde doğru bilginin ulaşmasını güçleştiren sorunlar arasında sadece muhabere ve lojistik zorluklar bulunmamaktaydı. Bu konuda hassaten düşmanı yanıltmak için kullanılan manipülasyon maksatlı aldatma çalışmaları doğru bilgiye ulaşmayı daha da zorlaştırmaktaydı. Kıbrıs seferi sırasında da gerek Osmanlı Devleti tarafından gerekse de Venedik tarafından düşmanı yanıltmak ve doğru bilgiye ulaşmasını engellemek maksadıyla çeşitli aldatma yöntemleri kullanıldığı görülmektedir. Bkz. Emrah Safa Gürkan, “Hile ü Hud’a: Deception, Dissimulation and Manipulation of Information in 16th Century Ottoman Empire”, s. 437-438.

⁶² Bu durum 23 Zilhicce 977/29 Mayıs 1570 tarihli Piyale Paşa’ya gönderilen hükümde; “...*küffâr hilekâr bir cânibden yelken gösterüp, bu cânibe dahi firâr idüp, tekrâr görünmekle küllî gemi zann olunup ve sen zikr olunan gemiler alup varıcak, ol husûs dahi müyesser olmayup...eyle olsa küffâr-ı dūzah karârın hîle ve hud’asından gâfil olmamak gerekdir...*” ifadeleriyle bildirilmiştir. Orhan Paşazade, *9 Numaralı Mühimme Defteri (977-978/1569-1570)*, h. 237/s. 105.

⁶³ Venedik arşiv kaynaklarını kullanarak eserini yazan Alessandro Barbero; Finike’den Tuzla’ya gidiş sırasında gemilerdeki sipahiler arasında, çıkarma yapılacak bölgenin mayınlanmış olduğu söylentisinin yayıldığı, bu yüzden de askerlerin “toprak aşağı geçermi” endişesiyle adımlarına hep dikkat ettikleri, oldukça endişeli olan askerlerin gemilerin Tuzla’ya geçişi esnasında adet olduğu üzere üç kez dua okumak yerine, altı kez dua ettiklerini belirtmektedir. Bkz. Alessandro Barbero, *İnebahtı Üç İmparatorluğun Savaşı*, s. 234.

Kara birliklerini Finike limanından alarak Kıbrıs'a götürecektir olan Osmanlı donanması, 26 Muharrem 978/30 Haziran 1570 Cuma günü öğleden sonra Finike'den ayrılarak iki günlük bir seyir sonrası 28 Muharrem 978/2 Temmuz 1570 tarihinde Kıbrıs'ın güneyinde bulunan Limasol Kalesi önüne gelmiştir⁶⁴. Bindirme/yükleme noktasından hareket eden Kıbrıs sefer donanmasının, Kıbrıs adasında ilk ulaştığı yer olan Limasol'a kadar olan bu seyri yaklaşık 257 nm (nautical mile)⁶⁵/475 km'lik bir mesafeye tekabül etmektedir⁶⁶. Limasol'a ulaşan Osmanlı birlikleri, Limasol'a çıkarma yaptıktan sonra, öncü bir keşif birliği göndererek çevre hakkında bilgi toplayarak muharebe keşfine başlamış,⁶⁷ daha sonra kıyıya çıkarılan bu küçük Osmanlı kuvveti kısa sürede Limasol'da bulunan kaleyi ele geçirmiştir⁶⁸. Limasol'a çıkarma

⁶⁴ “Yevmü'l-cum'a, fi 26 Muharremü'l-harâm sene 978. Bugün öyle zamânında Finike'den kalkılıp, muttasıl yürünüp mâh-ı mezbûrun yigirmi sekizinci gün Pazar gün Limosa nâm hisârına gelinüp ahâlisi kaçup asker çıkup gâret ve hasâret edüp ol gece anda yatıldı.”. Bkz. İdris Bostan, “Kıbrıs Sefer Günlüğü ve Osmanlı Donanmasının Sefer Güzergâhi”, s. 33.

⁶⁵ 1 nm = 1,85200 km.

⁶⁶ Söz konusu uzaklık harita programı kullanılarak yaklaşık olarak hesaplanmıştır. Bilindiği üzere tarihsel süreçte çıkarma harekâtları, gemi ve savaş silah gereçlerindeki değişime göre dönemlere ayrılmaktadır. Bu dönemler; kürek devri, yelken devri ve buhar devri çıkarmaları olmak üzere üç döneme ayrılabilir. Kürek devri gemilerle yapılan çıkarmalarda sürat az ve gemilerin hacmi küçük olduğundan çıkarma gemilerindeki insan sayısı daha az oluyordu. Bkz. İlyas Demirsoy, *Çeşitli Savaşlardaki Sahil Çıkarmaları (Amfibi Harekât Örnekleri)*, s. 1.

⁶⁷ Osmanlı birliklerinin çıkarma sırasında istihbarat toplama araçlarından en önemlisi sağ ele geçirilen düşman askerleriydi. Bu askerlerden alınan haberler, birliklerin ilerleyişi konusunda önemli destek sağlamıştır. Çıkarma sonrası düşmandan alınan bu tarz haberlerle ilgili birkaç örnek için bkz. BOA, *KK.d.*, nr. 221, s. 8, 10, 11, 12; BOA, *KK.d.*, nr. 64, s. 12, 13, 14. Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs'a yönelik keşif ve bilgi toplama çalışmaları esasında çıkarmadan önce başlamıştı. Kıbrıs'taki surların durumu hakkında fetihten iki yıl kadar önce Magosa yönetimi tarafından küreğe mahkûm edilen Trabluslu Josefî Attano adlı bir mühendis, kendisine İstanbul'daki Venedik baylosunun verdiği bir mektup ile Kıbrıs'a gitmişti. Bu mektupta söz konusu kişinin, Osmanlı padişahının Edirne'de inşasına başladığı camii inşaatında kullanılmak için antik sütunlar aradığı ve bu konuda kendisine yardım edilmesi istenmekteydi. Bu bahane ile 10 gün kadar Kıbrıs'ta kalan bu kişi, adayı gezerek kale ve surlar hakkında bilgi toplamıştı. Diğer yandan Kıbrıs'ta birçok Osmanlı ajanının bulunduğu da bilinmekteydi. Bkz. Kenneth M. Setton, *The Papacy and The Levant (1204-1571)*, c. 4, Philadelphia 1984, s. 934; Alessandro Barbero, *İnebahtı Üç İmparatorluğun Savaşı*, s. 228.

⁶⁸ İdris Bostan, “Kıbrıs Sefer Günlüğü ve Osmanlı Donanmasının Sefer Güzergâhi”, s. 33.

yapıldıktan sonraki kısa süreli ilk çatışmaların bu sırada yaşandığı görülmektedir. Bu ilk saldırılarda Venedik kuvvetleri, Osmanlı birliklerinin ilerleyişini durduramamış ve çıkarma harekâtının başarısı için oldukça önemli olan kıyı başının kontrolü, Osmanlı kuvvetleri tarafından sağlanmıştır⁶⁹. Ancak Kıbrıs seferi sırasında Osmanlı donanmasının asıl çıkarma noktası Larnaka/Tuzla olacaktır. Limasol çıkarma harekâtının talî noktası olmuş, savaş yükleri ve büyük oranda asker çıkarılması Limasol'a değil esas çıkarma bölgesi olan Tuzla limanına yapılmıştır. Bu anlamda çıkarmanın *sıklet merkezi*⁷⁰ Tuzla olmuştur.

Nitekim Osmanlı donanması Limasol'da bir gece kaldıktan sonra Tuzla'ya gelmiş, 4 Temmuz 1570 tarihinde Serdar Lala Mustafa Paşa'nın emriyle zahire, asker, top ve diğer savaş yüklerini kurulan iskeleye karaya indirerek, esas indirme noktası olan Tuzla limanına çıkarma harekâtına başlamıştır⁷¹. Tuzla'ya çıkarma yapan Osmanlı donanması çok sayıda asker, at ve yük hayvanıyla birlikte önemli miktarda savaş malzemesi indirmiştir. Osmanlı kaynaklarında, Kıbrıs'a çıkarma yapan

⁶⁹ Limasol'daki ilk çatışmalarda elde edilen başarılar sebebiyle terakki verilen askerler için bkz. BOA, *KK.d.*, nr. 221, s. 8; BOA, *KK.d.*, nr. 64, s. 14; BOA, *MD.*, nr. 08, h. 113/s. 9. Osmanlı öncü birliklerinin Limasol'a başarılı bir şekilde çıkarma yapmaları ve Leftari kalesini fethetmeleri sırasında yaşanan çatışmalarda şehit düşen Osmanlı askerlerinin fetihten kalan bazı mezar taşlarının bulunduğunu Harid Fedai bildirmektedir. Fedai konuyla ilgili olarak; “...Limasol'da Leftari kalesi avlusunda bulunan Osmanlı mezar taşları arasından bir tanesinde şöyle bir yazı vardır: Bu kal'anın civarından kabrden hâlî yer yoktur, Cümlesi kabristandır içinde evliya çoktur. Lillahi'l-Fâtiha 1308. Taş, fetih günlerinden artakalan bir nişaneydi ve 1960'lı yılların başlarına kadar orada bulunuyordu...” bilgisini vermektedir. Bkz. Harid Fedai, “Kıbrıs'ın Türkler Tarafından Fethiyle İlgili Batılı Kaynakların Kaynağı: Claude Delaval Cobham”, *XIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler Kitabı*, Ankara, 4-8 Ekim 1999, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002, s. 1586.

⁷⁰ Sıklet merkezi, muharebede kesin sonuca ulaşmak maksadıyla savaş gücünün uygun yer ve zamanda toplanmasıdır. Sıklet merkezi kavramı stratejik ve operatif seviyelerde ayrı olarak değerlendirilmelidir. Stratejik seviyede ulusal çıkarların tehdit altında olduğu noktada yoğunlaşmak, operatif seviyede ise uygun yer ve zamanda kesin sonuç almak için bütün olanaklarla düşmana üstünlük sağlamak hedefine matuftur. Bkz. Nejat Eslen, *Tarih Boyunca Savaş ve Strateji*, Truva Yayınları, İstanbul 2005, s. 155.

⁷¹ BOA, *KK.d.*, nr. 221, s. 8; BOA *MD.*, nr. 08, h. 117, s. 9. Topların gemilerden karaya nakli sırasında bazı kazaların yaşandığı görülmektedir. Topların denizden Tuzla limanına indirilerek çekilmesi sırasında ayağı top arabasının altında kalarak ezilen Yanya Miralaylı Ali'ye 2.000 akça terakki verilmiştir. Bkz. BOA, *KK.d.*, nr. 221, s. 10; BOA, *MD.*, nr. 08, h. 149, s. 12.

Osmanlı donanmasının adaya, 67.000 demir ve 10.000 taş gülle olmak üzere ilk etapta 80.000'e yakın top güllesini naklettiği bilgisi yer almaktadır⁷². Bu savaş yüklerinin karaya indirildiği esnada bazı kazaların da yaşandığı kaynaklara yansıyan bilgiler arasındadır. Mesela Tuzla'daki çıkarma gemilerinden toplar karaya indirilip arabalarla çekilirken Ali isimli zaimin ayağı ezilerek yaralanmış, hizmetinden dolayı kendisine 2.000 akça terakki verilmiştir⁷³. Osmanlı kaynaklarında Limasol ve Tuzla'ya çıkarma yapılması sonrasında ilk temasın düşman süvari birlikleriyle gerçekleştiği bilgisi yer almaktadır⁷⁴. Kıbrıs seferinin esas çıkarma yeri ve sıklet merkezi olan Tuzla'ya birliklerin indirilmesini müteakip, düşman kuvvetlerine karşı mücadelelerin başlangıcının bu bölgede yoğunlaştığı görülmektedir. Nitekim burada yaşanan ilk çatışmalarda müdafilerden bazılarının yakalanarak sağ getirildiği ve bunlardan “dil almak” olarak ifade edilen bilgiler alındığı,⁷⁵ sağ olarak yakalananlar yanında, “*yarar kâfir kesmek ve baş kesmek*” şeklinde belgelerde ifade edilen birçok düşman askerinin de öldürüldüğü görülmektedir⁷⁶.

Osmanlı birliklerinin Kıbrıs'a çıkarma yapması öncesinde⁷⁷ ve sonrasında askerî açıdan mücadele sürerken, yerel halkın Osmanlı çıkarması karşısında direnişini önlemek ve muhasarayı kolaylaştırmak

⁷² “...*Kâtibân-ı tophâne-i şâhî ve muhâsibân-ı esbâb u âlât nâmütenâhî olan kimesnelere sual ettikde altmış yedi bin demir gülüle ve onbin müstedirü's-sekl seng-i hâreden yolunmuş taş top funduklarıki her biri kantar ağırınca virile gelmişdür deyü cevâb virdiler. Yarak ve yasak düşmen-i hiras bundan kıyâs oluna bu tuntuarak ve 'azamet birle gidüp âvâze-i heybet ü dehşeti sükkân nüh tubak içre düştü...*”. Bkz. Zirekî, *Târih-i Kıbrıs*, yay. haz. Münevver Durmuşoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Mezuniyet Tezi, İstanbul 1965, s. 17.

⁷³ BOA, *KK.d.*, nr. 221, s. 10.

⁷⁴ Konuyla ilgili bazı örnekler için bkz. BOA, *KK.d.*, nr. 64, s. 12, 13, 14, 15; BOA, *KK.d.*, nr. 221, s. 8, 9, 10, 11, 12, 13; BOA, *DFE.RZ.d.*, nr. 33, s. 11, 12, 13; Seyyid Lokmân, *Zübdetü't-Tevârih*, haz. İbrahim Pazan, ed. Göker İnan, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2022, s. 296.

⁷⁵ BOA, *KK.d.*, nr. 221, s. 8, 10, 11, 12, 13; BOA, *KK.d.*, nr. 64, s. 12, 13,

⁷⁶ BOA, *KK.d.*, nr. 221, s. 8, 10, 11, 12, 13; BOA, *KK.d.*, nr. 64, s. 12, 13, 14.

⁷⁷ Çıkarma öncesinde İçel Beyi'ne Divan'dan gönderilen hüküm gereğince Kıbrıs halkına istimalet verilmesi istenmişti. Kıbrıs halkının Osmanlı Devleti'ne teveccüh ettikleri takdirde, fetihten sonra kendilerine dokunulmayacağı, mallarına el konulmayacağı, sadece ziraat ettikleri yerlerin öşrünü verecekleri aksi takdirde, düşmanla birlik olurlarsa kendilerine merhamet edilmeyeceği bildirilmişti. *12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572)*, s. 42/h. 19.

maksadıyla çalışmalar yapıldığı da görülmektedir⁷⁸. Çünkü Venedik'in Osmanlı kuşatmasına karşı yürütmeyi düşündüğü planlar arasında, köylerin boşaltılarak yerli Rumların dağlara çıkarılması ve böylece Osmanlı birliklerine karşı dağlık bölgelerde direniş gerçekleştirilmesi bulunmaktaydı⁷⁹. Fakat çıkarma sonrasındaki süreçte, Osmanlı istimâlet politikasının bu planın gerçekleştirilmesini engellediği söylenebilir⁸⁰. Bu anlamda muhasara döneminde, harbin askerî safhasını kolaylaştıracak bir siyaset izlendiği değerlendirilmesi yapılabilir.

Osmanlı donanmasının Kıbrıs seferi sırasındaki ilk çıkarma harekâtına ilişkin yerli kaynaklarda yer alan bilgiler dışında, yabancı kroniklerde de önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler genel olarak birbirini teyit eder niteliktedir. Bu kaynaklar arasında Kıbrıs seferiyle çağdaş olan Pietro Contarini, Osmanlı donanmasının Kıbrıs'a ilk çıkarmayı yapması sonrasında Limasol kıyısında bulunan Venedik kuvvetlerinin sayıca az olmalarından dolayı, Osmanlı kuvvetlerinin çıkarma harekâtını engelleyemeyeceklerini düşündükleri için ciddi bir direniş göstermediklerini ve Lefkoşa kalesine çekildiklerini söylemektedir. Contarini ayrıca, Lefkoşa ile Larnaka/Tuzla arasındaki mesafenin uzun olması sebebiyle, Venedik süvari kuvvetlerinin Türk çıkarması karşısında yıpratma saldırıları gerçekleştirip geri çekilemediklerinden bahsetmektedir⁸¹. Kıbrıs seferiyle çağdaş olan Graziani,⁸² Osmanlı çıkarması sırasında ilk çatışmaların Osmanlı birlikleriyle Epir süvarileri arasında olduğunu ve Epir süvarilerinin,

⁷⁸ Mesela Kıbrıs halkına istimalet için gönderilen ve halktan birçok kişinin muhasara esnasında direniş göstermeden Osmanlı egemenliğine girmesini sağlayanlara verilen tımarlar için bkz. BOA, *KK.d.*, nr. 221, s. 10; BOA, *KK.d.*, nr. 64, s. 19.

⁷⁹ Alessandro Barbero, *İnebahtı Üç İmparatorluğun Savaşı*, s. 235.

⁸⁰ Lefkoşa'nın düşmesinden kısa bir süre önce Tuzla yakınındaki dağ askerlerinin büyük bir bölümü Lala Mustafa Paşa'ya bağlılıklarını bildirerek teslim olmuşlardır. Costas P. Kyrris, "Kıbrıs'ta Osmanlı Dönemi 1570-1878", *Kubrus Doğu Akdeniz'de Bir Osmanlı Adası*, çev. Mehmet Akif Erdoğan, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa 2010, s. 2.

⁸¹ Giovanni Mariti, *1760 Kıbrıs Adasında Yolculuk*, çev. Ali Çakıroğlu, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa 2015, s. 106.

⁸² Toskana asıllı soylu bir aileden gelen Graziani (1537-1611), Papa VIII. Clement tarafından Türkler aleyhine kurulacak olan birliğin oluşturulması için temsilci sıfatıyla görevlendirilmiştir. Görevi gereği Kıbrıs ile ilgili elde ettiği bilgileri beş ciltlik *De Bello Cyprio* adlı eserinde toplamıştır. Detaylı bilgi için bkz. Harid Fedai, "Kıbrıs'ın Türkler Tarafından Fethiyle İlgili Batılı Kaynakların Kaynağı: Claude Delaval Cobham", s. 1585.

Osmanlı keşif kuvvetlerine karşı başarılı bir şekilde direniş gösterdiklerini ifade etmektedir⁸³.

Kıbrıs'ın fethi sonrası esir düşerek İstanbul'a getirilen Fra Angelo Calepio da benzer şekilde Limasol çıkarması sırasında Venediklilerin süvari birlikleriyle Osmanlı çıkarma birliklerine saldırdığını ve bazı Osmanlı askerlerinin esir alınarak, Türklere kısmen zayıt verildiğini anlatmaktadır. Calipeo, daha sonra Türk donanmasının Larnaka/Tuzla'ya geçerek savaş yüklerini ve askerlerini herhangi bir direnişle karşılaşmadan karaya çıkardığından bahsetmektedir⁸⁴. Calipeo gibi Lefkoşa kuşatması sırasında esir düşen ve Kıbrıs'ta istihkam görevini üstlenen bir mühendis olarak görev yapan Sozomeno, Osmanlı çıkarmasını önlemek ve Türk birliklerini taciz ederek düzenini bozmak konusunda Lefkoşa'daki soylular arasında görüş ayrılığı olduğundan söz etmektedir. Sozomeno, Lefkoşa Genel Valisi Astorre Baglione'nin Osmanlı çıkarmasına karşı emrindeki süvariler ve silahşörlere birlikte düşmanın gücünü sınamak, karaya çıkışlarını kargaşaya dönüştürmek istediğini ancak diğer soyluların buna karşı çıkararak, az sayıda olan piyade ve süvarilerle Osmanlı çıkarmasına karşı konulamayacağını, ellerindeki kuvvetleri riske atmanın kale savunmasını zayıflatacağı fikrini benimsediklerinden bahsetmektedir. Sozomeno, Astorre Baglione'nin düşüncesine karşı çıkılması sebebiyle, Türk çıkarması karşısında ilk mücadelenin kıyıda verilmesi yerine Lefkoşa kalesine çekilerek savunmada kalındığını belirtmektedir⁸⁵. Çıkarma harekâtının icrası sırasında askerî açıdan düşünüldüğünde, müdafinin savunmasını ilk olarak kıyıda yapması beklenir. Müdafinin, çıkarmanın yapıldığı kıyı kesimine hâkim noktalarda top bataryaları kurarak çıkarma yapan birlikleri ateş altına almasıyla, birliklerin kıyıya indirme harekâtının önlenmesi, asker, zahire ve savaş yüklerinin kıyıya çıkarılması engellenebilirdi⁸⁶. Çıkarma harekâtlarını engelleme konusunda topun

⁸³ Antonio Maria Graziani, *Kıbrıs Savaşı 1570-1571*, çev. Ali Çakıroğlu, Galeri Kültür Yayınları, Kıbrıs 2017, s. 43.

⁸⁴ Claude Delaval Cobham, *Excerpta Cypria*, s. 132.

⁸⁵ Sozomeno'nun Osmanlı birliklerinin Kıbrıs'a ilk çıkarmayı yapmasıyla ilgili anlatımı için bkz. Claude Delaval Cobham, *Excerpta Cypria*, s. 81-82.

⁸⁶ Mesela bir Osmanlı sipahisinin Tuzla'ya çıkarma yapılırken sahil sırtındaki tepenin üzerinde bulunan bir değirmeni göstererek eğer oraya toplar yerleştirilmiş olsa, çıkarma harekâtının yapılamayacağını belirttiği bilgisi bazı çalışmalarda yer almıştır. Bkz. Alessandro Barbero, *İnebahtı Üç İmparatorluğun Savaşı*, s. 234-235.

önemi için, “*sahilde bir top, denizde bir gemiye muadildir.*” gibi bir denizcilik düsturunun olduğunu ifade etmek gerekir⁸⁷. Bu düstur, hareket hızı düşük olan ve top atışı menziline girdiklerinde daha çok zayıf verebilecekleri dikkate alındığında kadırgalar için daha geçerli bir durum gibi görünmektedir.

Kıyıda ilk savunmanın başarılı olamaması durumunda çıkarma yapan birliklere karşı müdafinin, bulunduğu arazinin askerî olarak savunma imkânı veren bölgelerinden yararlanarak geri çekilmesi ve nihayetinde de tahkimli bir şehir veya kaleye çekilerek savunmasını burada devam ettirmesi genel olarak beklenen bir hareket tarzıdır. Ancak Venedik savunma birliklerinin, Kıbrıs’a çıkarma yapan Osmanlı birliklerine karşı beklenenin dışında hareket ettikleri söylenebilir. Nitekim, Kıbrıs çıkarmasında Osmanlı birliklerinin kısa sürede çok az kayıpla çıkarma yapabilmesi ve asıl muharebenin çıkarma yapıldığı esnada değil, kaleye çekilmiş düşman kuvvetine karşı kale kuşatması sırasında yaşanması, Kıbrıs’taki Venedik kuvvetlerinin beklenenin dışında farklı bir harekât planlaması benimsemiş olmalarıyla ilişkilendirilebilir⁸⁸. Tuzla’ya çıkarma yapıldıktan sonra düşmanın kıyıda mücadele etmek ve Osmanlı çıkarmasını kargaşaya dönüştürecek saldırılar yerine, adadaki soyluların büyük bir bölümünün toplanmış olduğu Lefkoşa kalesine kendini kapatmış olması bir bakıma kapana girmiş olmak demektir. Zira Venedik kuvvetleri çıkarma yapıldığı sırada, Osmanlı birliklerini ilk olarak kıyıda karşılayıp engellemek yerine, onları Lefkoşa kalesine çekilerek beklemek gibi bir askerî plan yürütmekteydi. Bu durum, kuşatma hareketi engellenemediği takdirde Osmanlı kuvvetleri için bir avantaja dönüşebilirdi⁸⁹. Çünkü bir kıyı bölgesine yapılan çıkarmanın başarılı olması kıyıda başlangıçta herhangi bir muharebe gücü olmayan birliğin, başarılı bir çıkarma yapılarak harekât yapabilecek seviyeye getirilmesine bağlıdır. Osmanlı birliklerinin

⁸⁷ Mithat Işın, *Deniz Harbi Mefhumları*, Deniz Matbaası, İstanbul 1940, s. 97.

⁸⁸ Kıbrıs’taki Venedik komutanlarının, Osmanlı çıkarma harekâtına karşı izlediği savunma planının hatalı olduğunu düşünenlerden biri de dönemin Venedik balyosu Barbaro’dur. Barbaro, Türkleri sahilde karşılamamanın hata olduğunu, Tuzla’ya çıkarma yapılacağı belli olduğu için söz konusu yerde bir savunma yapılırsa Lala Mustafa Paşa’nın ordusunu sahile çıkaramayacağını düşünmektedir. Alessandro Barbero, *İnebahtı Üç İmparatorluğun Savaşı*, s. 235.

⁸⁹ Alessandro Barbero, *İnebahtı Üç İmparatorluğun Savaşı*, s. 250.

çıkarma yapılan Tuzla limanına asker ve savaş malzemelerini süratle ve başarılı bir şekilde indirmeleri, kısa sürede ordunun kıyı başını tutarak harbe hazır hale gelmesini sağlamış, böylece Lefkoşa kalesinin kuşatılması için önemli bir avantaj elde edilmiştir.

Tuzla limanına çıkarma yapıp kıyı başının tutulması ve çıkarma bölgesinin güvenliğinin Sivas Beylerbeyi Behram Paşa'ya bırakılmasından sonra, denizden gelebilecek müttefik düşman donanmasının muhtemel saldırılarını önlemek için de tedbir alınması gerekiyordu. Bu konuyla ilgili olarak Piyale Paşa görevlendirildi. Piyale Paşa, Osmanlı birlikleri Lefkoşa'yı kuşattığı sırada müttefik düşman donanması tarafından Kıbrıs'a gönderilecek yardımı önlemek ve denizden gelebilecek olası bir saldırıyı bertaraf etmek amacıyla emrindeki gemilerle adanın çevresinde deniz karakol vazifesi üstlendi⁹⁰. Bu maksatla Piyale Paşa 30 gemi ile denize açılmış, Kıbrıs'ta ise 45 kadirga ve 40 at gemisi ihtiyat kuvveti bırakarak kendisine tevdi edilen vazifeyi icra etmeye başlamıştır⁹¹. Kıbrıs'a ilk çıkarmanın yapılmasını müteakip, sonrasındaki kale kuşatmaları sürecinde de asker sevkıyatı devam etmiştir⁹². Bu süreçte Piyale Paşa tarafından Trablus iskelesinde toplanmış olan Trablusşam, Karaman, Sivas, Şam ve Halep'ten gelen yaklaşık 20.000 asker ile 2.000'den ziyâde atın, Tuzla'ya nakli gerçekleştirilmiş, böylece muhasarayı sürdüren ordunun asker ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır⁹³. Bu sûretle adaya ilk çıkarmanın yapılmasından sonraki süreçte gerçekleştirilen diğer çıkarmalar da başarılı bir şekilde gerçekleştirilmiş, muhasara altındaki adaya asker ve ikmal takviyesi sağlanarak adanın merkezi durumunda olan müstahkem Lefkoşa kalesini kuşatma hazırlıkları başlayabilmiştir.

⁹⁰ Pîrî, *Fethiyye-i Cezire-i Kıbrıs*, yay. haz. Harid Fedai, s. 9-10; Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr*, yay. haz. İdris Bostan, s. 168.

⁹¹ BOA, MD., nr. 14, h. 422, s. 294.

⁹² Kıbrıs seferinde görev alan askerî zümrelerden garip yiğitlerin bu seferdeki faaliyetlerine ilişkin bir çalışma için bkz. Serkan Osmanlıoğlu, "Kıbrıs Seferi'nde (1570-1571) Garip Yiğitler, *Harp Tarihi Dergisi*, Sayı 8 (2023), s. 27-69.

⁹³ BOA, MD., nr. 14, h. 422/s. 294; Abdurrahman Sağırlı, Mehmed b. Mehmed er-Rûmî (Edirneli)'nin Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr'ı ve Târîh-i Âl-i Osman'ı (Metinleri, Tahlilleri), s. 310; Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr*, yay. haz. İdris Bostan, s. 168; Seyyid Lokmân, *Zübdetü't-Tevârih*, s. 296.

Sonuç

Doğu Akdeniz'in en büyük adası olan Kıbrıs'ın fethi için Osmanlı Devleti'nin düzenlediği Kıbrıs seferi, 16. yüzyılın başarıyla sonuçlanan büyük deniz seferlerinden birisidir. Bu seferin hem kara hem de deniz unsurlarının müşterek kullanımıyla gerçekleştirilen bir çıkarma harekâtı olması sebebiyle, kara seferlerine göre daha girift, maliyetli ve zorlu bir askerî organizasyonu gerektirdiği şüphesizdir. Kara birliklerinin başarılı bir şekilde adanın güneyine çıkarılmasıyla gerçekleştirilen bu çıkarma harekâtını gerçekleştiren sefer donanmasının İstanbul'dan Kıbrıs'a seyri sırasında, ikmalin kolay sağlanabilmesi maksadıyla kıyıya yakın ve sıklıkla liman yapmak sûretiyle 11 farklı yere uğradığı ve yaklaşık 50 günlük bir seyir yaptığı görülmektedir. 50 güne yakın süre, donanmanın aralıksız seyir yaptığı bir süre değildir. Sadece Finike'de, çıkarma öncesi son hazırlıkların tamamlanması için donanma 20 gün limanda beklemiştir. Benzer şekilde seyir rotası üzerindeki limanların çoğunda ikmal yapılarak belli bir müddet beklenmiştir. Dolayısıyla 50 günlük sürenin uzun bir süre olduğu düşünülse de bu sürenin aralıksız bir seyir süresi olmadığı dikkate alınmalıdır.

Kıbrıs seferinde ilk çıkarma harekâtının yükleme ve bindirme noktası olarak Finike limanı kullanılmıştır. Bu sebeple ilk çıkarmayı yapacak kara birliklerinin ana toplanma merkezi Antalya olmuştur. Burada başarılı bir hazırlık sürecinden sonra Osmanlı donanması, gerek adanın coğrafi açıdan çıkarma yapmaya elverişli limanlarının güneyde olması ve gerekse de daha önce yapılan keşif çalışmaları neticesinde Tuzla limanının çıkarma yapmaya uygun olması, kuşatılacak kalelerin Tuzla limanına yakınlığı gibi sebeplerle ana çıkarma harekâtını Kıbrıs'ın güneyine gerçekleştirmiştir. Çıkarma harekâtının icrası açısından yükleme noktası olan Finike'den alınan birliklerin, Tuzla limanına çıkarılarak kıyı başını tutmaları ve köprü başının kurulmasıyla birlikte, amfibi harekâtın ilk safhası askerî açıdan istenilen şekilde tamamlanmıştır.

Venedik'in Osmanlı çıkarma harekâtına karşı izlediği savunma yöntemi kıyıda ilk çıkarma noktasında mücadele etmek yerine müstahkem kalelere çekilerek savunmada kalmak olmuştur. Bu anlamda Venedik'in izlediği savunma yönetiminin taktik bir hata olduğu düşünülse de esasında bu taktiğin benimsenmesinde adadaki müstahkem savunma mevkiileri olan kalelere duyulan güven gelmektedir. Osmanlı

ordusunun Lefkoşa ve Magosa gibi müstahkem kaleleri kolaylıkla ele geçiremeyeceği, kuşatmanın uzamasıyla birlikte müttefik donanmanın Kıbrıs'a yardıma ulaşacağı düşüncesi, Venedik'in bahsi geçen savunma şeklini benimsemesinde etkili olduğu söylenebilir. Osmanlı donanmasının çıkarmayı başarıyla icrası, kara birliklerinin adanın tamamının fethiyle neticelenecek olan kale kuşatmalarına başlamasını sağlamıştır. Zira çıkarmanın başarıyla gerçekleştirilerek kıyıbaşının tutulması ve köprü başının kurulması, seferin kara savaşları safhasının başarıya ulaşmasının temel koşulu olan lojistiğin sürekliliğini ve insan gücünün adaya güvenli bir şekilde naklini sağlamış, böylece Osmanlı muhasara birlikleri kısa sürede savaşa hazır hale gelebilmiştir. Bu açıdan değerlendirildiğinde 1570-71 Kıbrıs seferinde, neticeye tesir edecek olan en kritik safhalarından birini adaya çıkarma yapılması safhası oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA / REFERENCES

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (=BOA)
BOA, *Defterhâne-i Âmire Tımar Zeamet Defterleri (=DFE.RZ.d)*,
nr. 33, 35

BOA, *Kâmil Kepeci (=KK)*, nr. 64, 221

BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi (=MAD)*, nr. 5168

BOA, *Mühimme Defterleri*, nr. 8, 13, 14

Kaynak Eserler / Primary Sources

12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572), haz. Hacı Osman Yıldırım vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996

ÇERÇİ, Faris, *Kühü'l-Ahbâr'a Göre II. Selim, III. Murad, III. Mehmed Devirleri ve Âlî'nin Tarihçiliği*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Kayseri 1996

GRAZİANİ, Antonio Maria, *Kıbrıs Savaşı 1570-1571*, çev. Ali Çakıroğlu, Lefkoşa 2017

İbrahim Peçevi, *Târîh-i Peçevî*, c. 1, Matbaa-yı Âmire, İstanbul 1283

Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfâri'l-Bihâr*, yay. haz. İdris Bostan, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2018

MARİTİ, Giovanni, *1760 Kıbrıs Adasında Yolculuk*, çev. Ali Çakıroğlu, Lefkoşa 2015

ÖZTÜRK, Necdet, "Kazasker Vusûli Mehmed Çelebi ve Selim-nâme'si", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 50 (1987), s. 9-108

PAŞAZADE, Orhan, *9 Numaralı Mühimme Defteri (977-978/1569-1570)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006

Pîrî, *Fethiyye-i Cezire-i Kıbrıs*, yay. haz. Harid Fedai, Lefkoşa 1997

SAĞIRLI, Abdurrahman, Mehmed b.Mehmed er-Rûmî(Edirmeli)'nin Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr'ı ve Târîh-i Âl-i Osman'ı (Metinleri, Tahlilleri), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2000

Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, haz. Mehmet İpşirli, c. 1-2, Ankara 1999

SETTON, Kenneth M., *The Papacy and The Levant (1204-1571)*, c. 4, Philadelphia 1984

Seyyid Lokmân, *Zübdetü't-Tevârih*, haz. İbrahim Pazan, ed. Göker İnan, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2022

Zîrekî, Târîh-i Kıbrıs, haz. Münevver Durmuşoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Lisans Mezuniyet Tezi, İstanbul 1965

Araştırma ve İnceleme Eserleri / Secondary Source

ALASYA, Halil Fikret, *Tarihte Kıbrıs*, Lefkoşa 1988

ALGÜL, Hüseyin, “Osmanlılar Devrinden Kıbrıs Seferinin Mânevî Cephesi ve Ebussuud Efendi'nin Seferle İlgili Fetvası”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2 (1987), c. 2, s. 37-42

BARBERO, Alessandro, *İnebahtı Üç İmparatorluğun Savaşı*, çev. Erdal Turan, İstanbul 2017

BEDEVİ, Vergi, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Kıbrıs Tarihi*, Lefkoşa 1966

BİLGİN, Feridun, “Kıbrıs'ın Fethi İçin Yapılan Hazırlıklar (Arşiv Belgelerine Göre)”, *Mukaddime*, Sayı 1 (2015), c. 6, s. 79-100

BOSTAN, İdris, “Fetvanın Osmanlı Yönetimi ve Toplumunu Üzerindeki Etkisi: Ebussuûd Efendi'nin Kıbrıs ve İnebahtı Fetvaları”, *Tarih Dergisi*, Sayı 76 (2022), s. 35-62

BOSTAN, İdris, “Kahve”, *TDVİA*, c. 24, İstanbul 2001, s. 202-205

BOSTAN, İdris, “Kıbrıs Seferi Günlüğü ve Osmanlı Donanmasını'nın Sefer Güzergâhı”, *Dünden Bugüne Kıbrıs Meselesi*, yay. haz. Ali Ahmetbeyoğlu ve Erhan Afyoncu, İstanbul 2001, s. 11-38

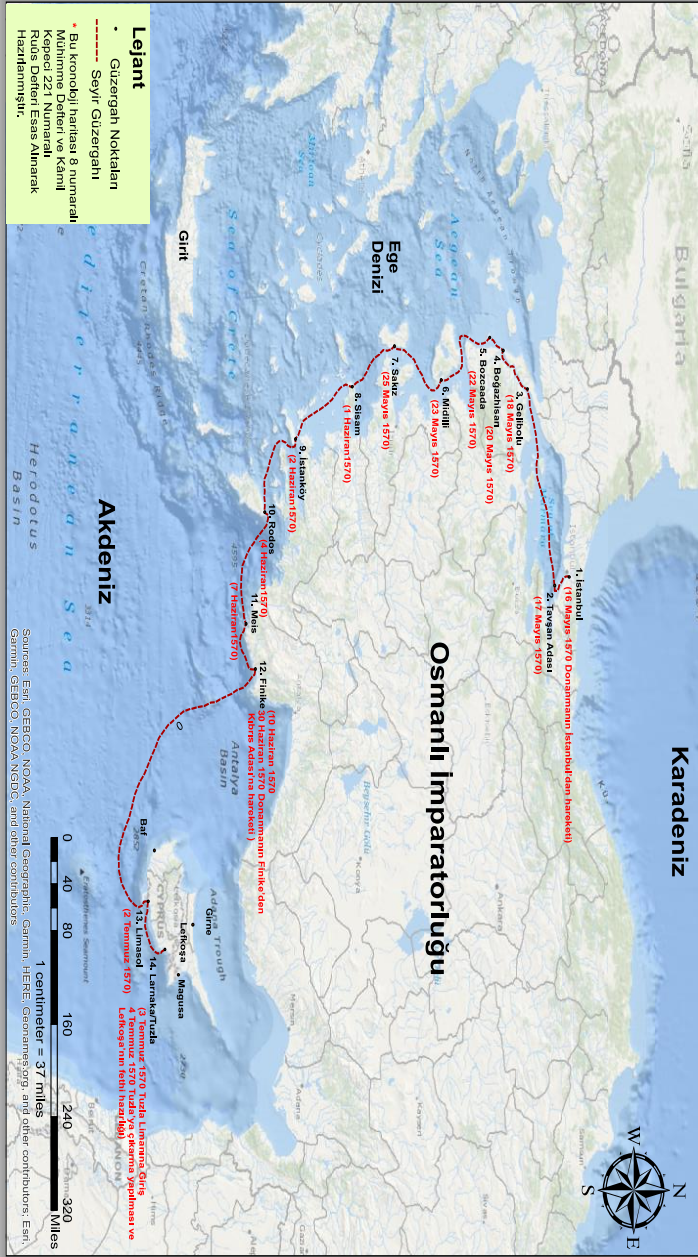
ÇELİK, Şenol, “Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs Seferi'ndeki Asker ve Zahire Naklinde İçel Sancağı'nın Rolü”, *İkinci Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi*, 24-27 Kasım 1998, Gazimağusa KKTC, c. 2, yay. haz. İsmail Bozkurt vd., Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, KKTC 1999, s. 107-131

- ÇEVİKEL, Nuri, “Osmanlı Türkleri’nin Kıbrıs’ı Fethinin (1570-71) Meşrûiyeti Meselesi”, *Kıbrıs Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4 (1997), c. 3, s. 357-399
- DANIŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 2, İstanbul 1971
- DEMİRSOY, İlyas, *Çeşitli Savaşlardaki Sahil Çıkarmaları (Amfibi Harekât Örnekleri)*, yay. haz. Ahmet Çalışkan, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006
- DÜNDAR, Recep, Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Malatya 1998
- DÜZDAĞ, Mehmed Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1983
- EMECEN, Feridun, “Kıbrıs’ta İlk Osmanlı İdari Yapılanması”, *Dünden Bugüne Kıbrıs Meselesi*, yay. haz. Ali Ahmetbeyoğlu ve Erhan Afyoncu, İstanbul 2001, s. 47-58
- ERDOĞRU, Mehmet Akif, “Kıbrıs Türk İdaresine Nasıl Girdi: Bir Fetih ve Tarihçiler”, *OTAM*, c. 44, Ankara 2018, s. 341-349
- ERDOĞRU, Mehmet Akif, “Kıbrıs Adası’nın Fethinde Konya ve Çevresinin Rolü”, *Türk-İslâm Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 5 (2008), s. 131-140
- FEDAİ, Harid, “Kıbrıs’ın Türkler Tarafından Fethiyle İlgili Batılı Kaynakların Kaynağı: Claude Delaval Cobham”, *XIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler Kitabı*, Ankara, 4-8 Ekim 1999, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002, s. 1583-1592
- FLEET, Kate, “Akdeniz’de Osmanlı Genişlemesi”, *Türkiye Tarihi 1453-1600*, ed. Suraiya Faroqhi ve Kate Fleet, çev. Bülent Üçpunar, İstanbul 2016, s. 189-226
- GAZİOĞLU, Ahmet, *Kıbrıs’ta Türkler (1570-1878)*, Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi (CYREP), Lefkoşa 1994
- HAMMER, Baron Joseph Von Purgstall, *Osmanlı Devleti Tarihi*, yay. haz. Mümin Çevik ve Erol Kılıç, c. 6, İstanbul 1984
- HESS, Andrew C., “The Moriscos: An Ottoman Fifth Column in Sixteenth-Century Spain”, *The American Historical Review*, Sayı 74 (Ekim 1968), s. 1-25.

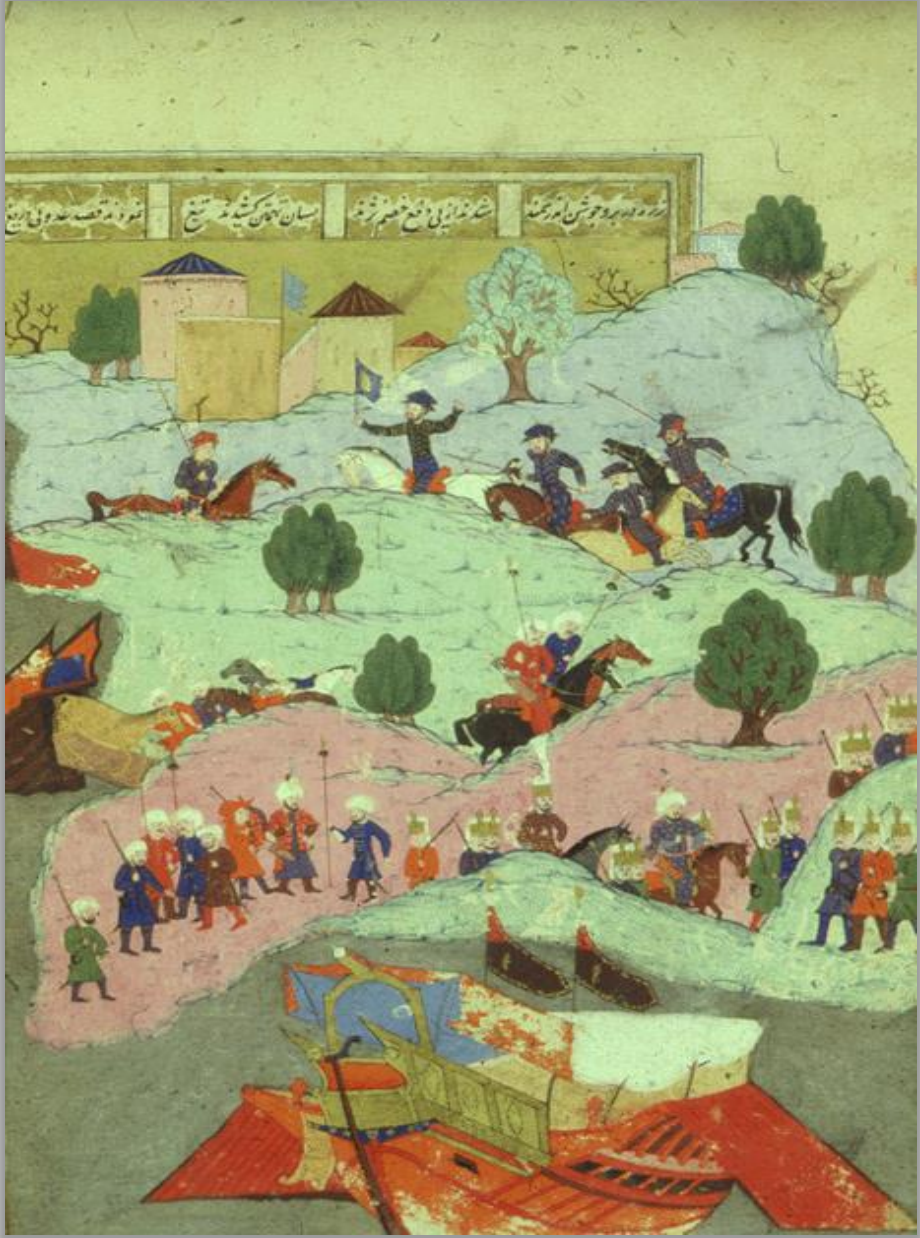
- IORDANOU, Ioanna, *Venedik Gizli Servisi: Rönesans'ta Bir İstihbarat Teşkilatı*, çev. Fatih Yücel, İstanbul 2020
- İŞIKSEL, Güneş, “Diplomatik Bir Yenilik? II. Selim'in Nâmesi ve Sadrazamın Mektubu Bağlamında 1570 Yılında Venedik Cumhuriyeti'ne Verilen Ültimatının İncelenmesi ve İlgili Metinlerin Neşri”, *Tarih Dergisi*, Sayı 76 (2022), s. 21-34
- İŞİN, Mithat, *Deniz Harbi Mefhumları*, Deniz Matbaası, İstanbul 1940
Kıbrıs Seferi (1570-1571), *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, c. 3/3, Ankara 1971
- OSMANLIOĞLU, Serkan, “Kıbrıs Seferi'nde (1570-1571) Garip Yiğitler”, *Harp Tarihi Dergisi*, Sayı 8 (2023), s. 27-69
- ÖZDEMİR, Mehmet, “Moriskolar”, *TDVİA*, c. 30, Ankara 2020, s. 286-289
- PANZAC, Daniel, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, İstanbul 2018
- PRYOR, John, *Akdeniz'de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş: Araplar, Bizanslılar, Batılılar ve Türkler*, çev. Füsun Tayanç ve Tunç Tayanç, yay. haz. Mehmet Beşikçi, İstanbul 2004
- SAFVET, “Kıbrıs Fethi Üzerine Vesikalar”, *TOEM*, Sayı 19 (Nisan 1329), s. 1177-1193
Silâhli Kuvvetler İngilizce-Türkçe Askerî Terimler Sözlüğü, Ankara 1969
- ŞAKİROĞLU, Mahmut H., “II. Selim'in Venedik Cumhuriyeti'ne Verdiği 1567 ve 1573 Tarihli Ahidnâmeler”, *Erdem*, Sayı 5 (1986), c. 2, s. 527-553
- TABAKOĞLU, Hüseyin Serdar, *Akdeniz'de Savaş: Osmanlı-İspanya Mücadelesi*, Kronik Kitap, İstanbul 2019
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. 3, Ankara 1983
- ZALOĞLU, Mustafa, *Amfibi ve Deniz Terimleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1967
- ZİYA, Yusuf, *Kıbrıs'ın Türkler Tarafından Fethi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Mezuniyet Tezi, İstanbul 1931

EKLER

Ek-1: Osmanlı donanmasının Kıbrıs seferi güzergahı (Kâmil Kepeci nr. 221, Mühimme Defteri nr. 8)

Ek-2: Osmanlı donanmasının Kıbrıs adasına çıkarma yapması (*Şehnâme-i Selim Han*, T.S.M. Kütüphanesi A. 3595)

Extended Summary

The Cyprus expedition organized by the Ottoman Empire to conquer Cyprus, the largest island of the Eastern Mediterranean, is one of the great successful sea expeditions of the 16th century. Since this expedition was a landing operation with the joint use of both land and sea elements, it is undoubtedly necessary for a more complex, costly, and difficult military organization than land expeditions.

This study aims to examine the successful landing operation of the land troops in the south of the island, the navigation route the Ottoman Navy followed, and the activities it carried out in the ports on this route. We have essential Ottoman documents in the archives regarding the mentioned issues. When evaluated, these archive documents show that the Ottoman Navy sailed close to the coast and frequently made ports to provide supplies quickly during the Cyprus expedition of 1570-71. The Ottoman Navy visited 11 different places and sailed for approximately 50 days before landing in Cyprus.

During the Cyprus campaign, the loading and embarkation point of the amphibious operation was the Finike port. Therefore, Antalya was the main gathering center of the land troops that would make the first landing. After a successful preparation, the Ottoman Navy carried out a landing operation in the Tuzla port in the south of Cyprus since the geographically suitable ports of the island for landing were all in the south. The first phase of the amphibious operation was completed when the troops taken from the loading point landed in Tuzla port and held the beachhead. Thus, the successful execution of the landing enabled the land troops to begin the siege of the castle, which would lead to the conquest of the entire island. Therefore, the successful realization of the landing operation would be the primary condition for the success of the subsequent land wars phase of the campaign.

İran'da Zorunlu Askerlik Sistemine Geçiş (1906-1943)

Transition to Compulsory Military Service in Iran (1906-1943)

*Oğuzhan İMAMOĞLU**

Öz

Batı Avrupa krallıklarında başlayan zorunlu askerlik sistemi, devlet ile ulus arasında ulusal birliğin tesis edilmesi ve ordunun korunması için kilit bir rol oynamıştır. Avrupa'da sanayileşme ile birlikte ortaya çıkan modern yapı, askerî gücün geliştirilmesinde zorunlu askerlik sistemini gerekli kılmıştır. Pehlevi Hanedanı döneminde Rıza Han ve ardından Muhammed Rıza Şah, modernleşme, istikrar ve milliyetçilik amaçlarıyla zorunlu askerlik sistemini İran'da benimsemişlerdir. Ancak, bu yeni sistem geleneksel İran toplumu tarafından tepkiyle karşılanmış ve Rıza Han'ın otoritesini güçlendirmek için yeni bir ordu düzenine ihtiyaç duyduğu şeklinde algılanmıştır. Muhammed Rıza Şah döneminde ise ülkenin ulusal birliği zedelenmiş, bu sebeple otoriter bir hükümet oluşturulmuştur. Yeni kurulan kabine ve yetkilendirilen Genelkurmay tarafından yönlendirilen ordu, zorunlu askerlik kanunu ile yeniden yapılandırılmıştır. Bu makalede, Kaçar Hanedanlığından Muhammed Rıza Şah Pehlevi dönemine kadar geçen sürede İran'da düzenli bir ordu oluşturulmasının süreçleri ve zorunlu askerlik sisteminin gerekliliği incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İran Ordusu, Muhammed Rıza Şah Pehlevi, Pehlevi Hanedanlığı, Rıza Şah Pehlevi, Zorunlu Askerlik.

* Dr., E-posta: imamoglu38[at]hotmail.com. ORCID: 0000-0001-8279-3240.

Geliş Tarihi/Received: 02.06.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 11.11.2024

Abstract

The compulsory military service system, which started in Western European Kingdoms, has played a vital role in establishing national unity between the state and the nation and ensuring the protection of the army. The modern structure that emerged in Europe with industrialization necessitated the compulsory military service system in the development of military power. In Iran, during the Pahlavi Dynasty, Reza Shah and Mohammad Reza Shah adopted the compulsory military service system for modernization, stability, and nationalism. However, this new system was met with resistance from traditional Iranian society, and a perception occurred that Reza Shah needed a new army structure to strengthen his authority. In the era of Mohammad Reza Shah, the country's national unity was undermined, and an authoritarian government was established. The army, directed by the newly established cabinet and the authorized General Staff, was restructured with the compulsory military service law. This article examines the motivations for establishing a regular army in Iran and the necessity of the conscription system from the Qajar Dynasty to the reign of Mohammad Reza Shah Pahlavi.

Keywords: Compulsory Military Service, Iranian Army, Muhammad Reza Shah Pahlavi, Pahlavi Dynasty, Reza Shah Pahlavi.

Giriş

Zorunlu askerlik sistemi, ilk olarak Batı Avrupa krallıklarında, kiliseden bağımsız devletler tarafından oluşturulmuş ve modern çağın başlangıcında devlet ile ulus arasındaki ulusal birliğin tesisinde önemli bir araç haline gelmiştir. 18. yüzyılın başlarında Avrupa’da sanayileşme süreciyle birlikte, bu yeni sistemin askerî bir güç tarafından korunması ve geliştirilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu durum, modern orduların oluşmasına yol açmıştır.

İran’da, Safeviler, Zend ve Kaçar Hanedanları dönemleri boyunca ordu yapısında önemli değişiklikler yaşanmıştır. Safeviler döneminde, askerî yapıya büyük önem verilmiş, göçebe ve aşiretlerden oluşan birlikler, İran ordusunun temelini oluşturmuştur. “Kızılbaşlar” olarak bilinen bu güçlü askerî yapı, siyasî mücadele ve taht kavgalarında etkin bir rol oynamıştır. Ancak ordu aşiret kuvvetlerinden oluştuğu için, toplumun diğer sınıflarıyla bağlantı kuramamış ve sadece belirli bir

kesimin mesleği haline gelmiştir. Bu durum, Kaçar Hanedanı dönemine kadar devam etmiştir¹.

Kaçar Hanedanı döneminde Rusya ile yaşanan savaşlar ve birbirini takip eden yenilgiler sonrasında Kaçar Feth Ali Şah'ın veliahtı Abbas Mirza (1789-1833) öncülüğünde orduda birtakım yenilikler yapılmıştır. Nasireddin Şah dönemi Vezir-i Azamı Emir Kebir, ordunun yapısını değiştirecek bazı reformlar yapmış, İngiltere, Fransa ve Rusya'daki askerî gelişmeler takip edilmeye çalışılmıştır. Ancak ordunun revize edilmesi için yapılan bu reformlar yetersiz kalmış, devamı sağlanamamıştır. Emir Kebir döneminde askerlik vazifesi ile ilgili “Bonice sistemi (Kuvve-i Boniche)”² olarak adlandırılan bir askerlik kanunu çıkarılmıştır. Emir Kebir, mevcut Bonice sistemini reforme ederek her 10 kişiden birinin askerlik hizmetine çağırılmasını öngören bir kanunu hayata geçirmiştir³. Bu düzenleme ile her eyaletten belirli sayıda yaya, süvari ve topçu birliklerine asker temini sağlanmıştır. Emir Kebir bu reform sayesinde 30 bin kişilik bir askerî birlik oluşturmuştur. Ancak uygulamada yaşanan aksaklıklar, rüşvet ve halka yönelik şiddet sebebiyle Bonice sisteminde aksaklıklar meydana gelmiştir⁴.

1906 yılında başlayan İran Meşrutiyeti ile birlikte orduyu da kapsayan reform hareketleri, birkaç aydının yüzeysel görüşleri ve Avrupa'dan getirilen yabancı eğitmen ve danışmanlar aracılığı ile yürütülmeye çalışılmıştır. Meşrutiyet sonrası İran Millî Meclisi

¹ Muhammed Niyazi ve Vahid Şalçı, “Şekilgir-i Nizam ve Vazife Der-Peyvend Ba Proje-i Milletsaz-ı Hükümeti Dövre-i Pehlevi-yi Evvel”, *Came'e-i Pejuhi Ferhengi*, Sayı 8 (1392), s. 47-48.

² Bonice bir tür vergi sistemi olan ve Osmanlı Devleti'ndeki tımar sistemine benzer şekilde tarım gelirlerine göre her on erkek tebadan bir kişinin askerlik hizmetine dahil edilmesi sistemidir. Bonice İlanlılar döneminden Kaçar Hanedanı'nın sonuna kadar İran'da uygulanan bir tür vergi sistemidir. Bazı kaynaklarda “Boneh (بَنَه)” (çift) kelimesinden türetildiği ifade edilmiştir. Bonice Sistemi Kaçar Hanedanı dönemi boyunca her bölgenin göndereceği asker sayısını belirlemek amacıyla geliştirilmiştir. Asker alım süreçleri yerel yöneticiler tarafından yürütülmüş ve her bölgenin mülk sahiplerinden belirli sayıda asker temin edilmesi yükümlülüğü getirilmiştir. İlk örneklerine Feth Ali Şah (1797-1834) döneminde rastlanan bu uygulama, zamanla rüşvet ve adam kayırma sebepleriyle etkinliğini kaybetmiştir. Bkz. Cihangir Kaim Makami, “Tarihçe-i Serbazgiri der-İran”, *Berresiha-yı Tarihi*, Sayı 2 (1346), c. 2, s. 70.

³ Mir Hüseyin Yekernigân, *Seyr Der-Tarih-i Erteş-i İran*, Haceste, Tahran 1384, s. 256.

⁴ Cihangir Kaim Makami, “Tarihçe-i Serbazgiri der-İran”, s. 70-72.

tarafından Boniçe sisteminde düzenlemeler yapılsa da istenilen verim elde edilememiştir. Pehlevi Hanedanı döneminde ise Batı'da ideolojik ve toplumsal gelişmeler neticesinde ortaya çıkan zorunlu askerlik sistemi Rıza Han tarafından, modernleşme, istikrar, milliyetçiliğin tesisi ve genişletilmesi amaçlarının sağlanmasında bir araç olarak kullanılmıştır. Ancak bu yeni sistemi uygulamak geleneklerine bağlı olan İran toplumu için ilk başlarda tepkilere yol açmıştır. Rıza Han darbe ile tesis ettiği diktatörlüğün devamlılığını sağlamak ve otoritesini güçlendirmek için yeni bir ordu düzenine ihtiyaç duymuştur. Zorunlu askerlik meselesi üzerinden ulema ile yaşanan gerilim belli başlı iç isyanlara sebebiyet vermiştir. Bu durum ulemanın halkın desteğini kazanarak güçlenmesini sağlamıştır. İkinci Dünya Savaşı'nda İran'ın İngiltere ve Sovyet Rusya tarafından işgal edilmesiyle Rıza Şah Pehlevi tahttan indirilmiş yerine Muhammed Rıza Şah Pehlevi yeni İran Şahı olmuştur. Muhammed Rıza Şah ordunun yeniden teşkilatlanmasına öncelik vererek ilk iş olarak zorunlu askerlik hizmeti kanununun revize edilerek meclisten çıkarılmasını sağlamıştır⁵. Bu makalede Kaçar Hanedanı döneminden Muhammed Rıza Şah Pehlevi'nin İran Şahı olması ve orduyu yeniden revize etmesi dönemine kadar geçen süre zarfında İran'da zorunlu askerlik sistemine geçişin seyri inelenmeye çalışılmıştır.

1. Kaçar Hanedanı Dönemi Zorunlu Askerlik Vazifesinin Gelişimi

Avrupa'da Rönesans ve Reform hareketleri sonrası bilim ve teknoloji alanındaki gelişmelere bağlı olarak modern ve nizami ordular tesis edilmiştir. Kaçar Hanedanı döneminde yaşanan yenilgiler Batı ordu sistemlerine benzer bir teşkilatın kurulması gerekliliğini doğurmuştur. Bu bağlamda, mevcut askerî sistemin modernizasyonu ve Batılı tarzda bir ordu tesis etme düşüncesi, Kaçar Hanedanlığı dönemi aydınları arasında yaygın bir düşünce olarak kabul görmüştür⁶. Ancak, Rusya, İngiltere ve Fransa gibi büyük güçlerin İran üzerindeki rekabetleri, İran Silahlı Kuvvetleri'nin doğal seyrinde gelişimini olumsuz etkilemiştir. İngiltere ve Rusya, İran üzerindeki çıkarlarını korumak adına mevcut hükümetlere

⁵ Muhammed Niyazi vd., “Şekilgir-i Nizam ve Vazife Der-Peyvend Ba Proje-i Milletsaz-i Hükümet-i Dövre-i Pehlevi-yi Evvel”, s. 50.

⁶ Efsane Nücumâbadi, “Bazgeşt Be-İslam, Ez-Modernizm Be-Nizam-ı Ahlak”, *Mecelle-i Metin*, 1377), s. 364.

sürekli baskı uygulamış ve bu durum, ordunun modernizasyon sürecini olumsuz etkilemiştir⁷.

Meşrutiyet dönemi (1906) ile birlikte İran'da ulusal ordunun oluşturulması meselesi gündeme gelmiştir. Bu fikir halkın ve meşrutiyet yanlılarının ilgisini çekmiştir. İlk parlamentoda düzenli ordunun kurulması ve zorunlu askerlik sisteminin getirilmesi düşüncesi bu dönemde dinî açıdan bir muhalefete veya tepkiye sebep olmamıştır⁸. Örneğin, ilk parlamentonun din adamlarından Cuma İmamı Hacı Mirza Yahya, düzenli ve güçlü bir ordunun gerekliliği konusunda şu ifadeleri kullanmıştır:

*“Bu ülke bir Şii ülkesi ama neden Osmanlı işgalinden altı ay sonra kimse onlara karşı asker göndermeyi düşünmüyor? Yarın daha güçlü bir devlet ülkemize saldırırsa ne yapacaksınız? Neden asker yetiştirmiyorsunuz? Neden bir ordu düşünceniz yok? Bir ordu teşkil edilirse önce oğlumu askere vereceğim. Bütün erkekler İslam'ı ve memleketi korumak için çocuklarını askere göndermeye hazır...”*⁹.

İlk Meclis'te düzenli bir ordunun tesis edilmesi ile ilgili diğer bir girişim ise dönemin Meclis Başkanı Seyyid Hasan Taki Tabrizi, “İhtişamü's-Saltana” (1870-1934) tarafından ortaya atılmıştır. İhtişamü's-Saltana İran genelindeki vilayetlerde nüfus sayımı yapılması için meclise teklifte bulunmuştur. Bundaki amaç erkek nüfusun yaşa göre sınıflandırılmasını ve Avrupa devletlerinde olduğu gibi zorunlu askerlik sisteminin kanunlaşmasını sağlamak olmuştur. Her ne kadar İhtişamü's-Saltana'ya meclis içerisinde bulunan aydınlar ve din alimleri destek verseler de Şah ve destekçilerinin palamentodaki muhalifleri bu kanunun çıkarılmasını engellemişlerdir¹⁰.

⁷ Muhammed Emin Şeyh Nuri, “Tağyir-i Sahtarı-ı Erteş Ez-Sunnet-i Be Modern”, *Mecelle-i Zeman*, Sayı 52 (1385), s. 27.

⁸ Stephane Caronin, *Erteş ve Hükümet-i Pehlevi*, çev. Gulamreza Ali Babayi, Haceste, Tahran 1377, s. 113.

⁹ Hüseyin Ahmedi ve Seyid Muhammed Hadi Raci, “Mevâzi-i Fıkha Der-Kubal-i Tasvib ve İcrâ-yı Kanun Hıdmet-i Nizâm-ı İcbârî (Ba Te'kid Ber Mevazi-i Şehid Muderris ve Hacı Ağa Nurullah İsfahâni) (1294-1320)”, *Du Faslname-i İlmi Pejuheşname-i Hukuk-ı İslamî*, Sayı 21 (1399), c. 2, s. 518.

¹⁰ Ali Rıza Tevani ve Seyide Fatma Sehili, “Endişe-i Teşkil-i Erteş-i Milli Der-Nehustin Dövre-i Meclis-i Şûra-yı Millî”, *Tarih-i İslam ve İran*, Sayı 26 (1394), s. 216-221.

Zorunlu askerlik hizmeti ile ilgili Meclis tarafından yapılan diğer bir girişim ise Boniçe sisteminin yenilenmesi olmuştur. Boniçe sistemi, Meşrutiyet'in ilanından sonra üçüncü dönem İran Milli Meclisi tarafından 18 maddeden müteşekkil askerlik kanununa dönüştürülmüştür. Yeni askerlik kanunu ile askerlik vazifesi yaş sınırları, zorunlu askerlik vazifesi hizmet süreleri, maaşlar, askerî sınıflar ve orduda görev alacak personel sayıları ile ilgili konularda düzenlemeler yapılmıştır¹¹. Harbiye Bakanlığı ise bu kanunun takibi ve uygulanması ile sorumlu tutulmuştur. Ancak bu sistem güçlü toprak sahipleri ve aşiretler tarafından kabul görmemiş, büyük baskılar bu sistemin zayıflamasına ve işlevsiz kalmasına sebebiyet vermiştir. Ayrıca İngiltere ve Rusya, aşiretleri destekleyerek orduda yapılan reformların sonuç vermesini engellemişlerdir¹².

Boniçe sistemi bazı kaynaklarda İran'da zorunlu askerlik vazifesinin başlangıcı olarak ifade edilmektedir. Bazı kaynaklarda ise zorunlu askerlik vazifesinin ilk olarak Dördüncü Meclis döneminde 1919 tarihinde İngiltere ile imzalanan antlaşma sonucunda oluşturulan karma bir komisyon tarafından hazırlanan ve zorunlu askerlik sistemi ile ilgili bölümlerin olduğu rapor ile başladığıdır¹³. Siyasî ve askerî yönden İngiliz mandasının kabulü anlamına gelen bu antlaşmaya göre İran'da nizamî bir ordu teşkil edilecek, İngiltere de bu ordunun ihtiyaçlarını temin edecek ve askerî danışman gönderecekti. İngiltere bu antlaşmanın mecliste onaylanmasını beklemeden İran'da karma bir askerî komisyonun teşkilini sağlamıştır. Ancak 1919 antlaşması İran Meclisi'nde sert bir muhalefetle karşılaşmış ve meclis onayından geçememiştir. Buna rağmen karma komisyon çalışmalarına devam etmiş ve bir rapor hazırlanmıştır. Hazırlanan bu rapor 1299 darbesi sonrası Rıza Han tarafından kurulan yeni ordu teşkilatının temelini oluşturmuş ve yeni nizamî ordu teşkilatı kanunu dördüncü dönem İran Meclisi tarafından 18 Temmuz 1922 tarihinde kabul edilmiştir¹⁴.

¹¹ Mir Hüseyin Yekernigân, *Seyr Der-Tarih-i Erteş-i İran*, Hâceste, Tahran 1384, s. 256.

¹² Seyid Mustafa Takvayî, *Emniyet Der-Dövre-i Rıza Şah*, Muessese-i Mutalaat-ı Tarihi Muasır-ı İran, Tahran 1389, s. 20-31.

¹³ Kuruş Fethi ve Mesud Adinehvend, “Alel ve Zemineha-yı İhya-yı Kanun-ı Nizam-ı Vazife Der-Evayil Saltanat-ı Muhammed Rıza Şah Pehlevî”, *Fasılname-i İlmi Mutalaat-ı Tarih-i Nizami*, Sayı 33 (1401), c. 9, s. 23.

¹⁴ Bakır Akili, *Rıza Şah ve Kuşun-u Müttehid'ul-Şekil*, Namek, Tahran 1377, s. 75-77.

2. Pehlevi Dönemi Zorunlu Askerlik Sistemi

“1299 Darbesi” (1921) öncesi İran Ordusu, Kazak Tugayı, Jandarma Birlikleri, eyaletlerde dağınık vaziyetlerde oluşturulmuş küçük mevcutlu askerî birlikler, İngiltere'nin desteği ve baskısıyla oluşturulmuş Güney ve Doğu İran Polis Teşkilatları ile Tahran'da kurulmuş Merkez Tugayı birliklerinden müteşekkildi. Bu orduların hiçbiri ülkede millî bir ordu olarak kabul görmüyordu. Ordu birliklerine İranlı olmayan yabancı askerî danışmanlar komuta ediyordu. Anayasaya göre İran Şahı başkomutandı. Ancak ne onun ne de merkezî hükümetin düzenli askerî birlikler üzerinde herhangi bir kontrol veya denetim hakkı yoktu¹⁵. 1299 Darbesi hem hanedan değişikliğine hem de yeni bir ordu teşkilatının kurulmasına vesile oldu. Darbe ve sonrasında yaşanan gelişmeler sonucu Kaçar Hanedanı son bulmuş ve Pehlevi Hanedanı başlamıştır. Darbenin askerî liderinin Rıza Han, siyasî liderinin ise Seyid Ziyaeddin Tabatabai (1880-1937) olduğu genel kanı olarak kabul edilmiş bir gerçektir. Darbe sonrası Rıza Han genelkurmay başkanı ünvanını kazanmış ve silahlı kuvvetlerin kontrolünü ele geçirmiştir. Rıza Han'ın bundan sonraki hedefi modern bir ordu örgütlenmesi olmuş ve darbeden yaklaşık iki ay sonra yeni ve modern bir İran ordu teşkilini, meclisten çıkartılan yeni kanunlarla başlatmıştır¹⁶.

Rıza Han, modern ve nizami bir ordunun tesisi için aşiretlerin silahsızlandırılması, zorunlu göçe tabi tutulması ve itaat etmeyen aşiretlerin siyasî ve askerî baskı altına alınması stratejisini uygulamaya koymuştur. Polis, jandarma ve münferit ordu güçlerini silahlı kuvvetler çatısı altında toplayarak emir komutayı tek bir çatı altında birleştirmiştir. Bu gelişmelerle birlikte devlet bütçesinin orduya ayrılan oranı da artmaya başlamış, darbeden iki yıl sonra toplam bütçenin yaklaşık % 47'sini savunma giderleri teşkil etmeye başlamıştır. Rıza Han ordu ve siyaset kurumlarının birbirinden farklı ve ayrı mahiyetlerini dikkate almamış, darbeye görev almış kendisine yakın rütbeli askerî personelin mevcut siyasî kadrolarda görev almasını sağlamıştır¹⁷.

¹⁵ Muhammed Rıza Halilifer, *Tovsee ve Nevsazi der-Dövre-i Rıza Şah*, Danişgâh-ı Şehid Beheştî, Tahran 1373, s. 131.

¹⁶ Gulam Rıza Necati, *Tarih-i Siyasi Bistopenç Sale İran*, c. 1, Rasa, Tahran 1377, s. 43.

¹⁷ Sa'ide Lutfiyân, *Erteş ve İnkılab-ı İslami*, Merkez-i Esnad-ı İnkılab-ı İslami, Tahran 1380, s. 40-44.

Rıza Han'ın nizamî bir ordunun teşkili için bir diğer adımı da Ordu Yüksek Şurası'nın teşkili olmuştur. Bu şura, yukarıda bahsedilen ve 1919'da İngiltere ile yapılan antlaşma sonucu oluşturulan karma askerî komisyonun askerlik vazifesi ile ilgili raporlarını ve diğer Avrupa ülkelerindeki zorunlu askerlik kanunlarını inceleyerek yeni bir zorunlu askerlik kanunu teklifini meclise sunmuştur. Başlangıçta bu kanuna mecliste muhalefet oluşmuş ve komisyona tekrar iade edilmiştir. Darbe sonrası başkomutan (Serdar-ı Sipah) ünvanına sahip Rıza Han bu kanunu çıkarmakta kararlı davranmış ve dönemin önemli ulemalarından Seyyid Hasan Müderris (1872-1932) ve meclisin ileri gelenleri ile yaptığı görüşmeler sonucunda bu kanunun gerekliliği hakkında parlamentoyu ikna etmiştir¹⁸. Rıza Han, yeni ordu teşkilatının kurulmasının ardından ordunun ihtiyaç duyduğu teçhizat ve malzemelerin tamamlanmasına yönelik girişimlerde bulunmuştur. Bu dönemde İran'ın Azerbaycan Eyaleti'nde başlayan İsmail Ağa Simko isyanı, Huzistan'daki Şeyh Hazal İsyanı ve Cengeli Hareketi gibi bazı ayaklanmalara karşı sert önlemler alınarak isyanların bastırılması ve isyancıların cezalandırılması sağlanmıştır. Bu başarılar Rıza Han'ın halk nezdinde güven ve saygınlığının artmasına vesile olmuştur. Bu durum meclis içerisinde de karşılık bulmuş ve Rıza Han askerî gücünün etkisiyle siyasî olarak da ciddi ölçüde taraftar edinmeye başlamıştır. Bu sayede hem askerî hem de siyasî arenada gücünü perçinleyen Rıza Han, son Kaçar şahı Ahmed Şah'ın ülkeyi terk etmesinden sonra meclis tarafından İran Şahı seçilerek (15 Aralık 1925) İran'da Pehlevi Hanedanı dönemini başlatmıştır¹⁹.

Rıza Han'ın kısa sürede yükselişi, kendine bağlı bir ordu teşkilatı oluşturması, siyasî kadrolarda darbeye görev alan ordu mensuplarını görevlendirmesi gibi hızlı gelişen olaylar sebebiyle daha İran Şahı olmadan ulemanın muhalefetinin oluşmasına sebep olmuştur. Ordu ile ilgili ulemanın düşüncesi ise cihadın farz bir dinî hüküm olduğu fikri üzerinde yoğunlaşmıştır. Ulemaya göre cihat meselesinin zorunlu bir kamu görevine dönüştürülmesi cihat düşüncesi ile çelişmekteydi. Ancak sonradan İslam'a göre cihadın farz olduğu ve her Müslümanın ülke sınırlarını ve güvenliğini tesis etmek için zorunlu askerlik hizmetine tabi

¹⁸ Bakır Akili, *Rıza Şah ve Kuşun-u Müttehid'ul-Şekil*, s. 216; Ali Asgar Hikmet, "Yaddaştha-yı Ez-Asr-ı Pehlevi", *Hatırat-ı Vahid*, Sayı 29 (1352), s. 25-26.

¹⁹ Ervand Abrahamiyan, *Iran Beyn-i Du İnkılab*, çev. Muhammed İbrahim Fettahi ve Ahmed Gül Muhammedi, Ney, Tahran 1388, s. 168-170. k

olması gerektiği düşüncesi savunulmaya başlanmıştı. Ulema arasında tartışma konusu olan bir diğer husus da cihat emrinin hükümet tarafından değil ulema tarafından verilmesi gerekliliği idi. Çünkü Rıza Han'ın aynı zamanda "başkomutan" ünvanına sahip olması, cihat emrinin Rıza Han tarafından verileceği anlamına gelmekteydi ve bu durum da bir muhalefet konusunu oluşturuyordu²⁰. Ulemaya göre cihat emri verme hakkı din alimleri ve şer'i hukukçulara aitti. Ulemanın bu konu ile ilgili farklı görüşlere sahip olmaları hususunda Rıza Han'ın eylemlerinin etkili olduğu değerlendirilmektedir. Rıza Han'ın askerî darbe ile hakimiyeti ele geçirmesi, isyanların bastırılması ile birlikte halk arasında itibarının artması ve meclis üzerinde artan siyasi baskısı bir kısım ulema tarafından rahatsız edici bulunmuş ardından Rıza Han'a karşı temelde zorunlu askerlik kanunu olan, özelde ise yukarıda belirtilen eylemler sebebiyle bir muhalefet oluşmuştur²¹. Zorunlu askerlik vazifesi kanunu 6 Haziran 1925 tarihinde Meclis tarafından onaylanmış ancak uygulamada yaşanan bir takım aksaklıklar sebebiyle yaklaşık 15 ay sonra Ekim 1926 tarihinden itibaren uygulamaya başlanmıştır. 32 maddeden müteşekkil bu kanuna göre yurt içi ve yurt dışında yaşayan İran vatandaşlarından 21 yaşına gelmiş erkekler için iki yıl zorunlu askerlik hizmeti vazifesi getirilmiştir. Diğer maddelerde ise askerlik hizmeti ile ilgili muafiyetler, ülke genelinde asker alım bölgelerinin tesisi ve teşkilat yapıları, askerî törenler, askerî sınıflar ve bölgelere göre askerlik süreleri ile ilgili kanunları ihtiva etmiştir²².

2.1. Zorunlu Askerlik Sisteminin İcrası ve Yaşanan Olaylar

Bu kanunun halk tarafından kabullenilmesi ve uygulanmaya başlanması kolay olmamıştır. Birçok şehirde zorunlu askerlik kanununa karşı gösteriler düzenlenmiş, dükkanlar kapatılmıştır. Bu gösterilere din alimlerinin de katılması askerlik kanunu karşıtı göstericilerin sayısında artışa sebebiyet vermiştir²³.

²⁰ Muhammed Niyazi ve Vahid Şalçı, "Şekilgir-i Nizam ve Vazife Der-Peyvend Ba Proje-i Milletsaz-ı Hükümet-i Dövre-i Pehlevi-yi Evvel", s. 140.

²¹ Bakır Akili, *Rıza Şah ve Kuşun-u Müttehid'ul-Şekil*, s. 217-220.

²² Arşiv-i Kavanin Merkez-i Pejuheşha, "Kanun-u Hidmet-i Nizam-ı İcbari 16 Hordad 1304", *Meclis-i Şûra-yı İslami*, www.rc.majlis.ir/fa/law (Erişim Tarihi: 12 Mayıs 2024).

²³ Yahya Aryabahşayiş, "Nizâm-ı İcbari", *Mecelle-i Mutalaat-ı Tarihi*, Sayı 25 (1388), c. 6, s. 73-78; Muhammed Niyazi ve Vahid Şalçı, "Şekilgir-i Nizam ve Vazife Der-

Yeni orduların teşkili sonrası asker yığınlarının sayısının artması kısıtlı imkanlara sahip kışlaların fizikî yapısına büyük bir yük getirmiştir. Bunun haricinde rütbeli subaylar arasında da rüşvet oldukça yaygınlaşmış ve birçok yükümlü asker ise rahat bir görev dönemi geçirmek için rüşvet vermek zorunda kalmıştır²⁴. Yeni katılan yükümlü erlerden firarlar yaşanmış, aileler ise askerlik yaşı gelen çocuklarını gizlemek için ya bildirimde bulunmaktan kaçınmışlar ya da çocuklarını saklamışlardır. Bu sebeple hapse atılan ve işkenceye maruz kalan aile fertleri sayısında artış yaşanmıştır. Zorunlu askerlik karşıtı direnişin artması ve gösterilerin bir halk hareketine dönmesine en büyük etken ise İsfahan'ın önemli din alimlerinden Molla Hacı Ağa Nurullah İsfahani'nin halka destek vermesi ve akabinde de İsfahan uleması ile birlikte Kum şehrine göç etmesi ile olmuştur²⁵.

İsfahan halkının zorunlu askerlik sistemine karşı ayaklanmaları yerel kolluk kuvvetlerin aşırı bir şiddet uygulayarak isyanı bastırmaya çalışması, gösterilerin daha da alevlenmesine sebep olmuştur. İsyancıların Hacı Ağa Nurullah İsfahani'nin evine sığınması ile birlikte Nurullah İsfahani'nin evi isyancı grupların toplanma ve gösterilerin ana merkez yeri haline gelmiştir. Nurullah İsfahani halkı sakinleştirmeye çalışsa da olayların devamında halkın sözcüsü haline dönüşmesi sebebiyle mevcut zorunlu askerlik kanununa karşı halkın taleplerini yerine getirmek için yanına gelen İsfahan ulemasıyla birlikte Kum şehrine hicret etmiştir. Bu hicret olayı ülkenin her yerindeki önemli molla ve din alimlerine mektuplarla bildirilerek destek vermeleri sağlanmıştır²⁶. Bu sayede Şiraz, Keşan, Hemedan ve Horasan gibi şehirlerden birçok önemli din adamı da İsfahani'nin bu hicretine katılarak Kum şehrine hicret etmiştir. Tebriz'de bulunan önemli müçtehid Ayetullah Mirza Sadık Tebrizi (1890-1976) mesafenin uzak olması nedeniyle Kum

Peyvend Ba Proje-i Milletsaz-ı Hükümet-i Dövre-i Pehlevi-yi Evvel", s. 137-138.

²⁴ Mir Hüseyin Yekernigân, *Seyr Der-Tarih-i Erteş-i İran*, s. 375.

²⁵ Rahim Mirkuhi Nikbaht ve Hacı Rıza Sadığı Nahcivani, "Tağyir-i Libas ve Kıyam-ı Merdum-u Tebriz", *Mecelle-i Mutalaat-ı Tarihi*, Sayı 4 (1383), s. 183.

²⁶ Hamid Basiret Meneş, *Ülemâ ve Rejim-i Rıza Şah: Nazai Ber-Amelkerd-i Siyasi-Ferheng-i Ruhaniyûn Der-Salha-yı 1305-1320*, Muessese-i Çâb-ı Neşr-i Ürûs, Tahran 1392, s. 297.

Şehrine geç ulaşmış, bu zamanda vefat eden Hacı Ağa Nurullah'ın cenaze törenine ancak yetişebilmiştir²⁷.

İsfahan ulemasının Kum şehrine göç etmesi ve akabinde diğer müçtehidlerin de Kum şehrinde devlet karşıtı ayaklanmaları 13 Eylül-26 Aralık 1927 tarihleri arasında toplamda 105 gün sürmüştür. Göç öncesi ve sonrasında elde edilen belgeler İsfahan'a hicret eden din âlimlerinin görünürde zorunlu askerlik sistemi olmakla beraber Rıza Şah'ın başına buyruk hareketleri ve din adamlarını hiçe sayan tavrı sebebiyle bir nevi yüzleşme olarak değerlendirilmektedir. Bu dönemde ulema Rıza Şahın kararları sebebiyle doğrudan bir çatışmaya girmeyerek yaşanan bu toplumsal olay ile birlikte kendi varlıklarını ve ellerinde bulundurdukları gücü bir nevi Rıza Şah'a göstermişlerdir. Seyid Hasan Müderris tarafından din alimlerine yazılan mektuplarda asıl hedeflerinin Rıza Şah hükümetinin ıslahı ile ilgili olduğu vurgulanmıştır. Aynı şekilde bu dönemde İsfahan'dan yazılan mektuplarda da Şah'ın İngiliz yanlısı tavrı, yabancı devlet sefirliklerinin ülke işlerine karışması, Rıza Şah'ın batılılaşma hareketleri ve yönetimdeki sert tavırları konuları daha çok eleştirilmiştir²⁸. Nihayetinde ulema ve hükümet arasında başlayan görüşmeler ulemanın altı isteği etrafında şekillenmiştir:

- 1) Zorunlu askerlik sisteminin önlenmesi veya reforme edilerek değişiklik sağlanması
- 2) Meclisin aldığı kararları denetlemek ve alınan kararlara nezaret etmek üzere ulemeden beş müçtehitin görevlendirilmesi
- 3) Şer'i hukukun yasaklarına tamamen riayet edilmesi
- 4) Şer'i kitapların muhafazası ve düzeltilmesi
- 5) Kültür Bakanlığında istihdam edilecek şer'i bir müfettiş göreviyle bir müçtehitin atanması ve zararlı yayınların önlenmesi
- 6) Yabancı okulların eğitim programlarının yeniden düzenlenmesi²⁹

²⁷ Musa Nefeci, *Endişe-i Siyasi ve Tarih-i Nuhzet-i Hacı Ağa Nurullah İsfahâni*, Muessese-i Mutalâât-ı Tarih-i İran, Tahran 1378, s. 241.

²⁸ Hüseyin Meki, *Tarih-i Bist Sale İran (İnkırâz-ı Kacariye ve Teşkil-i Silsile-i Diktatöri Pehlevi)*, Emir Kebir, Tahran 1357, s. 434, 528.

²⁹ Hüseyin Ahmedi ve Seyid Muhammed Hadi Raci, "Mevâzi-i Fukaha Der-Kubal-i Tasvib ve İcrâ-yı Kanun Hıdmet-i Nizâm-ı İcbâri", s. 526-530.

Ulemanın kendi arasında ve merkezî hükümet ile yaptıkları mektuplaşmalar incelendiğinde, ulemanın asıl taleplerinin sadece zorunlu askerlik sisteminin kaldırılması olamadığı görülmüştür. Kum'a gelen muhacir ulema heyet ile Horasan ve Kirman'da bulunan alimlerin birbirlerine yazdıkları mektuplarda ise genel olarak zorunlu askerlik sisteminden söz edilmemiş, daha ziyade Batı kültürünün ülkeyi işgali ve tehlikesi konularına değinilmiştir³⁰. Zorunlu askerlik sisteminin kaldırılması yönündeki girişimler hiçbir zaman hukukî bir boyut kazanmamıştır. Ulema, yalnızca toplumun menfaati ve halkın askerlik sistemine yabancı olmasından dolayı yeni askerlik kanununa muhalefet etmiştir. Ulemanın kendi arasındaki mektuplaşmalarında zorunlu askerlik sisteminin şeriata karşıtlığından söz edilmemektedir. Hükümetin ulemaya karşı geri adım atması, Rıza Han'ın büyük din alimlerini ziyareti, zamanla ortamın yumuşamasını, din âlimlerinin zorunlu askerlik sistemine bakış açılarının değişmesini ve hatta ulema tarafından desteklenmesini sağlamıştır. Örneğin Necef'teki İran konsolosluğu tarafından gönderilen telgrafta dönemin önemli şii din adamlarından Seyid Abdulhasan İsfahani'nin (1886-1946) zorunlu askerlik hizmetinin şeriata aykırı olmadığı, bu kanunun övgüye değer bir karar olduğu ve zorunlu askerlik hizmetine destek verdiği iletilmiştir. Sonuç olarak gerek bu kanunun meclis tarafından onaylanması, gerekse onay sonrası yaşanan olaylar ve gösteriler, Rıza Şah döneminin en önemli ayaklanmalarından biri olarak kaydedilmiştir³¹.

2.2. Zorunlu Askerlik Vazifesi Kanununda Yapılan Değişiklikler

Bu ayaklanmaların neticelenmesinin ardından, Rıza Şah devletin birçok alanında yeni reformlar yapmıştır. 1925 yılında çıkarılan zorunlu askerlik kanunun uygulanmaya başlamasıyla birlikte birtakım aksaklıklar ve eksiklikler tespit edilmeye başlanmıştır. Bu eksikliklerin giderilmesi amacıyla 22 Eylül 1931 tarihinde Meclis tarafından bu kanuna ilave yapılan yeni maddeler ile Zorunlu Askerlik Vazifesi kanunda belirli

³⁰ Ali Rıza İsmaili, "Esnâd-ı Der-Bare-i Nuhzet ve Muhaceret-i Ulema-yı İsfahan Ve-Kum (1306 HŞ)", *Goncine-yi Esnâd*, Sayı 23-24 (1375), c. VI, s. 20-22; Musa Nəcəfi, *Endişe-i Siyasi ve Tarih-i Nuhzet-i Hacı Ağa Nurullah İsfahâni*, s. 232-233.

³¹ Hüseyin Ahmedi ve Seyid Muhammed Hadi Raci, "Mevâzi-i Fukaha Der-Kubal-i Tasvib ve İcrâ-yı Kanun Hıdmet-i Nizâm-ı İcbârî", s. 529-530.

düzenlemeler yapılmıştır³². Zorunlu Askerlik Vazifesi kanunun kapsamlı düzenlemesi ise 19 Haziran 1938 yılında gerçekleşmiştir. Yeni çıkarılan kanun, 19 bölüm ve 166 alt maddeden müteşekkildir. Kapsamlı düzenlemeye ait 19 bölüm şunlardır:

- 1) Genel Tanımlar (yükümlü askerî personel, çağrı dönemleri, kuralar vs)
- 2) Asker Alım Bölgeleri (ordu merkezlerinde oluşturulan asker alım merkezleri ve vazifeleri)
- 3) Celp/Çağrı Dönemleri (askere alım dönemleri, kura ile belirleme usul ve esasları)
- 4) İhtiyaçların Temini (yükümlü askerî personele hizmetleri süresince belirlenen ihtiyaçlar ve bu ihtiyaçların temin edilmesi ile ilgili esaslar)
- 5) Ulaşım Hizmetleri ve Kayıt İşlemleri (yükümlü erlerin kışalarına katılımı ve kayıt işlemleri)
- 6) Asker Alım Heyetlerinin Teşkilî ve Vazifeleri (Vilayetlerde ve taşralarda teşkil edilen asker alım heyetleri ve vazifeleri ile ilgili usul ve esaslar)
- 7) Mizacî ve Fizikî Tam Muafiyetler ve Kapsamları (Psikolojik ve fizikî olarak zorunlu askerlik görevinden muaf tutulacaklar hakkında belirlenen usul ve esaslar)
- 8) Sınırlı Muafiyetler ve Kapsamları (çeşitli hastalıklar ve fizikî noksanlıklara göre askerî kadroların sınıflandırılması ve alınacak personelin sağlık koşulları ile ilgili belirlenen usul ve esaslar)
- 9) Bakmaya Yükümlülüğü Olan Kişilerin Zorunlu Askerlik Hizmetleri (sivilde bakmakla mükellefiyeti olan aile bireyleri olan yükümlülere uygulanacak esaslar)
- 10) Öğrenciler ve Muafiyetleri (öğrencilik dönemleri ve yüksek okul mezunlarının askerlik vazifelerine yönelik usul ve esaslar)
- 11) Yedek Subay Kadroları ve Vazifeleri
- 12) Doktorlar, Baytarlar ve Eczacılar ile Bunların Askerlik Vazifeleri

³² Esnâd-ı Kanun-u Hidmet-i Nizam-ı Vazife, “Kanun-u Hidmet-i Nizam-ı Vazife 30 Şehrîver 1310”, *Merkez-i Pejuheşha-yı Meclis-i Şura-yı Milli*, www.qavanin.ir/Law (Erişim Tarihi: 12 Mayıs 2024).

- 13) Tören ve Merasimlerin İcrası
- 14) Yurt Dışındaki Vatandaşların Askerlik Vazifeleri ve Muafiyetleri
- 15) Yemin Törenleri ve İcrası
- 16) Seferberlik ve Diğer Talimatların Hazırlanması (askerlik hizmeti müddetince belirlenen kuralların talimatlar şeklinde hazırlanması ve yayınlanması)
- 17) Yaş Muafiyetleri
- 18) Askerlik Sınıfları ve Sınıf Vazifeleri (piyade, süvari, topçu gibi askerî sınıflara personel seçimleri ve vazifeleri ile ilgili usul ve esaslar)
- 19) Askerlikte Uygulanacak Cezalar (askerlik süresince kanun ve talimatlara uymayanlara yönelik uygulanacak olan cezalar)³³

Rıza Şah'ın hükümdarlık sürdüğü yirmi yıl boyunca askerî ve siyasi atılımlara, ordunun teşkilatlanmasına ve modernleşmesine önem vermesine rağmen İran ordusu Sovyet Rusya ve İngiltere işgaline karşı herhangi bir güçlü direniş gösteremeyerek dağılmıştır. Müttefikler tarafından İran'ın işgali Rıza Şah'ın tahttan indirilerek sürgüne gönderilmesine ve yerine oğlu Muhammed Rıza Şah Pehlevi'nin yeni İran Şahı olarak getirilmesine sebep olmuştur. Bu durum yeni kurulan düzenli ordunun ilk sınavı olmuştur³⁴.

3. Muhammed Rıza Pehlevi Saltanatının ilk döneminde Zorunlu Askerlik Meselesi

Müttefik devletler tarafından İran'ın işgal edilmesinin ardından Rıza Şah tahtını oğluna bırakmak ve ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Tarihi görevi vatan savunması olan ordunun vazifesini yerine getirememesi ve kısa sürede dağılması, millî ve bağımsız özelliğini gölgelde bırakmıştır. Bu sebeple halk arasında Pehlevi Hanedanı'na karşı bir öfke oluşmuştur. Yeni İran şahı Muhammed Rıza Şah, Ali Soheyli (1895-1958) ve Ahmed Kavam (Kavamu's-saltana 1876-1955) gibi kendisine yakın bürokratların kurdukları kabineler aracılığıyla içeride

³³ Sazman-ı Milli Kavanin ve Mukarrerat-ı Cumhur-i İslami İran, Hidmet-i Nizam-ı Vazife 29 Hordad 1317, *Sazman-ı Milli Kavanin ve Mukarrerat*, www.qavanin.ir/Law (Erişim Tarihi: 12 Mayıs 2024).

³⁴ Sa'ide Lutfiyân, *Ertes ve İnkılab-ı İslami*, s. 49.

yaşanan/yaşanacak muhalefeti engellemeyi amaçlamıştır. İlk olarak dağılmış orduyu yeniden bir araya toplamayı ve kışlaların ihtiyaç duydukları askerleri sağlamak için mevcut zorunlu askerlik kanununun reforme edilerek yeniden uygulanmasını hedeflemiştir³⁵.

3.1. Ordunun Yeniden İnşası ve Yeni Askerlik Kanunu

İran'ın Eylül 1941'de İngiltere ve Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmesi³⁶, askerî teşkilat yapısını önemli ölçüde etkilemiştir. Ancak mevcut düzenin temel dayanağı ve hükümetin devamı için gerekli bir araç olarak, ordunun ve zorunlu askerlik sisteminin varlığı hayati önem taşımaktaydı. Ordu, Pehlevi yönetiminin istikrarında önemli bir role sahipti. Bu sebeple Muhammed Rıza Şah ve yönetimdeki bazı siyasi ve askerî liderler silahlı kuvvetlerin yapısının yeniden düzenlenmesine yönelmişlerdir. İlk olarak Muhammed Rıza Şah ile başlayan bu yeni dönemde ordunun kontrol merkezi Savaş Bakanlığından Genelkurmay karargahında devredilmiştir. Genç Şah, orduyu yalnızca askerî faaliyetlerin yürütülmesi, yasaların çıkarılması ve kamu düzeninin sağlanması için değil, aynı zamanda monarşinin korunması amacıyla stratejik bir araç olarak da kullanmıştır³⁷. Silahlı kuvvetlerin yeniden inşası amacıyla çeşitli programlar başlatılmıştır. Uygulanan bu programlar; askere alma süreçleri, rütbe terfileri, personel istihdamı, seferberlik, askerî eğitim, lojistik ve sosyal yardımlar gibi alanları kapsamaktadır. Müttefiklerin işgali öncesinde mevcut kışlalar yeniden canlandırılmaya çalışılmıştır. Genç Şah'ın emri doğrultusunda, Behbahan, Ahvaz, Kermanşah ve Loristan gibi şehirlerde yeni kışlalar ve birlikler kurulmuştur. Ayrıca, zorunlu askerlik kanunu gözden geçirilerek yeniden düzenlenmiştir. Zorunlu askerlik sistemi çerçevesinde asker alımlarının başlamasıyla birlikte, İran'ın işgali sırasında boşaltılan

³⁵ Sa'ide Lutfiyân, *Erteş ve İnkılab-ı İslami*, s. 50-51.

³⁶ İran, 1941 yılının Ağustos ayında işgal edildi. 25 Ağustos 1941 tarihinde, İngiliz ve Sovyet güçleri iki koldan İran işgaline başladı. Bu işgal, hem İran'ın stratejik konumu hem de petrol kaynaklarına erişim sağlama amacıyla gerçekleştirildi. İran'ın işgali, 17 Eylül 1941'de sona erdi. Bu tarihte, Şah Rıza Pehlevi, işgalin sonucu olarak tahttan feragat etti ve ülkeyi terk etti. İşgal sona erdikten sonra, İran üzerindeki yabancı birliklerin büyük kısmı 1942 yılının ortalarına kadar ülkeyi terk etti. Bkz. Bakır Akili, *Rıza Şah ve Kuşun-u Müttehid'ul-Şekil*, s. 505.

³⁷ Fahreddin Azimi, *Buhrân-ı Demokrasi Der-İran 1320-1332*, Alborz, Tahran 1370, s. 30-33.

kışlalar ve er eğitim merkezleri yeniden askerî personelle doldurulmaya başlanmıştır³⁸.

3.2. Zorunlu Askerlik Kanununun Yeniden Revize Edilmesi

İran'ın işgal edilmesi ile birlikte İran Meclisi çalışmalarına ara vererek dağılmıştı. Muhammed Rıza Şah'ın İngiltere ve Rusya tarafından Pehlevi Hanedanı'nın başına getirilmesiyle Meclis yeniden açıldı (13. dönem). Meclisin ilk gündemi ulusal güvenlik açısından ordunun yeniden toparlanması olmuştu. Ancak meclis İran'ın işgali esnasında birçok askerî personelin vazifelerini yerine getirmeyerek kışlaları boşaltması ve savaş alanından kaçması konuları üzerinde durmadı. Yeni Şah da mevcut monarşisini korumak amacıyla bu olayların üzerine gitmedi. Bu konu adeta kapatılmıştı³⁹. Muhammed Rıza Pehlevi, orduyu yeniden toparlamak ve halkın orduya güvenmesini sağlamak için üst düzey subayları yanına çekmeye çalıştı. Mecliste dört parti vardı. Bunlar Adalet, Vatan, Milli Birlik Fraksiyonu ve Azerbaycan Partileriydi. Kabineler ise sırasıyla, Ali Soheylî (1895-1958) ve Ahmed Kavam (1876-1955) tarafından kuruldu ve bu kabineler tarafından ilk olarak ordu ve askerî teşkilatla ilgili sorunlar ele alındı⁴⁰. Mecliste milletvekilleri, ordunun asker ihtiyacını karşılamak için zorunlu askerlik kanununa uyulması gerektiği konusunda hemfikirdi. Sadece askerlik süreleri, askerlik muafiyetleri, celp dönemleri, öğrencilerin askerlik vazifesi ile ilgili durumları ve yüksek tahsil sahiplerinin orduda nasıl istihdam edileceği ile ilgili konularda tartışmalar yaşandı. İlk oturumda milletvekilleri arasındaki tartışmalar mevcut askerî yapı ve emir komutadaki zafiyetler konularında yaşandı. Zorunlu askerlik kanununa yönelik yapılan itirazlarda kanunda yer alan askerlik muafiyetleri tartışma konusu oldu. Diğer bir mesele de celp dönemlerinin ziraî hasat zamanına denk gelmesi idi. Asker alımının ziraî döneme denk gelmeyecek şekilde düzenlenmesi ile hangi tahsil grubuna ne tür bir muafiyet verileceği konuları mecliste tartışıldı⁴¹. Vekillerin büyük çoğunluğu mevcut askerlik sisteminin vatani savunmak ve iç düzeni

³⁸ Vahid Sinayi, *Devlet-i Mutlaka, Nizamiyan ve Siyaset Der-İran 1299-1358*, Kevir, Tahran 1384, s. 385.

³⁹ Gulam Rıza Necati, *Tarih-i Siyasi Bistopenç Sale İnan*, s. 34.

⁴⁰ Ervand Abrahamiyan, *İnan Beyn-i Du İnkılab*, s. 214-228.

⁴¹ Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Millî 7 Tir 1321 Nişest 66, Dövre 13, *Müzakerat-ı Meclis*, www.mashruteh.org (Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2024).

sağlamak için gerekli olduğu düşüncesinde hemfikirler. Mecliste, zorunlu askerlik süresinin iki yıldan bir yıla indirilmesi konusu da vekiller arasında tartışıldı. İki yıllık sürenin çok uzun olduğu, bu süre zarfında ülkede iş gücü kaybının yaşanacağı üzerinde duruldu. Bazı milletvekilleri ise eski mahallî askerî birliklerin varlığının yeniden tesis ettirilmesi gerektiği konusunda dursa da çoğunluk tarafından kabul görülen bir görüş olmadı⁴². Genel manada mecliste zorunlu askerlik kanunu ile ilgili tartışmalar şöyle özetlenebilir:⁴³

- 1) Ülkenin çıkarları ve toprak bütünlüğü için nizami ordunun gerekliliği
- 2) Askere alma sürecinde ayrımcılık ve adam kayırmacılığın yapılmadan her İran vatandaşına eşit şekilde davranılması
- 3) Silah altına alınan askerî personele askerlik vazifeleri süresince eşit sosyal imkan, sağlık ve eğitimin verilmesi
- 4) Zorunlu askerlik kanunu ve ordunun yeteneklerinin geliştirilmesi
- 5) Askerlik süreleri ve celp dönemleri
- 6) Zorunlu askerlik vazifesi muafiyetleri
- 7) Bir vatandaşlık sorumluluğu olduğunun topluma kabul ettirilmesi

Meclisteki pekçok müzakereden sonra 1942 yılı sonlarında yeni bir zorunlu askerlik vazifesi kanunu tasarısı oluşturuldu. Kanun tasarısı ile ilgili revizeler tamamlanarak Ocak 1943'te onaylanmak üzere meclise gönderildi. Yapılan oturumda meclis tarafından 26 Ocak 1943 tarihinde “Kanun-u Nizam-ı Vazife” olarak adlandırılan zorunlu askerlik hizmeti kanunu kabul edildi. Ancak kanunun uygulanması konusunda bazı milletvekillerinin çekinceleri devam etti. İtirazların asıl sebebi yasanın kendisi değil uygulama biçimi ile ilgiliydi. Askere alım memurların sert tutumları, askere alım sürecinin adil olmaması, celp dönemi tarihlerinin tarım faaliyetleri üzerine etkisi, zorunlu hizmet süreleri ve verilen muafiyetler konularında oldu⁴⁴.

⁴² Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli 9 Tir 1321 Nişest 67, Dövre 13, *Müzakerat-ı Meclis*, www.mashruteh.org (Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2024).

⁴³ Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Milli 9 Tir 1321 Nişest 67, Dövre 13, *Müzakerat-ı Meclis*, www.mashruteh.org (Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2024).

⁴⁴ Müzakerat-ı Meclis-i Şuuray-ı Milli 6 Behmen 1321 Nişest 128, Dövre 13, *Müzakerat-ı Meclis*, www.mashruteh.org (Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2024).

Zorunlu askerlik hizmeti kanunu 1943 yılı sonunda uygulanmaya başlandı. İngiltere ve Rusya'nın işgali sonrası boşalan kışlalar, dokuz aylık süreden sonra yeniden yükümlü askerlerle dolmaya başladı. Bu kanunda kabul edilen maddelere göre; her ordu merkezinde Askerlik Vazifesi İdaresi ve Harbiye Bakanlığı tarafından alınan kararlara göre bir asker alım merkezi teşkil edilecekti. 1938 yılında çıkarılan kanun ile teşkil edilen asker alım ve toplama merkezleri bu yeni kanunun 24'üncü maddesine göre yeniden düzenlenmiştir. Bu kanunun üçüncü bölümünde cezalar ve kapsamları ile ilgili maddelerde de değişiklikler yapılmıştır. Yeni kanunda doğum belgelerinde ve kimlik kartlarında sahtecilik yapanların soruşturmaları sonucuna göre üç aya kadar hizmet sürelerinin uzatılması kararlaştırılmıştır⁴⁵. Şehir merkezlerinde askerlik şubeleri tesis edilerek mevcut kanunları uygulamak üzere nüfus idaresi, adlî jandarma, belediye zabıtası, iki askerî hekim ve iki belediye meclis üyesinden müteşekkil Asker Alım Meclisleri de kuruldu. Bunun haricinde nahiyelerde valilik ve merkez asker alım temsilcisi, bir mutemet, bölge sorumlusu bir subay personel ve asker alımı için görevlendirilen en az bir hekimden oluşan gezici teşkilatlar da kuruldu. Yeni kanunda eksik görülen ve değişiklik yapılan bir diğer konu ise muafiyetler ile ilgili olmuştur. Bu kanuna göre iki askerî hekimin muayenesi ve tanısına dayanarak mizaç veya fizikî bozukluğu sebebiyle askerlikten daimî olarak muaf tutulacak olan kişiler şunlardır:

- 1) Bir veya iki gözü görme engelli olanlar
- 2) Kambur kişiler
- 3) Kulağı duymayanlar
- 4) Konuşamayan dilsizler
- 5) Topal ve kalıcı bacak sakatlığına sahip kişiler
- 6) Tek kolu olanlar
- 7) Sağ eli olmayanlar
- 8) Boyu 150 cm'den kısa olanlar
- 9) Engelliler ve tedavisi mümkün olmayan kalıcı hastalığı olanlar
- 10) Askerlik yapmayacak göz bozukluğuna sahip kişiler⁴⁶

⁴⁵ Kuruş Fethi ve Mesud Adinehvend, "Alel ve Zemineha-yı İhya-yı Kanun-ı Nizam-ı Vazife Der-Evayıl Saltanat-ı Muhammed Rıza Şah Pehlevi", s. 101-102.

⁴⁶ Müzakerat-ı Meclis-i Şura-yı Millî, 6 Behmen 1321 Nişest 128, Dövre 13, *Müzakerat-ı Meclis*.

Rıza Şah dönemindeki kanunda muafiyetlerin kapsamı daha sınırlı idi. Engelliler konusunda bile kanunda bulunan eksiklikler sebebiyle engelliler askere çağrılıbiliyordu⁴⁷. Bu sebeple daha az kişi askerlikten muaf tutuluyordu. Bir diğer önemli değişiklik ise din adamları ve ulemanın muafiyetleri ile ilgili olmuştur. Yeni kanuna göre aşağıdaki kişiler konumları gereği askerlik görevlerini yerine getirmekten muafı:

- Taklid makamlarından veya fetva veren otoritelerinden içtihat veya fetva vermeye yetkili olan şeriat yöneticileri
- Zerdüşt, Kelimi ve Hristiyan din alimlerinin birinci sınıf ulemaları (Bu kişilere ait belgelerin geçerliliği Yüksek Kültür Şurası tarafından verilen belgelere göre resmîyet kazanmaktaydı. Ayrıca Kültür Bakanlığı tarafından kabul edilen okullarda din eğitimi gören öğrenciler öğrencilik dönemi boyunca askerlikten muaf sayıldılar.)

Böylece ulemanın büyük bir çoğunluğu sadece askerlik hizmetinden muafiyetle kalmadı aynı zamanda askerî eğitimlerden de muaf tutuldular. Zorunlu askerlik hizmeti kanununun onaylanmasının ardından askerî memurlar ülkenin farklı yerlerinde asker toplamaya başlamışlardır. Muhalifler ise istemeseler de bu kanunu kabullenmek zorunda kalmışlardır. İlerleyen yıllarda söz konusu kanun hakkında şikâyetlerde artış olmuştur. Özellikle zorunlu hizmet yükümlülüğündeki kişilerin ailelerinin geçim sıkıntısı yaşamaları ile ilgili dilekçeler meclise sunulmaya başlanmıştır. Bu kanunla tanımlanan zorunlu askerlik sistemi 1951 yılına kadar devam etmiştir. 1951 yılında kanunda yeni değişiklikler yapılmıştır⁴⁸.

⁴⁷ Esnâd-ı Kanun-ı Hidmet-i Nizam-ı Vazife, “Kanun-ı Hidmet-i Nizam-ı Vazife 29 Hordad 1317”, *Merkez-i Pejuheşha-yı Meclis-i Şura-yı Milli*, www.qavanin.ir/Law (Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2024).

⁴⁸ Kuruş Fethi ve Mesud Adinehvend, “Alel ve Zemineha-yı İhya-yı Kanun-ı Nizam-ı Vazife Der-Evayil Saltanat-ı Muhammed Rıza Şah Pehlevî”, s. 103-104.

Sonuç

İran'da zorunlu askerlik sisteminin benimsenmesi ve uygulanması süreci, uzun bir tarihsel gelişim göstermiştir. Geleneksel toplum yapısının etkisiyle, Zend Hükümdarlığı'ndan Kaçar Hanedanı'na kadar askerî birlikler aşiretler tarafından teşkil edilmiş, bu durum merkezi bir emir komutanın eksikliğine yol açmıştır. Bu zorlukları aşmak amacıyla, Kaçar Hanedanı döneminde Batı tarzı bir ordu yapısına geçiş için çeşitli girişimlerde bulunulmuş, ancak bu süreç bazı aydınlar tarafından sürdürülememiştir. İran'ın Rusya ile yapılan savaşlar neticesinde 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Antlaşmaları ile büyük toprak parçalarının kaybetmesi, İran ordusunun zayıflığı ve yetersizliği konusunda bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir.

Ordunun hem fizikî hemde teşkilat bakımından modernize edilmesi fikri, Feth Ali Şah (1797-1834) ve oğlu Abbas Mirza tarafından uygulamaya konulsa da devam ettirilememiştir. Bunun en büyük nedeni aşiret yapılanmaları sebebiyle ordu üzerinde merkezi bir otorite kurulamamış olduğu değerlendirilmektedir. Ordu teçhizat konusunda modernize edilmeye çalışılmış ancak yabancı eğitimcilerin ülkedeki faaliyetlerinin devamlılığı sağlanamamıştır. Bu sebeple Kaçar Hanedanlığı döneminde ordu ve ordu teşkilatı ile ilgili olarak ulemanın Batı karşıtı tavırları ve aşiretlerin geleneksel orduyu muhafaza etme düşünceleri, İran halkı üzerinde olumsuz bir etki yarattığı, bu sebeple ordunun modernizasyonuna belli bir seviyeden sonra halk tarafından destek verilmediği değerlendirilmektedir. Aynı şekilde meşrutiyet dönemi incelendiğinde aydınlar tarafından düzenli ordu fikri desteklenmiş ancak mecliste ve şah nezdinde yeterli destek elde edilememiştir. Elde edilen bulgulara göre üç sebepten dolayı saray tarafından düzenli ordu fikri desteklenmediği sonucu çıkarılmaktadır: Birincisi, ekonomik kriz sebebiyle yeni kurulması planlanan düzenli ve milli ordunun ihtiyaçlarının karşılanamayacak olması, ikincisi, İran üzerinde nüfuz sahibi olan Rusya ve İngiltere'nin hâlihazırda İran'da kendilerine bağlı silahlı kuvvetlerinin bulunuyor olması (Ruslara bağlı Kazak Tugayı, İngilizler tarafından kurulan Güney İran Polis Gücü) sebebiyle İran'da düzenli ve milli bir ordu kurulmasını istememeleri, üçüncüsü, meşrutiyetin ilanı ile birlikte meclisin açılması ve parlamentonun güdümünde yeni bir düzenli ordu kurulmasının saray tarafında tedirginlik yaşatabileceği değerlendirilmektedir.

Kaçar Hanedanlığının aksine Rıza Şah, modern ve ulusal bir ordu oluşturma hedefini benimsemiştir. Bu bağlamda, zorunlu askerlik sisteminin uygulanması, halkın ulus bilinci etrafında birleşmesini sağlamak amacıyla bir araç olarak görülmüştür. Rıza Şah, kendisine bağlı güçlü bir ordunun kurulmasıyla iç tehditleri kontrol etmeyi ve rejimini güvence altına almayı amaçlamıştır. Kaçar Hanedanlığı tarafından desteklenmeyen zorunlu askerlik sistemi, Pehlevi Hanedanlığı döneminde ulusu birleştirici bir olgu olarak görülmüş ve desteklenmiştir. Ancak bu hizmetlerin yürürlüğe girmesi ve tam olarak uygulanması uzun bir zaman almıştır. Ulemanın karşı çıkmasının sebepleri incelendiğinde asıl amaçlarının Rıza Şah'ın güçlenmesini engellemek olduğu sonucu çıkarılmaktadır. Ayrıca ulemanın ileri gelenlerinin halkın sözcüleri gibi hareket etmeleri ulemayı güçlendirmiştir. Şaha karşı oluşturulan en büyük muhalif kesmi mollalar oluşturmuş ve bu durum Pehlevi hanedanlığının sonuna kadar devam etmiştir.

Rıza Şah tarafından oluşturulan düzenli ordu, çeşitli isyanları bastırarak halk nezdinde kendisine olan güveni artırmış hem de ordunun ulusal kimliğinin halk tarafından benimsenmesine zemin hazırlamıştır. Ancak, İngiltere ve Rusya'nın İran'ı işgali sırasında ordunun dağılması, ulus inşa sürecindeki etkisinin sınırlı olduğunu göstermiştir.

İşgal sonrası Rıza Şah'ın tahttan indirilmesi ve Muhammed Rıza Pehlevi'nin yeni İran Şahı olması, halkta derin bir hoşnutsuzluk yaratmıştır. Muhammed Rıza, ilk olarak ordunun yeniden yapılandırılması ve zorunlu askerlik sisteminin revize edilmesine yönelmiştir. Bu adımlarla iktidarını pekiştirmeyi ve iç muhalefeti kontrol

altında tutmayı hedeflemiştir. İran'ın işgali esnasında Rıza Şah'ın verdiği emirleri yerine getirmeyen generallerin yargılanmaması, Muhammed Rıza'nın otoritesini tesis etmek ve saltanatını güçlendirmek amacıyla stratejik bir tercih olmuştur. Bu kapsamda iki sonuç elde edilmektedir: Birincisi, Rıza Şah döneminde düzenli ordu kurulması ve zorunlu askerlik hizmetinin getirilmesindeki amaç ulusun inşası iken, Muhammed Rıza Şah döneminde ilk amaç saltanatın iç muhalefete karşı korunması olmuştur. İkinci çıkarım ise halkın milli orduya bakış açısı ile ilgilidir. Rıza Şah'ın iç isyanları bastırması ve merkezi otoriteyi sağlaması, halkın güvenini kazanmasını sağlamıştır. Ancak Muhammed Rıza Şah döneminde ordu ile ilgili reformların hiçbiri milli bir nitelik kazanmadığı değerlendirilmektedir.

Diğer bir çıkarım ise ulema ile ilgili olmuştur. Pehlevi döneminde uygulanan Batı tarzı reformlar halk arasında hoşnutsuzluk yaratmıştır. Bu durum reformlara muhalif olan mollaların güçlenmesine yol açmıştır. Hem Rıza Şah hem de Muhammed Rıza Şah dönemlerinde yapılan reformlar, muhalif kitlelerin mollaların etrafında toplanmasına neden olmuştur. Bu süreç, mollaların iktidar ve meclis üzerindeki etkisini artırmış, sosyal hareketlerin temsilcisi haline dönüşmelerine sebep olmuştur.

Sonuç olarak, Kaçar Hanedanlığı döneminden itibaren süregelen ordudaki reformlar, Rıza Han ile birlikte hız kazanmış ve zorunlu askerlik vasıtasıyla hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Ancak, İran halkının geleneklerine bağlılığı ile ekonomik ve siyasi faktörlerin etkisi, bu sürecin uzamasına yol açmıştır.

KAYNAKÇA / REFERENCES

Araştırma ve İnceleme Eserleri / Secondary Sources

- ABRAHAMİYAN, Ervand, *Iran Beyn-i Du İnkılab*, çev. Muhammed İbrahim Fettahi ve Ahmed Gül Muhammedi, Ney, Tahran 1388
- AHMEDİ, Hüseyin ve Seyid Muhammed Hadî Raci, “Mevâzi-i Fıkha Der-Kubal-i Tasvib ve İcrâ-yı Kanun Hıdmet-i Nizâm-ı İcbârî (Ba Te'kid Ber Mevazi-i Şehid Muderris ve Hac-ı Ağa Nurullah İsfahâni) (1294-1320)”, *Du Fasilname-i İlmi Pejuheşname-i Hukuk-u İslami*, Sayı 21 (1399), c. II, s. 517-538
- AKİLİ, Bakır, *Rıza Şah ve Kuşun-u Müttehid'ul-Şekil*, Namek, Tahran 1377
- ARYABAHAŞAYIŞ, Yahya, “Nizâm-ı İcbarî”, *Mutalaat-ı Tarihi*, Sayı 25 (1388), c. 6, s. 44-85
- AZİMİ, Fahreddin, *Buhrân-ı Demokrasi Der-İran 1320-1332*, Alborz, Tahran 1370
- CARONIN, Stephane, *Erteş ve Hükümet-i Pehlevi*, çev. Gulamreza Ali Babayi, Haceste, Tahran 1377
- FETHİ, Kuruş ve Mesud Adinehvend, “Alel ve Zemineha-yı İhya-yı Kanun-ı Nizam-ı Vazife Der-Evayıl Saltanat-ı Muhammed Rıza Şah Pehlevi”, *Fasilname-i İlmi Mutalaat-ı Tarih-i Nizami*, Sayı 33 (1401), c. 9, s. 85-110
- HALİLİFER, Muhammed Rıza, *Tovsee ve Nevsazi der-Dövre-i Rıza Şah*, Danişgâh-ı Şehid Beheşti, Tahran 1373
- HİKMET, Ali Asgar, “Yaddaştıha-yı Ez-Asr-ı Pehlevi”, *Hatırat-ı Vahid*, Sayı 29 (1352), s. 19-32
- İSMAILİ, Ali Rıza, “Esnâd-ı Der-Bare-i Nuhzet ve Muhaceret-i Ulemay-ı İsfahan Ve-Kum (1306 HŞ)”, *Goncine-yi Esnâd*, Sayı 23-24 (1375), c. 6, s. 7-77
- KAİM MAKAMİ, Cihangir, “Tarihçe-i Serbazgiri der-İran”, *Berresihay-ı Tarihi*, Sayı 2 (1346), c. 2, s. 64-92
- LUTFİYÂN, Sa'ide, *Erteş ve İnkılab-ı İslami*, Merkez-i Esnad-ı İnkılab-ı İslami, Tahran 1380
- MENEŞ, Hamid Basiret, *Ülemâ ve Rejim-i Rıza Şah: Nazai Ber-Amelkerd-i Siyasi-Ferhengi Ruhaniyûn Der-Salha-yı 1305-1320*, Muessese-i Çâb-ı Neşr-i Ürûs, Tahran 1392

- MEKÎ, Hüseyin, *Tarih-i Bist Sale İnan (İnkırâz-ı Kacariye ve Teşkil-i Silsile-i Diktatöri Pehlevi)*, Emir Kebir, Tahran 1357
- NECATÎ, Gulam Rıza, *Tarih-i Siyasi Bistopenç Sale İnan*, c. 1, Rasa, Tahran 1377
- NECEFÎ, Musa, *Endişe-i Siyasi ve Tarih-i Nuhzet-i Hacı Ağa Nurullah İsfahâni*, Muessese-i Mutalaât-ı Tarih-i İnan, Tahran 1378
- NİKBAHT, Rahim Mirkuhi ve Hacı Rıza Sadıgi Nahcivani, “Tağyir-i Libas ve Kıyam-ı Merdum-u Tebriz”, *Mecelle-i Mutalaat-ı Tarihi*, Sayı 4 (1383), s. 182-219
- NİYAZÎ, Muhammed ve Vahid Şalçı, “Şekilgir-i Nizam ve Vazife Der-Peyvend Ba Proje-i Milletsaz-ı Hükümeti Dövre-i Pehleviy-i Evvel”, *Came'e-i Pejuhi Ferhengi*, Sayı 8 (1392), s. 117-155
- NÜCUMÂBADÎ, Efsane, “Bazgeşt Be-İslam, Ez-Modernizm Be-Nizam-ı Ahlak”, *Mecelle-i Metin*, 1377, s. 359-382
- SİNAYÎ, Vahid, *Devlet-i Mutlaka, Nizamiyan ve Siyaset Der-İnan 1299-1358*, Kevir, Tahran 1384
- ŞEYH NURÎ, Muhammed Emin, “Tağyir-i Sahtarı-ı Erteş Ez-Sunnet-i Be Modern”, *Mecelle-i Zeman*, Sayı 52 (1385), s. 27-42
- TAKVAYÎ, Seyid Mustafa, *Emniyet Der-Dövre-i Rıza Şah*, Muessese-i Mutalaat-ı Tarihi Muasır-ı İnan, Tahran 1389
- TEVANÎ, Ali Rıza ve Seyide Fatma Sehili, “Endişe-i Teşkil-i Erteş-i Milli Der-Nehustin Dövre-i Meclis-i Şûra-yı Milli”, *Tarih-i İslam ve İnan*, Sayı 26 (1394), s. 205-228
- YEKERNİĞÂN, Mir Hüseyin, *Seyr Der-Tarih-i Erteş-i İnan*, Haceste, Tahran 1384

İnternet Kaynakları / Online Sources

- Arşiv-i Kavanin Merkez-i Pejuheşha, “Kanun-ı Hidmet-i Nizam-ı İcbari 16 Hordad 1304”, *Meclis-i Şûra-yı İslami*, www.rc.majlis.ir/fa/law (Erişim Tarihi: 12 Mayıs 2024)
- Sazman-ı Millî Kavanin ve Mukarrerat-ı Cumhur-ı İslam-i İnan, “Hidmet-i Nizam-ı Vazife 29 Hordad 1317”, *Sazman-ı Millî Kavanin ve Mukarrerat*, www.qavanin.ir/Law (Erişim Tarihi: 12 Mayıs 2024)

- Esnâd-1 Kanun-1 Hidmet-i Nizam-1 Vazife, “Kanun-1 Hidmet-i Nizam-1 Vazife 30 Şehriver 1310”, *Merkez-i Pejuheşha-yı Meclis-i Şura-yı Millî*, www.qavanin.ir/Law (Erişim Tarihi: 12 Mayıs 2024)
- Müzakerat-1 Meclis-i Şura-yı Millî 7 Tir 1321 Nişest 66, Dövre 13, *Müzakerat-ı Meclis*, www.mashruteh.org (Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2024)
- Müzakerat-1 Meclis-i Şura-yı Millî 9 Tir 1321 Nişest 67, Dövre 13, *Müzakerat-ı Meclis*, www.mashruteh.org (Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2024)
- Müzakerat-1 Meclis-i Şura-yı Millî 6 Behmen 1321 Nişest 128, Dövre 13, *Müzakerat-ı Meclis*, www.mashruteh.org (Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2024)
- Esnâd-1 Kanun-1 Hidmet-i Nizam-1 Vazife, “Kanun-u Hidmet-i Nizam-1 Vazife 29 Hordad 1317”, *Merkez-i Pejuheşha-yı Meclis-i Şura-yı Milli*, www.qavanin.ir/Law (Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2024)

Extended Summary

The idea of conscription and the establishment of a regular army in Europe developed in the context of the kingdoms' desire to create an army independent of the churches. Technical progress and industrialization in the West led to the formation of modern armies. The central pillar and foundation of armies was manpower. A strong and modern army could only be provided with fine manpower. In Europe, the establishment of nation-states independent of churches, national sovereignty, and the spread of nationalism were shaped around modern and national armies.

In Iran, during the Qajar dynasty, the army's need for manpower was met by the existing tribes. The defeats in the long wars with Russia led to new reforms in the army. The officials attempted to compensate for the military weakness after these wars by bringing new military technologies and advisors from Europe. The first attempts at conscription in Iran occurred under Mirza Taqi Khan Amir Kebir, the Grand Vizier during the reign of Nasser al-Din Shah. Emir Kebir introduced a system of compulsory military service called "Beniçe", which was similar to the fief system used in the Ottoman Empire and was established in return for taxes collected. Apart from the troops created by this system, different military units, such as the Cossack Forces under Russia, the Gendarmerie Forces under the command of European advisors, and the South Iranian Police under the command of Britain, were formed. However, none of these military units were accepted by the Iranian people as they had no national identity. Social crises and the activities of the colonial powers offset the military reforms. Although the Qajar rulers made innovations in the military field, they could not establish a positive and robust organization for recruiting soldiers. The army served as an extension of the monarchy and protector of the sultanate.

In 1919, Iran signed a colonial treaty with Great Britain to establish a Joint Military Commission. Although this treaty was not implemented fully, the Joint Military Commission continued functioning. Reza Khan implemented the decisions of this commission after the coup of 1299. A new military law was passed in the parliament, which included organizing a regular army and a conscription system. However, the implementation of this law required much work. With the support of prominent clerics, a strong opposition emerged against Reza Khan. The

emigration to Qom of Haji Agha Nurollah Isfahani, one of the leading figures of the Iranian ulema, helped to strengthen the opposition. The primary reaction of the ulema was related to Reza Khan's maverick behavior.

Thanks to the importance attached to the Iranian army and the conscription system by Reza Shah, the Iranian army began to develop in a short time. He laid the foundations for an organized and regular army. However, creating a national army was not easy. Bribery and favoritism were prevalent and rife in the army. The Iranian army lagged in terms of training. Although the Iranian army seemed to have developed, it needed outside help to complete its development. In the end, when Britain and Russia began to invade Iran, the Iranian army showed no resistance and disintegrated in a short time, which caused disappointment among the Iranian people.

Reza Shah was sent into exile after the British and Russian invasion, and his son Mohammad Reza Pahlavi became the Shah of Iran. In the early years of his reign, Mohammad Reza Pahlavi began reorganizing the previously disbanded army. With officers and politicians loyal to him, he reinstated the system of compulsory military service. Thus, barracks were once again filled with soldiers.

Devlet-i Aliyye’de Gerileme Sorununa Paradigmik Bir Bakış

A Paradigmatic View on the Problem of Decline in Devlet-i Aliyye

Cevat ŞAYİN*

Öz

Devlet-i Aliyye’nin hükümran olduğu süreçte dünya, felsefeden ayrılan doğa bilimlerinde yapılan çalışmalar ile tetiklenen birbiri ardına hemen her alanda büyük kırılmalar yaşamış, bilim ile ilişkilenen teknolojinin icat ve üretim hız ile ivmesinin geometrik artışı sonucunda “bilimsel devrimler” ile radikal dönüşümler gerçekleşmiştir. Bu kırılmaların hemen hiçbirine Devlet-i Aliyye coğrafyasının sahne olmaması dikkat çekici olmasına rağmen bu konu bakir kalmıştır. Batı’nın yükseliş ve hegemonyasının istinatgâhı olan askerî güç bilim ve teknolojiye sağlanan gelişmelerin ilk ve en yoğun uygulama alanı olmuş bu sayede yaşanan “askerî devrim”in asimetrik etkileri ile muhataplarını mağlup etmiştir. Bu çalışma ile Devlet-i Aliyye ilim çevrelerinin dünyada yaşanan bu gelişmelere karşı verdikleri tepkinin yoklanarak yaşanan arayışların neden bir kırılma ve dönüşümü tetiklemediği ortaya konmaya çalışılmıştır. Konunun retrospektif özelliği dikkate alınarak Kuhn’un paradigma yaklaşımı kullanılmıştır. Kriz, müelliflerin bazılarına göre devletin biyolojik bir varlık gibi olmasından, geneline göre *kanun-u kadim*’in bozulmasından, birkaç son dönem ümeraya göre de dışarıda olan gelişmelerden kaynaklanmış olduğu için yapacak bir şey yoktur; ıslahat ile, yeniliklerin ithali ile aşılabilir görüldüğünden bir paradigma krizine dönüştürülemez denebilir.

Anahtar Kelimeler: Askerî Devrim, Asimetri, Bilimsel Devrim, Devlet-i Aliyye, Hikmet, Paradigma, Teknoloji.

* Dr., (E) Alb, Milli Savunma Üniversitesi, Atatürk Stratejik Araştırmalar ve Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. E-posta: sayincevat[at]gmail.com, ORCID: 0000-0001-7809-2476.

Geliş Tarihi /Received: 24.05.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 09.09.2024

Abstract

During the reign of the Devlet-i Aliyye (the Ottoman Empire), the world experienced significant ruptures in almost every field triggered by research and studies in natural sciences that differed from philosophy. Radical transformations took place due to the geometric increase in the speed and acceleration of invention and production of technology related to science. Although, remarkably, the geography of the Devlet-i Aliyye was not the scene for almost any of these ruptures, this issue remained untouched. Military power, which was the base of the rise and hegemony of the West, has been the first and most intense application area of developments in science and technology. Thus, it has defeated its interlocutors with the asymmetric effects of the military revolution. This study tries to reveal why the researchers of the Devlet-i Aliyye did not trigger a breakthrough or transformation by examining the reaction of the scientific circles against these developments in the world. Considering the retrospective nature of the subject, Kuhn's Paradigm approach has been utilized. While some authors consider that this crisis arose from the perception of the state as a biological entity, the majority of authors believe that the reason for this crisis was the decline of *kanunu kadim* (ancient laws), and few of the recent scholars regard the external developments as a reason. Therefore, since it is believed to be surmountable through reform and the importation of innovations, this decline has not been transformed into a paradigm crisis.

Key Words: Asymmetry, Devlet-i Aliyye (Ottoman Empire), Military Revolution, Paradigm, Science, Scientific Revolution, Technology, Visdom.

Giriş

Devlet-i Aliyye’nin muarız ve muhasımları karşısında yaşadığı duraklama ve gerilemenin keyfiyet ve saikleri üzerine çeşitli veçhelerine matuf çoğu sathi çalışmalar¹ ile yapılan değerlendirmeler bir önyargı barajı oluşturmuştur². Bu sakat durum alanın yabancı uzmanları tarafından da tespit edilmiştir³.

Devlet-i Aliyye’nin hükümran olduğu süreçte dünya, felsefeden ayrışan doğa bilimlerinde yapılan çalışmalar ile tetiklenen birbiri ardına hemen her alanda büyük kırılmalar yaşamış, Batılı yazar ve düşünürlerce Galileo ile başlatılan *birinci bilimsel devrimler* süreci üç yüzyıllık bir uğraşının sonunda nihayet 1837’de telgrafın icadıyla bilim ile ilişkilenen teknoloji ile başlayan *ikinci bilimsel devrimler* dalgasını tetiklemiş böylece oluşan füzyon etkisiyle icat ve üretim hız ile ivmesinin geometrik artışı sonucunda radikal dönüşümler gerçekleşmiştir⁴.

¹ Altuğ Murat Köktaş ve Ali Gökhan Gölçek, “Endüstri Devrimi ve Osmanlı İmparatorluğu: Askeri Fabrikalaşma Örneği”, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 4 (Ekim 2016), c. 9, s. 95-105.

² Bu önyargıların en kuvvetlisi “müspet ilim” mecazı ile meşhur “hurafeyi ilim sanan, modern ilim ve tekniği hazır bulmuş bir milletiz” ifadeleri ve ayrıntısı için bkz. Adnan A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000. Dinî ilimler haricindeki ilimlere “yabancı ilimlere” ilgi ve tolerans gösterilmediği hatta yok edilmeye çalışıldığı ön yargısı için bkz. George Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu ve Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınevi, İstanbul 2018. Osmanlının pratik sebeplerle sadece askerlik, tıp ve namaz vakitlerinin sağlıklı tayini için astronomiye ilgi duyduğu diğer konularla ilgilenmediği görüşü için bkz. Zekai Şen, *Bilim ve Türkiye*, TÜBİTAK, Ankara 2016. Daha basit düzeyde olanlar ise Müslüman olmamız, Türkçe konuşmamız ve Avrupa’da olmamamız için bkz. Melek Dosay Gökdoğan, Remzi Demir ve Yavuz Unat, *Osmanlılar’da Bilim ve Teknoloji*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2012. Bu önyargılara karşılaştırmalar yoluyla tersten hizmet eden daha yeni bir çalışma için bkz. Raşit Şahin, “Sanayi Devrimi Osmanlı İmparatorluğu’nda Neden Başlamadı?”, *Business, Economics and Management Research Journal*, Sayı 2 (2019), c. 1, s. 1-16.

³ Miri Shefer-Mossensohn, *Osmanlıda Bilim Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi*, çev. Kübra Oğuz, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

⁴ Bilimsel Devrimler kavramı ve kapsamı için bkz. Colin A. Ronan, *Bilim Tarihi Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi*, çev. Ekmeleddin İhsanoğlu ve Feza Günergun, TÜBİTAK, Ankara 2005. Bilimsel Devrimler kavramına getirilen eleştiriler için bkz. Steven Shapin, *Bilimsel Devrim*, çev. Ayşegül Yurdaçalış, İzdüşüm Yayınları, İstanbul 2000. Bilimsel Devrimlerin öncesinde yaşananlar için bkz. John Freely,

Avrupa coğrafyasının neredeyse yarısına hükmeden ve Avrupa devletleri ile çok sıkı ticari ve siyasi ilişkisi olan Roma mirasçısı bir Avrupa devleti olarak Devlet-i Aliyye'den beklenen bu kırılmalardan bazılarına ev sahipliği yapmasıdır. Oysa bilindiği kadarıyla bu sıçramaların hemen hiçbirine Devlet-i Aliyye coğrafyasının sahne olduğu gösterilmemiş konu kadim duraklama-gerileme-çökme sorununun bir ayrıntısı olarak bile tarihçi ve araştırmacıların dikkatini çekmeyi başaramamış bakir bir alandır. İlginçtir; Yeniçerilerin Batılılardan önce münavebe ile atışı bildikleri ve uyguladıkları gösterilmesine⁵ rağmen bu tekniğin Batı'da olduğu gibi neden bir teşkilat değişikliği ile ateş birliği kuruluşuna ve ateş kutuları taktığı gibi bir doktrin değişikliğine neden olmadığı araştırılmamıştır. Yine Batı'da buhar makinasının icadına giden süreci tetikleyen odun kıtlığı Osmanlı madenciliğinin de bir sorunu olmasına⁶ rağmen henüz keşfedilmemiştir.

Avrupa'da bin yıl süren *Orta Çağ karanlığı* insanları, toplumları ve yönetimleri her alanda bunaltırken kendi kurumlarını yozlaştırmış ve temellerini de çürütmüştür. Mevcut literatürün yaşanan olaylar ve sorunlar karşısında açıklama gücünü ve çözüm geliştirme yeteneğinin azalması ile oluşan stresin birikerek yeni arayışlara zorlaması ile yaşanan *paradigma krizi* bilim insanlarına ve hükümdarlara bedeli çok ağır da olsa ortodoksluktan uzaklaşma cesareti vermiş ağır ve sancılı uzun bir mücadele ile devlet ve toplumlarının dönüşüme ayak uydurmasını mümkün ve mümbit hale getirmiştir.

Batı'nın yükseliş ve hegemonyasının istinatgâhı olan askerî güç, bilim ve teknolojiye sağlanan gelişmelerin ilk ve en yoğun uygulama alanı olmuş bu sayede yaşanan "askerî devrim" in asimetrik etkileri ile muhataplarını mağlup etmiştir.

Galileo'dan Önce Ortaçağ Avrupa'sında Modern Bilimin Doğuşu, çev. Muhtesim Güvenç, Kolektif Kitap, İstanbul 2014. Sanayi ve Endüstri devrimleri ile olan ilişkisi için bkz. James Edward McClellan III ve Harold Dorn, *Science and Technology in World History*, John Hopkins University Press, Baltimore 2006.

⁵ Günhan Börekçi, "A Contribution To The Military Revolution Debate: The Janissaries Use Of Volley Fire During The Ottoman-Habsburg War of 1593-1606 And The Problem Of Origin", *Acta Orientalia Academia Scientiarum Hungaricae*, Sayı 4 (2006), c. 59, s. 407-438.

⁶ Yaşar Öcal, "19. Yüzyılda Osmanlı Madencilik Sektörünün Sorunları", *OTAM*, Sayı 44 (Güz 2018), s. 189-220.

Bu çalışma ile Batı’da yaşanan *paradigma krizinin* Devlet-i Aliyye ülkesinde de yaşanılıp yaşanılmadığı, Devlet-i Aliyye ülkesinde böyle bir krizi yönetebilecek ve dönüştürebilecek kurumların varlığı, yetkinliği ve etkinliği soruşturulmuş ve krizin niçin yeni bir paradigma üretmediği araştırılmıştır. Elde edilen bu bulgular ile Devlet-i Aliyye’nin Batı’daki gelişmeler karşısında geride kalmasının ilmiye sınıfının dinî odaklı yapılanması ve faydacı uygulamalarının bir sonucu olduğu pozitivist önyargısı yine yeni pozitivist bir yöntem olan *paradigma* yaklaşımı ile test edilerek literatüre yeni bir katkı sağlanmıştır.

Yöntem

Bu çalışmada konunun retrospektif özelliği dikkate alınarak çok uzun süreçlerin analizini mümkün kılabilceği ve bu süreçlerin ortaya koyduğu hikmetleri (*visdom*) tartışmaya uygun olduğu değerlendirilmeleri ile Kuhn’un Paradigma yaklaşımı kullanılmıştır. Kuhn *paradigmaları bir bilim çevresine belli bir süre için bir model sağlayan, yani örnek sorular ve çözümler temin eden, evrensel olarak kabul edilmiş bilimsel başarılar* olarak tanımlamıştır⁷.

Bilim çevresi doğanın davranışları hakkındaki sorunları çözmeye yönelmiş, karşılaşılan sorunları çözmek için ayrıntılarına inebilen, daha önemlisi yeterli bulduğu çözümler meslektaşları tarafından kabul edilen, bilim insanları ve araştırmacılardan oluşan, kesinlikle tanımlanmış bir topluluktur. Bu topluluğun üyelerinin en güçlü bilimsel teamül olan bilimsel konularda gerek geniş halk kitlelerine gerekse devletin başındakilere başvurmama konusunda titiz olması beklenir bu durum hem birey olarak hem de topluluk olarak almış oldukları ortak eğitim ve paylaştıkları tecrübeler gereği kazanmış oldukları otoritenin gereğidir. Bu sebeple bilimsel bir çevre mevcut paradigmanın olağan koşullarda tanımladığı sorunları çözmek için son derece etkin bir araçtır⁸. Mevcut paradigmanın karşılaşılan yeni sorunlara çözüm üretmede gittikçe daha çok zorlanması ve nihayet çaresiz kalması hem bilim çevrelerinde hem bilim çevresinin hitap ettiği geniş halk yığınlarında hem de bu halk yığınlarının kontrol ve yönetiminde çok çeşitli bunalımlara sebep olabilir.

⁷ Thomas S. Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, çev. Nilüfer Kuyaş, Alan Yayıncılık Bilim, İstanbul 1982.

⁸ Thomas S. Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, s. 156-157.

Bunalım, merkezinde önlenemeyen aykırılıkların sebep olduğu bir teknik çöküş ile başlar. Bu çöküşün etkilerini gidermeye yönelik arayışlar mevcut paradigmanın kuramlarının neredeyse uygulayıcı sayısı kadar çeşitlenmesine sebep olurken bunalımı da haber verir⁹. Aykırılıkların önem ve öncelik kazanmasıyla daha çok çalışılmaya başlanır. Böylece mevcut paradigma belirsizleşmeye ve olağan bilim kuralları gevşemeye başlar, bu çalışmalar sonucunda ya mevcut paradigma esnetilerek aykırılık aşılır veya aykırılık direnci kırılmadığı için dosyalanarak gelecek kuşaklara miras bırakılır yahut yeni bir paradigma adayının ortaya çıkması ve bunun kabulüne ilişkin bir mücadele ile sonlanır¹⁰. Daha önce aykırılık olarak görülen olgular yeni paradigmanın totolojileri olarak yani başka türlü olması dahi düşünülemez birer mantıksal doğru haline gelirler. Herhangi bir paradigmanın reddi aynı zamanda yeni bir başkasını kabul etme kararıdır. Bu karara sebep olan muhakeme her iki paradigmanın da hem doğa ile hem de birbirleriyle karşılaştırılmalarını gerektirir. Bu yüzden bir paradigmanın reddi bir diğersinin yerini almasıyla eşzamanlı değilse reddedilen paradigma değil bilim olur¹¹.

1. Kriz

Bilimsel devrimler ile inşa edilen Pozitivizm kuramı ile ortaya çıkan vakıa; bundan sonra “bilim her şeyin ölçüsüdür” paradigması şeklinde ifade edilecektir. Öncesinde binlerce yıl hüküm süren Protogoras’ın ifadesiyle *İnsan Her Şeyin Ölçüsüdür* paradigması bilimsel faaliyetlerde *A Proiri* yöntemleri önceleyen, ölçme ve algılama aracı olarak insan organlarını kullanan, enerji açısından rüzgâr ve sudan ziyade organik kas gücüne bağımlı, iktisadî olarak iaşeciliği esas alan, siyasî olarak adem-i merkezî idarenin yaygın ve belirgin olduğu bir yapıyı teessüs ve tekemmül etmiştir. Bu dönemin bilim insanlarının aynı zamanda filozof-alim-müderris-mucit-mühendis-usta niteliklerini mündemiç olmaları onların şahsında bu günkü anlamda felsefe-doğa bilimleri-teknolojinin birleşmesini ve böylece belirsizleşmesini mümkün kılmıştır. Bu *harika* kişilerin ve çözümlerinin etrafında toplaşan halk yığınları mezhepler, tarikatlar, ekoller gibi sübjektif-kapalı kurumlar inşa

⁹ Thomas S. Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, s. 85-88.

¹⁰ Thomas S. Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, s. 97-99.

¹¹ Thomas S. Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, s. 94-95.

etmişler, karşılaştıkları yeni sorunlar karşısında ya *kıyas* yapmışlar yahut *asr-ı saadete dönüş* çareleri aramışlar, her başarısızlıkları ile sorunları bunalıma dönüşmüş, çaresizlikleri metafizik arayışlara sebep olmuş, özellikle bilim insanları arasında okültizm ve simyacılık yaygınlaşmıştır¹². Nadir, ısrarlı fakat gelişigüzel çabalarla birbirinden kopuk neredeyse tamamı rastlantısal bilimsel, coğrafi ve teknolojik keşifler bu dönemde toplumlara arada bir nefes aldırılmış ve yeni çabalara umut olmuştur¹³.

Osmanlılar da böyle derin bir bunalımdan neşet etmiş, vaat ve uygulamalarıyla Türklere, Müslümanlara ve hatta diğerlerine umut olmuş, kolayca kabul görmüş ve yayılmışlardır¹⁴. Başından beri Avrupalılarla olan sıkı ilişki coğrafi keşiflerin olumsuz etkileri ile daha da artan evrensel bunalımın Osmanlı ülkesinde de hissedilmesine sebep olmuş, itikadî, iktisadî, malî, askerî ve içtimaî her alana sirayet etmesi önlenememiştir. Nitekim bu süreçte Devlet-i Aliyye coğrafyası hemen her din ve mezhepten birçok mehdinin ortaya çıkmasına sahne olmuştur¹⁵. İhracatı engelleyen ithalatı özendiren *iaşecilik* ve *narh* uygulamaları hem sermaye birikimine engel olmuş hem de mevcut sermayenin yatırıma ve üretime yönelememesine yol açmıştır¹⁶. Böylece herhangi bir şekilde servet edinenlere bunları vakıflarda saklamak veya toprağa gömmek dışında fazlaca bir seçenek kalmamış, bu şekilde yapılan altın stokçuluğu ticareti engellemiş ve küçültmüş bunlara el konulmasıyla ticaret canlanmıştır¹⁷.

¹² Bu meyanda manyetizmanın kullanılışı için bkz. Ferhat Özçep, “Osmanlı ve Batılı Kaynaklarına Göre Miknatıslar, Pusulalar ve Yer Manyetizma Ölçümleri”, *Dört Öğe*, Sayı 17 (2020), s. 121-150.

¹³ James Edward McClellan III ve Harold Dorn, *Science and Technology in World History*.

¹⁴ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

¹⁵ Mahmut Çınar, “Osmanlı Halklarını Mehdilik Algısı ve Müslüman Tebaa Tarafından Bu Alanda Yazılan Eserler Bağlamında Kurtarıcı Beklentisinin Sosyo-Politik Bağlantıları”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1 (2016), c. 14, s. 219-239, Abdülkadir Özcan, “Osmanlı Toplumunda Mehdilik Hareketleri”, *Yeni Ümit Dergisi*, Sayı 75 (Ocak Şubat Mart 2007), s. 62-66.

¹⁶ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

¹⁷ Hasan Yüksel, “Vakıf-Müsadere İlişkisi: Şam Valisi Vezir Süleyman Paşa Olayı”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 12 (1992), s. 399-424.

Öte yandan Amerika'dan gelen altının sebep olduğu enflasyon bir yandan, arbitraj sebebi ile kaçırılan gümüş, diğer taraftan artan ithalat, malî sistemin nakit para ihtiyacını artırdıkça küçülen aynî sistem, dağılan tımar sistemi ile ordunun yapısını değiştirirken reayayı da topraktan uzaklaştırıp eşkıyalığa, kaçgunlara, isyanlara sebep oluyor, mevcut sistemdeki konumları sallananların kışkırtmasıyla yeniçeri isyanları rutinleşiyor, halk yenilik karşıtlığı için kışkırtılıyor, sınıf değiştirmek için iş bekleyen *mülazımlar* ve medrese talebeleri her muhalif harekete katılıyor; kısaca Devlet-i Aliyye buhranda çırpınıyor, acil durumlara günlük çözümler üretmeye çalışarak enerjisini biteviye harcıyordu¹⁸. Devlet-i Aliyye krizdeydi. Hasan Kafi tarafından 1572 sonrasında yazıldığı kabul edilen *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l Âlem* isimli eseri ile başlatılabilecek¹⁹ süreçte²⁰ seyfiye ve ilmiyye sınıfı ve ileri gelenleri yazdıkları ve padişahlara sundukları tespit edilebilen yüzden fazla *layiha*, *risale*, *sefaretname*²¹ ile bu *tagayyür* ve *fesâdın* farkında ve çare bulmak için arayıştadır.

¹⁸ Ayrıntısı için bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914*; Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar II*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

¹⁹ Hasan Kafi Akhisari, *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l Âlem*, çev. Asım Cüneyd Köksal, İlke Yayıncılık, İstanbul 2018. Bu süreci Taşköprüzade Ahmet Efendi'ye nisbetle aklı ilimlere olan ilginin azalması ile ilim seviyesinin düştüğü önyargısıyla başlatan bir yaklaşım için bkz. Halil İnalçık, *Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600*, Phoenix, London 1973, s. 179. İnalçık'ın takipçileri olan diğer çalışmalar için bkz. Mehmet İpşirli, "Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler (XVI-XVII Asırlar)", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 7-8 (1988), s. 275; Şuheda Günçe, Sultan III. Selim Dönemi Ulema-Siyaset İlişkisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018, s. 74. Bu araştırmacılar birincil kaynaklara ulaşabiliyor olmalarına rağmen bilimsel araştırma yöntemleri prensibine muhalefet ederek birincil kaynakla kontrol etmeden İnalçık'ın nesnel bir veriye dayanmayan bu önyargısını tekrar etmişlerdir. Al-Rouyhab'ın tespitine göre İnalçık bu önyargıyı Hodgson'dan intihal yapmış görünmektedir. Bkz. Khaled Al Rouyhab, "17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda 'Bağnazlığın Zaferi' Efsanesi", çev. Tuğrul Kütükcü ve Aygün Yılmaz, *Mizanü'l-Hak İslami İlimler Dergisi*, Sayı 9 (2019), s. 294.

²⁰ Mehmet Batuhan Çeken ve Necdet Hayta, "18. Yüzyıl Osmanlı Kara Ordusunda Teknoloji Transferi: Fransız Uzmanların Topçu Islahatında Rolü", *Memleket Siyaset Yönetimi*, Sayı 37 (Haziran 2022), s. 115-142.

²¹ Sefaretnameler için bkz. Kemal Beydilli, "Sefaret ve Sefaretname Hakkında Yeni Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 30 (2007).

2. Bilim Çevresi

Devlet-i Aliyye’de bilim çevresi olarak yoklanabilecek kurumlar olarak ilmiye sınıfı ile bunların yetiştirildiği ve çoğunluğunun burada görev yaptığı *medrese* öne çıkar. Enderun ve Ocaklar’da da eğitim ve öğretim yapılırsa da bunlar seyfiye sınıfına ait olup meslekî karakter taşımaları sebebiyle bilim çevresi olarak kabulü için yeterli karine sunabilecek araştırmalar henüz söz konusu değildir. Ayrıca vakfedenin seçip belirlediği tek bir konu üzerine genellikle cami ve mescitlerde açılan *Dersiyelerde* de eğitim öğretim yapılmışsa da henüz bu entelektüel çaba da bir bilim çevresi olmaktan uzak görünmektedir. Batılı uzmanların etkisiyle görece geç tarihlerde kurulan Mühendishaneler ve Tıbbiye’nin böyle bir olgunluğa ulaşması için devletin ömrü yetmemiştir. 19. yüzyıl başlarında ilim meraklısı münevver kişilerin Avrupa’daki gelişmeleri takip ve tartışmak için kendi aralarında kurdukları Beşiktaş Cem’iyyet-i İlmiyyesi²² de bir bilim çevresi olmaktan uzaktır. Öte yandan gayrimüslimlerin eğitim öğretimi de 19. yüzyıl kadar dinî kurumlarda kabaca benzer şekillerde yapılmakta, Enderun ve Ocaklardaki eğitim-öğretime katılabilmelerinin önünde de bir engel bulunmamaktadır.

Gayrimüslimlerin yabancı ülkelerle etkileşime girmeleri de mümkündür ama etkili olduğu söylenemez. Örneğin; Rum cemaatinden Oxford Üniversitesi’ne öğrenci göndermeye 1617’de başlansa da ilk Rum lisesinin açılması 1803’te²³ yüksekokulunun açılması ancak 1844’te gerçekleşmiştir²⁴. Öte yandan yabancıların ülkedeki gayrimüslimlere yönelik yardım ve desteklerine de engel olunmamıştır. İlk misyoner okulu 16. yüzyılda açılmış fakat bunların yaygınlaşması özellikle 19. yüzyılda olmuştur²⁵.

²² Ayrıntısı için bkz. Kazım Yetiş, “Beşiktaş Cem’iyyet-i İlmiyyesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1992, s. 552-553.

²³ Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir, “Ayvalık Akademisi ya da Batı Anadolu’da Yunan Ulusçuluğunun Kökenleri Üzerine”, *Türkiyat Mecmuası* Sayı 2 (2020), c. 30, s. 411-440.

²⁴ Macit Kenanoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Sayı 12 (2008), c. 6, s. 181-205.

²⁵ Şamil Mutlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 1999.

Osmanlı Türklerinde ve esasen Doğuda ilim kelimesi, bütün beşerî bilgileri, hiç ayırt etmeksizin, içine alan çok geniş bir anlam taşırdı. Kelamı, fikhîyle din, nücum ilmi (astronomi), sihir, sima ilmi, simya ilmi, rüya tabiri yanında matematik, tıp da hep ilim çerçevesi içine girerdi²⁶. Bununla birlikte ilk bibliografyacılar olan Taşköprülüzade Ahmet Efendi meşhur eseri *Şakayık*'ta Şer'î ilimler yanında aklî ilimlerden de bahsetmektedir²⁷.

Medrese²⁸ okumak, anlamak, bir metni öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlamak anlamına gelen ders (dirase) kökünden bir mekân ismidir. Türklerin Müslüman Araplardan örnek aldığı fakat fizikî yapısı, öğretim programı ve zihniyetinde değişiklikler yaparak kendisine uyarladığı, vakfiyesinde belirtilen orta, yüksek ve üniversite seviyelerinde, bir müderris yönetimi ve denetiminde belirli sayıda öğrencisi olan Müslümanlara yönelik hem uhrevî hem dünyevî²⁹ bir eğitim öğretim kurumudur³⁰.

Anadolu'da gerek Selçuklular gerekse Türk beylikleri tarafından çeşitli yerlerde birçok medrese açılmış, Osmanlılar ise Manastır veya Orhangazi Medresesi olarak bilinen ilk medreseyi Bursa'nın 1326'da fethine müteakip açmışlar ve 1361'de Edirne'nin fethine kadar olan 35 yıllık sürede şehirdeki medrese sayısı 21'e ulaşmıştır. Edirne, fetih sonrasında yeni cazibe merkezi olmuş devlet ricali tarafından burada açılan yeni medreselerle 1451'e gelindiğinde medrese sayısı 53'ü Anadolu, 29'u Rumeli, ikisi Kudüs'te olmak üzere 84'e ulaşmıştır. Fethedilen her şehirde mutlaka en az bir medrese ve bir mekteb açılmış, mevcut olan medrese vb eğitim öğretim kurumlarının da çalışmasına devam etmesi sağlanmış, Rumeli'nde 575 medrese 2.843 mektep açıldığı

²⁶ Adnan A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 5-6.

²⁷ Taşköprülüzade Ahmet Efendi, *Eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye Fi Ulemâi'd-Devleti'l Osmâniyye*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019.

²⁸ Medresenin Müslüman Araplarda ortaya çıkışı, gelişimi ve Türklere etkisi ve Türkler tarafından kabulü ve içselleştirilmesi babında Nizamiye Medreseleri ve ayrıntısı için bkz. Nebi Bozkurt, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 323-327.

²⁹ Medreselerde okutulan tabii bilimler dersleri için bkz. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997.

³⁰ Mehmet İpşirli, "Osmanlı İstanbul'unda Geleneksel Eğitim ve Ulema", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Çoşkun Yılmaz ve Mehmet A. Aydın, c. 9, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2015, s. 34-85.

tespit edilmiştir. 1869 sayımına göre sadece İstanbul’da 166 medrese bulunmaktadır.

Medreseler *hariç*, *dâhil* ve *mahreç* derecelerinde eğitim verir, öğrenciler eğitim programındaki dersleri *iktisâr*, *iktisad* ve *istiksâ* seviyelerinde alarak başarılı olanlar medrese defterine ve öğrencinin *temessüküne* kaydedilerek programda bulunan sıradaki bir ders için başka bir müderrise veya medreseye gönderilirdi³¹. Reaya çocukları için yegâne sınıf atlama yolu ilim tahsil etmektir; bu sebeple olsa gerek medreseler öğrenci bulmakta hiç zorlanmamışlar aksine bir kişi için tasarlanan *hücrelerde* dört kişinin kalması vaka-yı adiyeden olup çok daha fazlasına da rastlanmıştır. Medreselerde öğrenciler öğrenim için Batı’daki uygulamanın aksine para vermedikleri gibi günlük ücret alırlar ve kendilerine tahsis edilen bir odada kalırlar, medrese kütüphanelerinden faydalanırlar, yemeklerini de ücretsiz olarak imarette yerlerdi.

Medresede haftada 4-5 gün sabahtan öğleye kadar ve ikindiden akşama kadar iki sefer ders yapılır, kalan gün ve zamanlarda öğrenciler ders çalışır, kitab istinsah eder, arkadaşlarına yardım eder, küçüklerine ders çalıştırır akşamları da medreseyi terk edemezlerdi.

Medreselerin tüm aşamalarını başarıyla geçen öğrenciler *mülazım* olarak mezun edilir müderrislik, kadılık, defterdarlık, nişancılık, elçilik ve din hizmetlerine aday olurlardı³². Osmanlı toplumu yapısını açıklayan *Erkân-ı Erbaa*’nın birinci sınıfını oluşturan ulema ve talebe Osmanlı hukukunun vakıf mallarının ve taşınmazlarının müsadere sine cevaz vermemesi sebebiyle zamanın en düzenli, sürekli ve güvenceli bir gelir kaynağına sahiptir. Öyle ki 17. yüzyılda kurulan 313 vakfın 4.913 hademesinin 4.313’ü yani %88’i, 18. yüzyılda ise kurulan 324 vakfın 4.947 hademesinin 4.104’ü yani %83’ü ulema dır ve bunlar vakıf gelirlerinin sırasıyla %39’u ve %58’i din ve eğitim hizmetlerini yerine getirmek üzere kullanmışlardır³³.

³¹ Medreselerde okutulan derslerle ilgili kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Miri Shefer-Mossensohn, *Osmanlıda Bilim Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi*, s. 75-83.

³² Mehmet İpşirli, “Medrese Osmanlı Dönemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2003, s. 327-333.

³³ Hasan Yüksel, “Vakıf-Müsadere İlişkisi: Şam Valisi Vezir Süleyman Paşa Olayı”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 12 (1992), s. 399-424.

3. Yetkinlik

Medrese kurumunun evrensel bilimin gelişimine yetiştirdiği âlimler ile belirleyici katkısı olmuştur³⁴. Bu meyanda medreselerde yetişen ve evrensel bilime katkı sunan Türk âlimlerin sayısı da 20. yüzyıla doğru gittikçe azalsa da oldukça fazladır³⁵. Bu âlimlerden biyografileri bilinenlerin tıpkı çağdaşları Batılı bilim adamları gibi birden çok ilimde ihtisas kesp etmiş *feylesof* oldukları görülmektedir³⁶. Devlet-i Aliyye'nin yaşadığı bunalım ve buhranların ilmiyye sınıfına ve medrese sistemine de sirayeti ve bu meyanda gerek ulema gerekse mülazım ve talebe arasında bir yozlaşmaya sebep olduğu, bu konuda yazılan risale ve layihalarda dile getirilmiş ve ıslahatlar yapılmaya çalışılmıştır³⁷. Daha 16. yüzyılın sonlarında medrese kurumunda alarm zilleri çalmaya başlamış, 17. yüzyılda medreselerde, devletin diğer müesseselerinde olduğu gibi tedricî bir bozulmanın varlığından bahseden Osmanlı müelliflerine rastlanmaktadır.

Çağdaş müellifler medreselerin 16. yüzyılın sonlarından itibaren müderrislik kanununa aykırı davranışlar yüzünden yavaş yavaş eski seviyesini kaybetmeye başladığı ve bu bozulmanın hem müderris hem tedrisat hem de talebelere tesir ettiği konusunda birleşmektedirler. Örneğin, Gelibolulu Mustafa Ali Efendi (1541-1599) medreselerin bozulma sebeplerini, ilme rağbetin azalmasına, mevalizadelerin zuhuru ve kısa zamanda yükselmelerine, iltimasla ilmiyye yoluna girilmesine, kadılık ve müderrisliğin rüşvetle verilmesine ve âlimlerle cahillerin tefrik edilmemesiyle telif eserlerin azalmasına bağlamaktadır³⁸. İlginçtir daha 17. yüzyılda yaşayan Kâtip Çelebi'nin ise gerilemeyi medrese tedrisatından aklî ilimlerin kaldırılmasına bağladığı görülmektedir³⁹.

³⁴ Mahmut Karakaş, *Müsbet İlimde Müslüman Âlimler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.

³⁵ Esin Kâhya, *Türk Bilim İnsanları*, Nobel, Ankara 2013; Yeliz Aksoy, *Tarihte Osmanlı Bilim ve Teknolojisi*, Karma Kitapları, İstanbul 2008.

³⁶ Shefer-Mossensohn, *Osmanlıda Bilim Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi*, s. 48-51.

³⁷ Şuheda Günçe, Sultan III. Selim Dönemi Ulema-Siyaset İlişkisi, s. 73-88.

³⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiyye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 67-71.

³⁹ Bilal Yurtoğlu, *Keşfü'z-zünûn ve Kâtip Çelebi'nin Bilim Anlayışı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2007.

Öte yandan 1679-1680 arasında 11 ay İstanbul’da kalmış İtalyan asilzadesi Comte de Marsigli şu övgü dolu ifadeleri sarf etmiştir.:

“Türkler’de eğitim ve öğretim genel olarak uygulama ve egzersize dayalı bir şekilde cereyan eder. İstanbul’da ve Osmanlı İmparatorluğu’nun diğer şehirlerinde ve keza İranlılar ve Araplar arasında ulûm ve fûnûna muntazip adamlar arasında üç dil (Türkçe, Arapça, Farsça) bilmeyen hemen hiçbir kimse olmadığını eski felsefenin bütün kısımlarına, mantık ilmine ve tıbbî ilimlere çok ehemmiyet vererek çalışırlar.”

Ondan 100 sene sonra bu sefer beş yıl İstanbul’da yaşamış olan İtalyan papaz Toderini ise şu tespitlerde bulunur:

“Osmanlı âlimlerini bilgi sahibi ve itimada şayan yapan şey onların arasında az gelişmiş hiçbir fikri faaliyete rastlanmaması ve hepsinin Arapça ve Farsça bilmesidir diye Marsigli’yi teyit etmiş ve Medreselerin ve vakıflarının idaresini ilmi özerklik ve diğer vasıfları bakımından bütün Avrupa ülkelerinden daha ileridirler.”⁴⁰

Belki de arayışları başlatan sebep Avrupa’dan geri kalmak değil, içine kapanan her toplumda ortaya çıkan *entropidir*. Böylece başlayan ıslahatlar çağında ilmiye sınıfının rolü zamanla olumludan olumsuzu doğru değişmiştir. İlmîye sınıfının Batılı uzmanların getirilmesi ve Batı tipi okulların açılmasıyla zayıflamaya başlayan ilmî, idarî, siyasî ve sosyal etkisi 1826 sonrasında kaybolmaya başlamıştır. Genellikle 1830 öncesi ve sonrası şeklinde iki döneme ayrılan bu çağın ilk kısmında, ilmiye sınıfının ağırlığını arttırmış olduğu ve reformların icrasında birinci derece aktif rol oynamış olduğu; ikinci dönemde ise, ilmiye sınıfı müntesiplerinin ağırlığının giderek azaldığı, reformlarda başat ve aktif bir rolden uzaklaşarak reformun kenarında ona direnen bir zümre haline geldiği tespit edilmiştir⁴¹. Buraya kadar yapılan çalışma ile Devlet-i Aliyye’de bir bilim çevresinden bahsedilemeyeceğini araştırmadan

⁴⁰ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, c. 2, IRCICA, İstanbul 1998, s. 223-361.

⁴¹ Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlmîye Sınıfı*, Birey, İstanbul 2004, s. 15

söyleyen özellikle pozitivist tarihçiler olmasına rağmen⁴² medrese kurumu ve ilmiye sınıfının kesinlikle tanımlanmış bir bilim çevresi olduğu gösterilmeye çalışıldı. Medreselerin özellikle İstanbul, Edirne, Bursa, gibi başkentlerde ve Amasya, Manisa gibi şehzade şehirleri ile Kûdus, Kahire, Bağdat gibi dinî merkezlerde yoğunlaştıkları ve buralarda bilim çevreleri oluşturmaya hizmet ettiği görülebilir. Bu çevrelerde yetişen ve ders veren ulemanın mantık konusunda kendi aralarında heyecanlı tartışmalar yaptığı gösterilmiştir⁴³.

4. Yetkinlik

Şimdi de bu bilim çevrelerinin sorunlar karşısındaki davranışı irdelenecektir. *Tagayyür* ve *fesâdın* farkında olan ulema, hal çareleri düşünmekte, tartışmakta ve tespitlerini *siyasetname*⁴⁴ ve *risale* tarzında telif ederek duyurmaya çalışmakta, *layiha*, *seferatname*, *telhis* gibi yazılı metin teşkil ederek padişah ve sadrazamları bilgilendirmekte hatta uyarmakta ve eleştirmektedir⁴⁵. Bu tip arayışların özellikle 18. yüzyıl sonlarına kadar kendiliğinden geliştiği ama 1792’de III. Selim’in ulema ve ümeradan 22 kişiden devletin askerî, iktisadî, siyasî, malî, dinî ve ilmî durumuyla ilgili yapılması gerekli islahatları havi layihalar istemesiyle başlayan dönemde padişah veya sadrazamların talebiyle yaptırıldığı söylenebilir⁴⁶. 19. yüzyıl başlarına kadar yazılan layiha vb’nin tespit ettikleri problemlerin *kânûn-ı kadimin* çiğnenmesinden zuhur ettiğini, çözümün de ancak *kânûn-ı kadimin* ihyası ve tavizsiz uygulanması ile

⁴² Meşhur ve çok yakın bir örnek için bkz. Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu üzerine Araştırmalar IV*, s. 114.

⁴³ Shefer-Mossensohn, *Osmanlıda Bilim Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi*, s. 55-56

⁴⁴ Siyasetname türünün ayrıntısı ve bir örneği için bkz. Süleyman Lokmacı, “İbrahim Nihali’nin Devlet İşlerindeki Bozukluklar ve Bunların Düzeltilmesinde Takip Edilecek Yollara Dair Layiha Türündeki Eseri: Mir’atü’l Devlet”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 70 (Ocak 2021), s. 465-487

⁴⁵ Zamanın padişahını eleştiren ve başarısızlıklardan sorumlu tutan Canikli Ali Paşa layihası için bkz. Ali İbrahim Savaş, “Lâyihâ Geleneği İçinde XVIII. yy. Osmanlı İslahat Projelerindeki Tespit ve Teklifler”, *Bilig*, Sayı 9 (Bahar 1999), s. 87-114.

⁴⁶ Ayrıntısı için bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 92; Ergin Çağman, *III. Selim’e Sunulan İslahat Lâyihaları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010. Bu layihaların toplu bir değerlendirilmesi ve Şerif Efendi layihası için bkz. Filiz Özdemir, Defterdar Mehmed Şerif Efendi’nin Layihasının Nizam-ı Cedid İslahatlarındaki Rolü, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2012.

mümkün olacağını iddia ve teklif ederken bu tarihten sonra kaleme alınanların Batı’daki uygulamaların örnek alınarak *islahatlar* yapılmasını teklif ettiği görülebilir⁴⁷. Ayrıca ulema içinde yaşanan bu durumun doğal bir gelişme olduğu İbn-i Haldun’a atıfla devletlerin de biyolojik bir varlık gibi doğup büyüüp öldüğü fikrine taraftar bir kitle de vardır. Devletlerin yaşlılık dönemlerinde savaşların ölümlerini hızlandıracağını öngören bu kitle, barış taraftarı Rami Mehmed Paşa gibi sadrazamlar bile çıkarmıştır⁴⁸. Öte yandan 18. yüzyıl sonundan itibaren ülkeye davet edilen *taife-i efrençiyanın* genelinden de özellikle istihdam edildikleri konularda bu tip layiha yazmaları istendiği ve onların da bu talebe genellikle objektif bir tutumla karşılık verdikleri fakat tekliflerinin zamanında ve kâfi derecede dikkate alınmadığından yakındıkları bir vakıadır⁴⁹. Ulemanın gerek sorunların tespitinde⁵⁰ gerekse çözümlerin teklifinde⁵¹ teknik detaylara kadar inerek detaylı ve kapsamlı çalışmalar yaptığı görülüyor.

5. Paradigma

Devlet-i Aliyye’de kriz derinleşirken dünyada yeni bir paradigmanın “bilim her şeyin ölçüsüdür” paradigmasının sancıları yaşanmaktadır. İnsan duyuları ile dünyayı ve hayatı keşfin sınırlarına ulaşılmasıyla yaşanan keşmekeşin tahriki ile teknolojinin felsefe ve bilim bütününden ayrışmaya başladığının emareleri olan ağır saban, üzengi, top gibi usta işi icatlar görülür. Bu sürede sıkça yaşanan uzun süreli salgın hastalıklar kadim tıp öğretisinin sorgulanmasını dayatır. Açıklanamayan bir vakıa olan manyetizma her alana uygulanmaya çalışılır. Hissedilen ama varlığı görülemeyen havanın basıncının ölçülmesi bilim ile felsefeyi ayırtırmaya başlar. Ardından gelen teleskop, termometre, mikroskop, kronometre artık her şeyin objektif olarak ölçülebileceğini kabul ettirir. Bu aletlerin kullanılması bilim adamlarına yeni ufuklar açar ama yeni

⁴⁷ Ali İbrahim Savaş, “Lâyihâ Geleneği İçinde 18. Yüzyıl Osmanlı İslahat Projelerindeki Tespit ve Teklifler”.

⁴⁸ Halil İnalcık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu üzerine Araştırmalar IV*, s. 109.

⁴⁹ Bir örnek için bkz. Baron De Tott, *Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar*, çev. Mehmet R Uzman, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1978.

⁵⁰ A. Mesud Küçükkalay, “Osmanlı Mali Problemlere Duyarsız mıydı?”, *Derin Tarih*, Aralık 2020.

⁵¹ Enver Ziya Karal, “Ragıp Efendinin İslahat Layihası”, *Tarih Vesikaları*, Sayı 5 (Şubat 1942), s. 356-369.

şeyleri yine ustalar bulmaya devam eder⁵². 1837’de telgrafın icadına kadar devam eden bu süreçte Batı’daki Galileo’nun toplar için balistik teorisi ve mesafe cetveli geliştirmesi gibi, bilim adamları ustaların icatlarını gecikmeli de olsa bilimsel olarak açıklamaya çalışırlar. Bu sürecin tek istisnası astronomi ve haritacılık alanında yaşanır; Mercator tamamen matematiği kullanarak sonradan adını alacak olan harita projeksiyon yöntemini inşa ederek uygulamalı bilimin bilinen ilk örneğini verir⁵³. Halen daha kullanılan bu sistem sayesinde enlem ve boylam değerlerine sahip olan büyültülüp küçültülebilen, eklenebilen ayrılabilen haritalar çizilmesi mümkün olur. Bu sırada İstanbul’da iki sene önce açılmış olan rasathane kişisel ihtirasların çarpışmasına yenik düşerek yıkılmaktadır. Rasathane yıkılsa bile buradaki bilimsel ve teknik faaliyetler müneccimbaşları uhdesinde saray ve muvakkithanelerde devam etmiştir⁵⁴. Ancak bu Mercator haritalarının denizcilikte etkin ve verimli kullanılabilmesi maksadıyla bulunulan yerin tespiti için boylam değerinin bulunması problemini 200 yıl sonra bilim adamları değil yine bir usta, bir saat ustası çözmüştür⁵⁵.

Batılı araştırmacılarca Batı’nın yükselişini sağlayan gelişmelerin en etkili olarak gösterilen bu süreçteki nüfus patlamasının arkasında *Norfolk sistemi* ile oluştuğu öne sürülen tarım devrimi ile sağlanan verimlilik sıçraması olduğu kabul edilir⁵⁶. Buna maden, özellikle demir işlemenin önündeki en büyük engel olan *odun kıtlığı*’nın sebep olduğu arayışla geliştirilen taş kömüründen kok kömürü üretim tekniğini de eklemektedirler. Böylece buhar makinesinin icadı için uygun şartlar oluşturulmuş olur. Buhar makinelerinin madenleri basan suların

⁵² Buhar makinesinin mucidi Watt gibi Buhar Makinesine yüksek basınç kazanı ile son halini veren Trevithick de yüksek eğitimi olmayan bir ustaydı. Bkz. Burak Karaaslan, XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Devleti’nde Sanayileşme Gayretleri, Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2017, s. 14.

⁵³ James Edward McClellan III ve Harold Dorn, *Science and Technology in World History*, s. 267.

⁵⁴ Rasathanenin yıkılma sebepleri için etraflı ve kısa bir değerlendirme için bkz. Shefer-Mossensohn, *Osmanlıda Bilim Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi*, s. 56-64.

⁵⁵ Dava Sobel, *Longitude: The True Story of a Lone Genius Who Solved the Greatest Scientific Problem of His Time*, Walker, New York 2007, s. 14.

⁵⁶ Osmanlı tarım sistemi verimliliğinin Batı’dan aşağı olmadığını gösteren ampirik bir çalışma için bkz. Kayhan Orbay, “Osmanlı İmparatorluğunda Tarımsal Üretkenlik Üzerine Tetkikat ve Notlar”, *Belleten*, Sayı 292 (Aralık 2017), s. 787-856.

tahliyesinde kullanılmasıyla artan kömür üretimi demir üretimini artırmış, lokomotifin icadıyla demiryolları maden ve kömürü çok daha ucuza ve hızla taşıyarak endüstri devrimine etrafını katmıştır.

Bu keşif ve icatların hepsi de ustalar tarafından icat edilmiş, geliştirilmiş ve yeni alanlara uygulanmıştır. İlginçtir gerek üçlü ve dörtlü mahsul uygulaması gerekse de kok kömürü üretimi yaklaşık 700 yıl önce Çin’de icat edilmiş olmasına ve son zamanlarda kimi tarihçilerin Osmanlı gerilemesini nüfusunun görece azlığına bağlamasına bakarak Çin’in çok daha kalabalık olmasına rağmen sanayi ve endüstri devrimi İngiltere’de yaşanmıştır⁵⁷. Batı’yla aranın açıldığı kabulünün işareti olarak nitelenebilecek olan ilk gelişme muhteris Comte de Bonneval⁵⁸’in iltica ve ihtidasının kabulü⁵⁹ ve Ahmed Paşa olarak Humbaracı Ocağı’nı ıslaha memur edilmesidir. Ahmed Paşa tarafından Humbaracı Ocağı içinde 1735’te zabıt ve efradın eğitimi için hocalarının biri hariç hepsi Türk olan matematik, geometri gibi fen dersleri verecek bir *Hendesehane* açılmış ama *yeniçerilerin* ve *softaların* muhalefeti sebebiyle uzun ömürlü

⁵⁷ James Edward McClellan III ve Harold Dorn, *Science and Technology in World History*, s. 279-287.

⁵⁸ Burada yeri gelmişken bir bilgiyi de düzeltmek gerekir; *TDV İslam Ansiklopedisi* “Humbaracı Ahmet Paşa” maddesinde Comte de Bonneval’ın hatıralarının 1817’de yayımlandığı belirtilmiştir. Oysa Humbaracı Sakız adasına sürgün edilince el yazısı ile yazmış olduğu serencamını daha önceden tanışıklığı olan Venedikli Madame Cornaro’ya bir İngiliz tüccar vasıtasıyla göndermiş. İngiliz tüccar durumdan Venedikli bir sahafı da bilgilendirmiş, sahaf da konunun ilginçliği sebebiyle uzun yıllardır tanıdığı yayıncı arkadaşına bir kopyasını göndermiş, yayıncı zamanın şifreleme yöntemi olan kağıtların yazıldıktan sonra sirkeye batırılması ile beyaz haldeki kopyayı deşifre ederken sık rastlanan bir durum olan harf ve kelime kayıplarını kendisi tamamlamış, Venedik bölümündeki ağır ve edebî tasvirleri sadeleştirmiş ve Macaristan hareketi ile ilgili eksik çıkan üç satırı kendisi eklemiş bu sebeple yazarın zevkini ve üslubu hakkında okuyucuyu yanıltmamak için hatıratı ilk defa 1740’da birinci baskıda “Mr. Demirone” mahlasıyla sonraki baskılarda Pierre Lambert de Saumery adıyla iki cilt halinde yayınlamıştır. Hatıratın orijinaleri BNF Gallica ve Open Archive sitelerinde pdf olarak bulunmaktadır. Ayrıntısı için bkz. Mr. Demirone, *Anecdotes Vénitiennes Et Turques, Ou Nouveaux Mémoires Du Comte De Bonneval, Depuis Son arrivée à Venise jusque à Son Exil Dans L’île de Chio, au Mois de Mars 1739*, Londra 1740.

⁵⁹ Bonneval Bosna’da iltica talebinin sonucunu beklerken 1731’de Osmanlı coğrafyasındaki ilk kömür madenini de keşfetmiştir. Bu kömürün düşük kalorili linyit kömürü olduğu tespit edilmiştir. Bkz. Eren Kömürlü, “Osmanlı Döneminde Taş Kömürü Madencilikinin Başlaması”, *Yeraltı Kaynakları Dergisi*, Sayı 18 (Temmuz 2020), s. 21-26.

olamamış ve 1741’de kapatılmıştır⁶⁰. Ancak bu olaydan bir sene sonra İngiliz hükümeti, 1742’de topçu, ardından da istihkâm subaylarının Woolwich’deki askerî akademide Newton’un geliştirmiş olduğu bir hesaplama yöntemi olan *fluxion*, statik vd mühendislik konularındaki müfredatla eğitilmesine ihtiyaç olduğunu kabul etmiştir. Böylelikle mühendis subay projesiyle bilim ve teknolojinin yeniden birlikte kullanılmasına sürekli bir örnek oluşturulmuştur denilebilir⁶¹. Köklü matematik geleneği olan Türklerin 18. yüzyıl son çeyreğinde *ocaklar* özelinde düştüğü acınası hali Baron De Tott şöyle tespit eder:

“Kendi kuracağı Sürat Topçuları’na en büyük muhalefeti hemen gösteren Topçu Ocağı mühendislerine imtihan yapması istendiğinde, onların da gururunu kırmamak için kolayca bilebileceklerini düşündüğü basit bir soru sorar: Üçgenin iç açıları toplamı kaçtır? Bu soruya uzunca bir süre sonra cesaretlendirilen biri cevap verir: Üçgenine göre değişir”.

Bu cevap karşısında şaşırın Tott onlara üçgenin iç açıları toplamının 180 derece olduğunu ispat eder ve beklemediği bir şey olur; bu azılı muhalif mühendislerin hepsi kurulacak yeni okula yazılmayı kabul eder⁶². Devlet-i Aliyye, Avrupa ülkeleri ve tüccarları iâşeci sistemden gelişen merkantilizme geçiş yapıp uyum sağlarken bu durumu kendi iâşeci politikaları için adeta bir fırsat görüp onlara kapitülasyon veriyor, kapitalist sisteme geçmeleri için gereken sermaye stokunu ülkesinden yağmalamalarına neredeyse göz yumuyor, rakiplerini kendi elleriyle büyütüyordu⁶³. Gerçi 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren sanayileşmeye ayak uydurabilmek için yerli ve yabancı girişimcilere çok çeşitli teşvik ve destekler sağlanmışsa da arzulanan oranda üretim ve ihracat artışı sağlanamamıştır⁶⁴.

⁶⁰ Mustafa Kaçar, “Osmanlı İmparatorluğunda Askeri Sahada Yenileşme Döneminin Başlangıcı”, *Osmanlı Araştırmaları*, ed. Feza Günergün, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1995, s. 209-227.

⁶¹ James Edward McClellan III ve Harold Dorn, *Science and Technology in World History*, s. 292.

⁶² Baron De Tott, *Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar*, çev. Mehmet R. Uzmen, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1978, s. 306-307.

⁶³ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu üzerine Araştırmalar IV*, s. 161-169.

⁶⁴ Sefer Şener, “Osmanlı Sanayileşme Süreci ve Bu Süreçte Özel Girişimin Rolü”,

Batı’da yaşanan devrimleri tetikleyen icat ve keşiflerin neredeyse tamamının bilim adamları ve bilim kurumları tarafından değil de ustalar ve zanaatkârlar tarafından yapılması gerçeği karşısında üstelik bunlardan önemli bir kısmının kâşif ve tüccarlar vasıtasıyla doğudan ithal edilmiş olmasına rağmen gelişmeleri batı bilim çevrelerinin hanesine yazmak ve Devlet-i Aliyye’nin bu konudaki başarısızlığını ilmiye sınıfına ve müntesiplerinin üzerine yıkmak gerçeklere aykırı görünmektedir.

Sonuç

Devlet-i Aliyye’nin 16. yüzyıl son çeyreğinden itibaren kurumsal ve yapısal sorunlar yaşamaya başladığı ve bu durumun 17. yüzyılda bir krize doğru evirildiği çağdaş ulema ve ümera tarafından tespit ve ilan edilmiş bir vakıadır. İلميye sınıfının medreseleri, müderrisleri, softaları ve mülazımları ile buldukları çok çeşitli coğrafyalarda kısmen de olsa genellikle doğanın davranışlarını anlamaya nadiren sorunlarını çözmeye kendinden odaklı, sorunların künhüne vakıf, çözüm önerileri geliştirebilen, paylaşılan ve kabul gören bilim insanlarından mürekkep bilim çevreleri oluşturdıkları ama uygulama alanları ve ustaları ile irtibatlarının zayıf ve kişilere bağlı olduğu rahatlıkla söylenebilir. Ulema ve ümeranın konularına ve sorunlarına vakıf oldukları, bunalmaları tespit ve çözmek için kendiliklerinden gayret gösterdikleri, padişah, sadrazam ve vezirlerin hata ve eksikliklerini tespit ve ifade ettikleri, çareleri aralarında tartıştıkları, başarılı çözümleri kabul edip yaygınlaştırdıkları iddia edilebilir.

Osmanlı bilim çevrelerinin sorunların siyasî ve idarî boyutlarını önceledikleri, sorunların kaynağını irdelerken görünür iktisadî sebeplerine odaklandıklarını, bu iktisadî sorunların stratejik ve teknolojik sebeplerini görmezden geldikleri söylenebilir. Kriz, müelliflerin bazılarına göre devletin biyolojik bir varlık gibi olmasından, geneline göre *kanun-u kadimin* bozulmasından, birkaç son dönem ümeraya göre de dışarıda olan gelişmelerden kaynaklanmış olduğu için yapacak bir şey yoktur, ıslahat ile, yeniliklerin ithali ile aşılabılır görüldüğünden bir

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 3 (2007), c. 9, s. 56-91, Ekrem Erdem, “Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zaafiyetleri”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 48 (2016), s. 17-44.

paradigma krizine dönüştürülemediği denebilir. Bu sebeple mevcut paradigmanın esnetilmesi çalışılmalarına karşı çıkılmış, sorunun dondurulmaya terk edilmesi de gerçekliğinin büyüklüğü ve yaygınlığı sebebiyle mümkün olmamış, mevcut paradigmanın reddiyesi muhafazakârlar yanında münevverler tarafından da yapılamadığı için muhafazakârlarca bilimin reddine varan tepkiler gösterilmişken münevverlerce de bilimi dinleştirme çabaları söz konusu olmuştur denilebilir. Pozitivist çevrelerde yaygın olan din özellikle de İslam dininin ve müntesiplerinin gelişmeye engel teşkil ettiği kabulünün son derece sathî bir önyargı olduğu çok dilli, dinli ve kozmopolit bir toplum yapısına sahip olan Devlet-i Aliyye'deki gelişmelere bakarak söylenebilir.

Bu çalışmada sadece *ilmiyye* sınıfı araştırılmışsa da *softaların* büyük çoğunluğunun *reyadan* gelmesi *mülazımların* da *ulema* ve *ümera* ve *vüzera* olabilmesi gerçeği şu tespite cevaz verebilir: Devlet-i Aliyye'de yaşanan 400 yıllık çare arayışında en dikkat çekici husus, *Erkan-ı Erbaa*'nın tüm üyelerinin gerek sorunların tespitinde gerekse çözümlerin teklifinde, soruna yaklaşımının temelinde gittikçe “eriyen pasta”dan alabileceği kendi payını büyütme olmuştur denilebilir. Herkesin payını büyütmenin ancak pastayı büyütmeyle mümkün olduğunu elbette biliyorlardı, o yüzden softalar ikbal hırsıyla her fırsatta sokağa çıkıp savaş istiyor, ülkenin en büyük endüstrisi olan *seferi* kontrol eden yeniçeri-esnaf kitlesinin karşı konulamaz baskısıyla biteviye seferler düzenleniyor ama bu seferlerin maliyetleri ve sonuçları artık pastayı büyütme yerine küçültüyordu. Belki de bu sebeple mezkur arayışlar hep askerî başarısızlıklara odaklanıyordu. Pastayı büyütmenin farklı yollarını keşfetmek için birkaç zamansız ve talihsiz deneme haricinde gözler hep “eriyen pasta”daki paya odaklanmış, bu da maalesef pastayı daha hızlı eritmekten başka bir işe yaramamıştır denilebilir. Belki de Evliya Çelebi ve Piri Reis kendilerinden önceki seyyahlar gibi davranıp başka ülkeleri ve iklimleri keşfe çıksaydı farklı bir hikâye yazılabilirdi.

KAYNAKÇA / REFERENCES

Kaynak Eserler / Primary Sources

- Baron De Tott, *Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar*, çev. Mehmet R. Uzmen, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1978
- Hasan Kafi Akhisari, *Alemin Nizami İçin Hikmetli Yöntemler; “Usûlü’l-Hikem Fî Nizâmi’l Âlem”*, çev. Asım Cüneyd Köksal, İlke Yayıncılık, İstanbul 2018
- Mr. Demirone, *Anecdotes Vénitiennes et Turques, Ou Nouveaux Mémoires Du Comte De Bonneval, Depuis Son arrivée à Venise Jusque à Son Exil Dans L’île de Chio, au Mois de Mars 1739*, Londra 1740
- Tatarcık Abdullah Efendi, *Eş-Şakâ’iku’n-Nu’mâniyye Fi Ulemâi’d-Devleti’l Osmâniyye*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019

Araştırma ve İnceleme Eserleri / Secondary Sources

- ADIVAR, Adnan A., *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000
- AKSOY, Yeliz, *Tarihte Osmanlı Bilim ve Teknolojisi*, Karma Kitapları, İstanbul 2008
- AL ROUYHAB, Khaled, “17.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda ‘Bağnazlığın Zaferi’ Efsanesi”, çev. Tuğrul Kütükcü, Aygün Yılmaz, *Mizanü’l-Hak İslami İlimler Dergisi*, Sayı 9 (2019), s. 293-315
- BEYDİLLİ, Kemal, “Sefaret ve Sefaretname Hakkında Yeni Bir Değerlendirme”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 30 (2007), s. 8-30
- BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005
- BOZKURT, Nebi, “Medrese”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* c. 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 323-327
- CİHAN, Ahmet, *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*, Birey, İstanbul 2004
- ÇAĞMAN, Ergin, *III. Selim’e Sunulan Islahat Lâyihaları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010

- ÇEKEN, Mehmet Batuhan ve Necdet Hayta, “18. Yüzyıl Osmanlı Kara Ordusunda Teknoloji Transferi: Fransız Uzmanların Topçu Islahatında Rolü”, *Memleket Siyaset Yönetimi*, Sayı 37 (Haziran 2022), s. 115-142
- ÇINAR, Mahmut, “Osmanlı Halklarını Mehdilik Algısı ve Müslüman Tebaa Tarafından Bu Alanda Yazılan Eserler Bağlamında Kurtarıcı Beklentisinin Sosyo-Politik Bağlantıları”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1 (2016), c. 14, s. 219-239
- DOSAY GÖKDOĞAN, Melek vd. , *Osmanlılar'da Bilim ve Teknoloji*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2012
- ERDEM, Ekrem, “Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zaafiyetleri”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 48 (2016), s. 17-44
- FREELY, John, *Galileo'dan Önce Ortaçağ Avrupa'sında Modern Bilimin Doğuşu*, çev. Muhtesim Güvenç, Kolektif Kitap, İstanbul 2014
- GÜNÇE, Şuheda, Sultan III. Selim Dönemi Ulema-Siyaset İlişkisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, c. 2, IRCICA, İstanbul 1998
- İNALCIK, Halil, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021
- İNALCIK, Halil, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar II*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014
- İNALCIK, Halil, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu üzerine Araştırmalar IV*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019
- İNALCIK, Halil, *İmparatorluktan Cumhuriyete*, Kronik, İstanbul 2019
- İNALCIK, Halil, *Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600*, Phoenix, London 1973
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Medrese Osmanlı Dönemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2003, s. 327-333

- İPŞİRLİ, Mehmet, “Osmanlı İlmîye Mesleği Hakkında Gözlemler (XVI-XVII Asırlar)”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 7-8 (1988), s. 273-285
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Osmanlı İstanbul’unda Geleneksel Eğitim ve Ulema”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Coşkun Yılmaz ve Mehmet A. Aydın, c. 9, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2015, s. 34-85
- İZGİ, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997
- KAÇAR, Mustafa, “Osmanlı İmparatorluğunda Askeri Sahada Yenileşme Döneminin Başlangıcı”, *Osmanlı Araştırmaları*, ed. Feza Günergün, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1995, s. 209-227
- KÂHYA, Esin, *Türk Bilim İnsanları*, Nobel, Ankara 2013
- KARAASLAN, Burak, XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Devleti’nde Sanayileşme Gayretleri, Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2017
- KARAKAŞ, Mahmut, *Müsbet İlimde Müslüman Âlimler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991
- KARAL, Enver Ziya, “Ragıp Efendinin Islahat Layihası”, *Tarih Vesikaları*, Sayı 5 (Şubat 1942), s. 356-369
- KENANOĞLU, M. Macit, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Sayı 12 (2008), c. 6, s. 181-205
- KILIÇOĞLU CİHANGİR, Çiğdem, “Ayvalık Akademisi ya da Batı Anadolu’da Yunan Ulusçuluğunun Kökenleri Üzerine”, *Türkiyat Mecmuası*, Sayı 2 (2020), c. 30, s. 411-440
- KUHN, Thomas S., *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, çev. Nilüfer Kuyaş, Alan Yayıncılık Bilim, İstanbul 1982
- KÖKTAŞ, Altuğ Murat ve Ali Gökhan Gölçek, “Endüstri Devrimi ve Osmanlı İmparatorluğu: Askeri Fabrikalaşma Örneği”, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 4 (Ekim 2016), c. 9, s. 95-105.
- KÖMÜRLÜ, Eren, “Osmanlı Döneminde Taş Kömürü Madenciliğinin Başlaması”, *Yeraltı Kaynakları Dergisi*, Sayı 18 (Temmuz 2020), s. 21-26

- KÜÇÜKKALAY, A. Mesud, “Osmanlı Mali Problemlere Duyarsız mıydı?”, *Derin Tarih*, Aralık 2020
- LOKMACI, Süleyman, “İbrahim Nihali'nin Devlet İşlerindeki bozukluklar ve Bunların Düzeltmesinde Takip edilecek Yollara Dair Layiha Türündeki Eseri: Mir'atü'd Devlet”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 70 (Ocak 2021), s. 465-487
- MAKDİSİ, George, *Ortaçağda Yüksek Öğretim İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu ve Tuncay Başoğlu, Klasik, İstanbul 2018
- McCLELLAN III, James Edward ve Harold Dorn, *Science and Technology in World History*, John Hopkins University Press, Baltimore 2006
- MUTLU, Şamil, Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2000
- ORBAY, Kayhan, “Osmanlı İmparatorluğunda Tarımsal Üretkenlik Üzerine Tetkikat ve Notlar”, *Bellekten*, Sayı 292 (Aralık 2017), s. 787-856
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Osmanlı Toplumunda Mehdilik Hareketleri”, *Yeni Ümit Dergisi*, Sayı 75 (Ocak Şubat Mart 2007), s. 62-66
- ÖZÇEP, Ferhat, “Osmanlı ve Batılı Kaynaklarına Göre Mıknatıslar, Pusulalar ve Yer Manyetizma Ölçümleri”, *Dört Öge*, Sayı 17 (2020), s. 121-150
- ÖZDEMİR, Filiz, Defterdar Mehmed Şerif Efendi'nin Layihasının Nizam-ı Cedid Islahatlarındaki Rolü, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2012
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014
- RONAN, Colin A., *Bilim Tarihi Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi*, çev. Ekmeleddin İhsanoğlu ve Feza Günergun, TÜBİTAK, Ankara 2005
- SAVAŞ, Ali İbrahim , “Lâyiha Geleneği İçinde XVIII. yy. Osmanlı Islahat Projelerindeki Tespit ve Teklifler”, *Bilig*, Sayı 9 (Bahar 1999), s. 87-114

- SHAPİN, Steven, *Bilimsel Devrim*, çev. Ayşegül Yurdaçalış, İzdüşüm Yayınları, İstanbul 2000
- SHEFER-MOSSENSOHN, Miri, *Osmanlıda Bilim Kültürel Yararı ve Bilgi Alışverişi*, çev. Kübra Oğuz, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019
- SOBEL, Dava, *Longitude: The True Story Of A Lone Genius Who Solved The Greatest Scientific Problem Of His Time*, Walker, New York 2007
- ŞAHİN, Raşit, “Sanayi Devrimi Osmanlı İmparatorluğu’nda Neden Başlamadı?”, *Business, Economics and Management Research Journal*, Sayı 1 (2019), c. 2, s. 1-16.
- ŞEN, Zekai, *Bilim ve Türkiye*. TÜBİTAK, Ankara 2016
- ŞENER, Sefer, “Osmanlı Sanayileşme Süreci ve Bu Süreçte Özel Girişimin Rolü”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 3 (2007), c. 9, s. 56-91
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiyye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014
- YETİŞ, Kazım, “Beşiktaş Cem’iyyet-i İlmiyyesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 5, İstanbul 1992, s. 552-553
- YURTOĞLU, Bilal, *Keşfü’z-zünûn ve Kâtip Çelebi’nin Bilim Anlayışı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2007
- YÜKSEL, Hasan, “Vakıf-Müsadere İlişkisi: Şam Valisi Vezir Süleyman Paşa Olayı”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 12 (1992), s. 399-424

Jan Žižka ve Hünyadi Yanoş'un *Tábor*'undan Osmanlı Ordusunun *Tabur Cengi*'ne. Doğu Avrupa, Yakın ve Orta Doğu'da Husçu Savaş Sanatı (15-17. Yüzyıllar)*

Du “tábor” de Jan Zizka et de Jean Hunyadi au “Tâbur Cengi” des Armées Ottomanes. L’art Militaire Hussite dans l’Europe Orientale, le Proche et le Moyen Orient (XVe-XVIIe siècles)

Profesör Nicolas VATIN'e

Emanuel Constantin ANTOCHE**

çev. Serhat TERTEMİZ***

Orta Çağ'ın alacakaranlığında¹ Avrupa'nın savaş meydanlarında arabanın taktik kullanımı, 13. yüzyıldaki Katharlar gibi inançlarını ve

* Makalenin Künyesi: Emanuel Constantin Antoche, “Du “tábor” de Jan Zizka et de Jean Hunyadi au “tâbur cengi” des armées ottomanes. L’art Militaire Hussite dans l’Europe Orientale, le Proche et le Moyen Orient (XVe-XVIIe Siècles)”, *Turcica. Revue du Monde Turc et Ottoman*, Sayı 36 (2004) s. 91-124.

** Emanuel Constantin Antoche, Rouen Üniversitesi'nde öğretim görevlisidir. Orta Çağ Doğu Avrupa tarihi üzerine dersler vermektedir. Fransız Askerî Tarih Heyeti'nin üyesidir.

*** Öğr. Gör., Millî Savunma Üniversitesi, Fatih Harp Tarihi Araştırmaları Enstitüsü. E-posta: serhattertemiz[at]gmail.com, ORCID: 0000-0002-6553-1000.

Geliş Tarihi/Received: 03.09.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 05.12.2024

¹ Biz “Chariot (Araba)” terimini kullanmayı tercih ediyoruz: “Yük taşımak için kullanılan dört tekerlekli araba. Çiftlik arabası. Bkz.; Char (iki tekerli araba), Charette (iki tekerlekli yük arabası, kağrı), guimbarde (üstü kapalı yük arabası, taka). Saman arabası, yem arabası... Bkz. *Le Petit Robert, Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*, ed. A. Rey ve J. Rey-Debove, *Dictionnaire Le Robert*, Paris 1990, s. 290. “Bir veya daha fazla hayvan tarafından çekilen, dört tekerlekli ve zenbereksiz bir kır arabası. Bkz. Chariot, charette, char à foin (saman arabası), Char à bœufs (öküz arabası), char à banc (fayton, oturaklı araba)”. Bkz. *Le Petit Robert, Dictionnaire Alphabétique et Analogique de la Langue Française*, s. 288. Daha geniş anlamda, bilhassa askerî alanda, “char de guerre” veya “char d’apparat (savaş arabası)” anlamına gelen “char” (iki tekerlekli araba) yerine, antik çağda, özellikle Orta Doğu'da ve Homeros Yunanistan'ında kullanılan atlar veya yaban eşekleri tarafından çekilen iki veya dört tekerlekli araba”. Bkz. Ian Russell Lowell, *Atlas Historique de la Guerre. Les Armes et les Batailles qui ont Changé le Cours de l’Histoire*, ed. Richard Holmes, Hachette, Paris 1989, s. 10-13 ama aynı zamanda “Char de combat” veya “d’assaut” (zırhlı savaş arabası, tank), paletli ve ağır silahlı araçlar için kullanılır.

aynı zamanda Bohemya Krallığı'nın siyasî bağımsızlığını savunmak için silaha sarılan Husçuları akla getirmektedir. Jan Žižka (ö. 1424) ve ardından halefi Prokop Veliky (Procope le Grand, ö. 1434) tarafından bir araya getirilerek bir halk ordusu olarak örgütlenmiş, 1419-1434 yılları arasında Papa V. Martinus'un (1417-1431) çağrısı üzerine Katolik Avrupa tarafından kendilerine karşı düzenlenen ve esas olarak Macaristan Kralı (1387-1437) ve Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu'nun (1410-1437) hükümdarı Lüksemburglu Sigismund tarafından yönetilen beş haçlı seferine karşı koymuşlardı. Prag (14 Temmuz 1420), Kutná Hora (6 Ocak 1422), Malešov (7 Haziran 1424), Ústí nad Labem (Aussig, 16 Haziran 1426), Tachov (9 Ağustos 1427) ve Domažlice (Taus, 14 Ağustos 1431) zaferleri, onların harp taktiklerinin yanı sıra düzenlerine, uyumlarına ve inkâr edilemez geleneksel katılıklarına çok şey borçluydu. Sabit veya hareket eden kaleler (*tábor*) oluşturmak üzere bir araya getirilen arabalar, güçlü sahra toplarının yanı sıra taşınabilir ateşli silahlar, kurmalı yay, kargılar, teberler, baltalar vb. ile donatılmış piyâde birliklerini de barındırıyordu². 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batılı askerî tarihyazımı, Hans Delbrück örneğini izleyerek, Husçu sistemi derinlemesine eleştirel bir tahlile tâbi tutmuştur. Gerçekten de hiçbir kusuru olmayan mükemmel bir sistem olup olmadığı konusunda görüş ayrılıkları vardır ve kesin bir yanıt vermek zordur:

“Husçuların araba-kale taktiklerinin zayıflığı aşikârdır. İngiliz kralları tarafından geliştirilmiş taktiklerin özünde olduğu gibi, sadece savunmaya yönelik kullanılabilir. Gerçekten de araba

² Husçuların savaş sanatına dair özellikle bkz. Wácslaw Wadiwoj Tomek, *Jan Žižka. O Sepsáni Ziwotopisu Jeho Pokusil se Wácslaw Wladiwoj Tomek*, Prag 1879; Wácslaw Wadiwoj Tomek, *Dějini Válek Husitskyeh* (1419-1436), Prag 1898; Frederic Bezold, *König Sigmund und die Reichskriege Gegen die Hussiten*, c. 1-3, Berlin, 1872, 1877; Ernest Denis, *Huss et la Guerre des Hussites*, Paris 1878, Rudolf Urbanek, *Jan Žižka*, Prag 1925; Jan Pekar, *Žižka a Jeho Doba*, c. 1-2, Prag 1927-1933; Hans Kuffner, *Husitské v Obrazech*, Prag 1932; Jan Durdik, *Husitské Vojenství*, Prag 1954; Christian Willards, *Die Böhmische Zitadelle*, Viyana-Münih-Molden 1965, nitelikli bir eleştiriyile, s. 435-444; Frederic Smahel, *Jan Žižka a z Trocnova*, Prag 1969; F. G. Heyman, *John Zizka and the Hussite Revolution*, New York 1969; Jan Macek, *Le Mouvement Hussite en Bohême*, Orbis, Prag 1965; Jean Macek, *Jean Hus et les Traditions Hussites (XVe-XIXe Siècles)*, Paris Plön 1973; *Anthologie Hussite (Textes Traduits du Tchèque et Commentés par Jan Lavicka)*, POF, Paris 1985; *I Taboriti. Avanguardia della Rivoluzione Hussita (sec. XV)*. *Gli Scritti Essenziali a Cura di Amedeo Molnár*, Claudiana Editrice, Turin 1986.

istihkâmi, İngilizlerin atıcı ve atsız şövalyelerden oluşan birleşiminden çok daha zayıftı. Zira çok daha kullanışsızdı ve istisnai bir şekilde hücum yapmak için bile kullanılmıyordu."³.

Ancak Žižka'nın asıl başarısı eski Wagenburg⁴ taktiklerini mükemmelleştirmesinde yatıyordu. Husçu orduların stratejistleri tarafından getirilen yenilikler sayesinde araba duvarları, zırhlı süvâriilerin⁵ hücumlarına karşı savaşta temel silah haline geldi. Müdâfaa⁶ amaçlı özel olarak tasarlanmış arabalar yaptırdı ve bu lojistik aracı gerçek anlamda bir savaş silahına dönüştürdü. Böylece araba bir tür kalkana⁷ dönüştü. Ancak bu kalkan, öncülerin savaşan birlikler⁸ içindeki

³ Hans Delbrück, *History of the Art of War*, c. 3, "Medieval Warfare", çev. W. J. Renfroe Jr., Bison Book, 1990, s. 494. Richard Ernest Dupuy, Trevor N., *The Encyclopedia of Military History, from 3.500 BC to the Present*, Harper Row, New York-San Francisco-Londra 1977, s. 406'ya göre Žižka: "Ayrıca, müşterek bir süvari ve piyade saldırısının araba kalesine girmesi halinde araba savunucularının kaybedebileceğini de belirtmiştir. Bu durumdan ders alarak tarihteki en basit ve en etkili taktik usüllerinden birini geliştirmiştir". Ferdinand Lot, *L'art Militaire et les Armées au Moyen Age en Europe et dans le Proche Orient*, c. 2, Paris 1946, s. 202'ye gelince kendisi şu gerçek karşısında şaşkınlığını gizleyemez: "Žižka neden bir örnek teşkil etmedi? Neden taktikleri en azından Orta Avrupa'da yayılmadı?"

⁴ Bu hususa dair tezimizin giriş bölümüne atıfta bulunuyoruz: "Eflak ve Boğdan prensliklerinde Husçu savaş sanatının ortaya çıkışı ve gelişimi (XV.-XVII. yüzyıllar)", *Ecole Pratique des Hautes études, IVe Section, Sciences Historiques et Philologiques*, Paris Ocak 2002, s. 12-40.

⁵ Mihail P. Dan, *Cehi Slovaci și Români în Veacurile XIII-XVI*, Sibiu 1944, s. 213.

⁶ Urbanek, "Žižka a Husitské Válečnictví", *Sbornik Žižkov (1424-1924)*, Prag 1924, s. 318. Žižka'nın ölümünün 500. yıldönümü münasebetiyle yayımlanmıştır. Büyükçe ve sağlam olan Husçu savaş arabası dört at tarafından çekiliyordu. Yanlamasına, düşmana dönük olarak yerleştirilen arabanın yan tarafında piyâdeleri korumak için metal kancalarla tutturulmuş, iki büyük ahşap tahtayla güçlendirilmiş bir korkuluk bulunurdu. Diğer tarafta zincirlerle desteklenen seyyar bir kapı, askerlerin müsademeden önce içeri girmelerini sağlıyordu. Aracın içinde topçuların duvarlara sabitlenmiş ahşap mahfazaları vardı ve bunların içinde ok ve top depolarını saklıyorlardı. Saldırı sırasında birinin kayıp düşmesini engellemek için tekerleklerin arasına bir tahta asılmıştır. Bkz. Durdik, *Husitské Vojenství*, Prag 1954, s. 116-117, 122-123, 130-131; Delbrück, *History of the Art of War*, çev. W. J. Renfroe Jr., c. 3, Bison Book, 1990, s. 490. Lot, *L'art militaire et les armées au Moyen Age en Europe et dans le Proche Orient*, c. 2, Paris 1946, s. 198; Toman, s. 196-204.

⁷ Dan, *Cehi Slovaci și Români în Veacurile XIII-XVI*, Sibiu 1944.

⁸ Denis, *Huss et la Guerre des Hussites*, Paris 1878, s. 225-226; Macek, *Le Mouvement Hussite en Bohême*, Orbis, Prag 1965, s. 153-168.

faaliyetlerinin bir sonucu olarak topları, kurmalı yayları ve kararlı askerleri koruyordu. Delbrück:

“...araba kalesi hâlâ büyük bir öneme sahipti zira bir yandan kısa bir süre önce icat edilen ateşli silahlar da dâhil olmak üzere menzilli silahların güçlü ve etkili bir şekilde kullanılmasını mümkün kılıyor, diğer yandan da özellikle çivili sopalar ve gürzler de dâhil olmak üzere yakın dövüş silahlarıyla sıradan, zırhsız piyade birliklerine bağımsızlık ve önemli bir güç kazandırıyordu.”⁹

Huşçu savaş sanatı, feodal süvâri birliklerinin piyâde birlikleri karşısında belirli bir taktik gerileme yaşadığı dönemde komşu ülkelerde güçlü bir etki yarattı. Husçular, kendi savaş düzenlerini siyâsî ve askerî ilişkide buldukları halklar arasında yaydılar. Onlara silahlarının nasıl kullanılması gerektiğini ve savaş arabalarının harp alanında yapabileceği taktik manevraları öğrettiler. Bohemyalı *heretikler* tarafından kullanılan askerî teçhizat, Çekçe terimlerin küçük köken bilimsel farklılıklarla kullanıldığı Almanya, Macaristan ve Lehistan’da birebir kopyalanmış gibi görünmektedir. Ateşli silahlar söz konusu olduğunda Almanlar *haufnicee*; *Haufnitze* ve *Haubitze*¹⁰ adını verirken Lehler arasında *ručnicee*; *ruznica*, *pišt’ala*, *pieszczale* ve *houfnice*, *hufnice* veya *hufnicza*¹¹ adları verilmiştir.

⁹ Delbrück, *History of the Art of War: Medieval Warfare*, çev. W. J. Renfroe Jr., c. 3, Bison Book, 1990. Lombardlar *lanzalonga*, Felemenkler *goedendag*, İsviçreliler *hallebarde* [baltalı mızrak], İngilizler *longbow* [İngiliz yayı] kullanırken, Husçu piyâdelerin silah envanteri de aynı derecede çeşitliydi: *dussack* [orak biçimli ağır kılıç (ç.n.)], *fléau d’armes* [zincirli gürz], *fauchard* [uzun saplı, iki ağızlı bıçağımsı silah (ç.n.)], *pertuisane* [uzun saplı ve ucunda üçgen demirli bir mızrak, baltalı kargı (ç.n.)], *corséque* [gönderli mızrak, ok sapı üzerinde sivri uçlu ve iki yan bıçağı olan bir mızrak (ç.n.)]. Ancak, piyadeler tarafından kullanılan tüm bu silahlar savaş taktiklerini belirlese de Husçuların şahsî kesici silahları, ateşli silahlarla donatılmış arabaların yoğun kullanımından oluşan taktiklerin tamamlayıcısı ve takviye unsuru idi.

¹⁰ Denis, *Huss et la guerre des Hussites*, Paris 1878, s. 225-226; Macek, *Le Mouvement Hussite en Bohême*, Orbis, Prag 1965, s. 230; Dan, *Cehi Slovaci și Români în Veacurile XIII-XVI*, Sibiu 1944, s. 208.

¹¹ Dan, *Cehi Slovaci și Români în Veacurile XIII-XVI*, Sibiu 1944. Romenler arasında *haufnice*; *huşnită*, çoğul olarak *huşnite* ve *hacunită* *hakovnice* adını almıştır. Buna benzer diğer köken bilimsel değişimler için bkz. Karol TITZ, *Ohlasy Husitského Valčnictví u Evropě*, Prag 1922. *Pišt’ala* için bkz. s. 15-40; *haufnice* ve *hakovnice* için

Lehistan Kralı II. Vladislav Jagellon (1386-1434), Üstâd-ı Azam Paul von Russdorf liderliğindeki Töton Tarikatı Şövalyeleri'ne karşı kesin bir askerî başarı elde etmek için, 1432-1433 yıllarında, Litvanya Veraset Savaşı'nın (1431-1435) ortasında, Hatman Sányli Çapek komutasındaki birkaç bin Husçu paralı askeri askere almakta tereddüt etmedi¹². Vistül ağzı dolaylarındaki ülkeyi yakıp yıktıktan ve düşman kuvvetlerini püskürttükten sonra, 1 Eylül 1433'te Gdansk (Danzig) surlarının altına vardılar. Bu olay, özellikle "soldats du calice" [Kutsal Kâse'nin askerleri] tarafından Cuiavia ve Wielkopolska¹³ bölgelerinden geri çekilme sırasında, Lehistan'da Husçu fikirlerin yayılmasında özel bir rol oynadı.

Bohemya'dan gelen diğer paralı askerler, Lehlerle Tarikat Şövalyeleri'ni bir kez daha karşı karşıya getiren On Üç Yıl Savaşı'nda (1454-1466) yer aldı. Kraliyetin hizmetindeki Çek liderler arasında Krhovlu Jan Měšická, Sveboraviceli Niklas Zak, Sobesaklı Václav Kavka vb.¹⁴ yer alırken, düşman saflarında da Cimburklu Bernard, Wolfersdorflu Niklas, Ledeçli Ulrich Cervenka, Janoviceli Burkhard, Znojmolu Friedmann Pancir gibi¹⁵ diğer Çekler savaşıyordu. 16. yüzyılda

bkz. s. 41-49; *tarasnice* için bkz. s. 51-53. Ayrıca bkz. Urbanek, "Husitské Válečnictví a Cizina", *Co Dally Naše Zeme Europe a Lidstvu*, ed. V. Mathesius, Prag 1939, s. 107.

¹² Erik Christiansen, *Les Croisades Nordiques. L'Occident Médiéval à la Conquête des Peuples de l'Est (1100-1525)*, Condé-sur-Noireau, Alérion 1996, s. 389.

¹³ Bu konu hakkında bkz. Macek, *Husité na Baltu a ve Wielkopolska*, Prag 1952; Jan Macurek, "Taženi Husitu k Baltu Roku 1433", *Slezsky Sbornik*, Opava 1952. Söz konusu dönemde Bohemya Krallığı'yla Lehistan arasındaki ilişkiler ve Husçu ideolojinin Doğu Avrupa'ya nüfuz etmesi hakkında özellikle bkz. Anatol Lewicki, "Ein Blick in die Politik König Sigmunds Gegen Polen in Bezug auf die Hussiten-kriege", *Archiv für Österreichische Geschichte*, Viyana 1886, s. 327-410; Robert Holinka, "Z ohlasu husitvi v Polsku", *Časopis Matice Moravské*, Sayı 3-4, (1953), c. 72, s. 360-365; Jan Mikulka, "Mistr Jan Hus a Polsko", *Slovanské Historické Studie*, c. 2, Bratislava 1957, s. 105-171; Robert HECK, Ewa Maleczyńska, *Ruch Husycki w Polsce*, Varşova 1959.

¹⁴ František Palacky, *Geschichte von Böhmen*, c. 3, Prag 1851, s. 505-508.

¹⁵ František Palacky, *Geschichte von Böhmen*, c. 3, s. 505-508; Jan Wimmer, *Historia Piechoty Polskiej do Roku 1860*, Varşova 1978, s. 74; Wilhelm Rautenburg, *Böhmische Söldner im Ordensland Preussen. Ein Beitrag zur Söldner Geschichte des 15 Jahrhunderts Vornehmlich des 13 Jährigen Stadtekriegs 1454-1466*, Hambourg 1954; Karol Gorski, *Pomorze w dobie wojny 13-letniej*, Poznan 1932. Savaş, İkinci Torun Barışı (19 Ekim 1466) ile onaylanan Lehistan Krallığı'nın zaferiyle sona erdi. Bkz.

hâlâ mevcut olan Çek bölükleri¹⁶, Lehistan piyadeleri için bir örnek oluşturarak, esas olarak süvarilerden oluşan bir ordunun ihtiyaçlarına uyarlanması gereken¹⁷ Husçu savaş sanatının¹⁸ yayılmasına yardımcı oldu.

Krallığın güney sınırlarında göz alabildiğine uzanan ve “Yabanî Ovalar (*Dzikie Pola*)” olarak bilinen bozkırlar ve Kırım Hanlığı Tatarlarının taktik dönüşümleri, bu bölgeleri denetleyen “rutin savunma” birlikleri (*obrona potoczna*) arasında *tábor* kullanılmasını zorunlu hale getirdi¹⁹. Her şeyden önce, Tatarların ziyadesiyle başarılı olduğu baskınların sonuçlarından kaçınmak ve piyâdelerin savaşın başından itibaren etkili bir korumaya sahip olmalarını sağlamak gerekiyordu, çünkü o zamanlar ateşli silahların çoğu “fitilli” idi, yani seri bir şekilde kullanılamıyordu²⁰. Aynı zamanda seyyar ordugâh, açık arazideki bir

Christiansen, *Les Croisades Nordiques. L'Occident Médiéval à la Conquête des Peuples de l'Est (1100-1525)*, Condé-sur-Noireau, Alérion 1996, s. 390.

¹⁶ Macurek, “Cešti Válečníci v Krajinách Černomorských Koncem XV-ho Století”, *Ceskou minulosti. Práce žzaku Václava Novotného*, Prag 1929, s. 194-205; Macurek, “Cechové v Polskem Vojsku v Podnestri v Letech 1531-1538”, *Časopis Matice Moravské*, Sayı 3-4 (1931), c. 55.

¹⁷ Jan Wimmer, “L’Infanterie dans l’Armée Polonaise aux XVe-XVIIIe Siècles”, *Histoire Militaire de la Pologne. Problèmes Choisis, Dissertations, Etudes, Esquisses*, Varşova 1970, s. 83.

¹⁸ Urbanek, *Husitské Válečnictví a Cizina*, s. 107; Otto Laskowski, “L’Art Militaire Polonais au XVIe et au XVIIe Siècle”, *Revue Internationale d’Histoire Militaire*, Sayı 12 (1952), s. 463.

¹⁹ Krş. Laskowski’nin incelemesi için bkz. Laskowski, “L’Art Militaire Polonais au XVIe et au XVIIe Siècle”, s. 475-476, ayrıca bkz. Wimmer, “La Théorie et la Pratique des Lutttes Contre les Tatars aux XVe-XVIIe Siècles”, *L’Armée aux Époques des Grandes Transformations Sociales*, ed. E. Kozłowski ve Wimmer, Varşova 1980, s. 265-280; J. Ochmanski, “Organizacja Obrony w Wielkim Ksiestwie Litewskim Przed Napadami Tatarow, Krymskich w XV-XVI wieku”, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, c. 5, Varşova 1960, s. 349-398. Bu rutin savunma, barış zamanında orduda tutulan nöbetçi birlikler tarafından sağlanıyordu. “Kraliyet bölgesinden birlikler yaz aylarında Ukrayna’da, Litvanya’dan gelenlerin çoğu da Livonya’da konuşlanmıştı”. Bkz. A. Sawczynski, “Les Institutions Militaires Polonaises au XVIIe Siècle”, *Revue Internationale d’Histoire Militaire*, Sayı 3 (1951-52), s. 514-515.

²⁰ Jerzy Teodorczyk, “L’armée Polonaise dans la Première Moitié du XVIIe Siècle”, *Histoire Militaire de la Pologne*, Varşova 1957, s. 101-102. Kurmalı yaylar ve *rusznice*ler (Batı ordularının *haquebuttes*/hakebusse ve elle tutulan *Couleuvrine*/Kolonbornalarına eşdeğer, Husçular tarafından yapılmış el topları) XVI.

yenilgi durumunda araba duvarı arkasında bir araya gelebilecek süvâri-ler için bir destek ve toplanma noktası sağlıyordu²¹. Jerzy Teodorczyk'e göre:

“Tatarlara karşı yapılan her sefere az sayıda piyâde götürülüyordu (her on atlıya bir er). Her dâim arabaların üzerinde ya da arasında, yalnızca süvâri-leri ateşle desteklemek için savaşır-lardı. Bu nedenle yalnızca arkebüz-lü atıcılardan oluşuyorlardı. Buna ek olarak maiyet katarı; acemi askerlerin bulunduğu süvâri araba katarlarını ve çok sağlam olmasının yanında aslında hafif toplar ve altı veya yedi tanesi bir arabaya sabitlenmiş 24-27 mm'lik kolonbornalar için seyyar bir üs oluşturup devlet tarafından tedarik edilen arabaları içeriyordu. Hülasa bu, en eski atlı topçu birliğiydi. İki tekerlekli normal arabalar üzerinde küçük toplar bulunmaktaydı. Devlet tarafından sağlanan arabaların hızlı hareket etmesini sağlamak amacıyla bunların altı, dört ya da en az üç ata koşulduğu görülür²².”

yüzyılın üçüncü 10 yılından itibaren yavaş yavaş fitilli arkebüz ile değiştirildi. Bkz. Wimmer, *Historia Piechoty Polskiej do Roku 1860*, Varşova 1978, s. 91-92. Ancak *rusznica* terimi Leh dilinde kullanılmaya devam etti. Daha 17. yüzyılın başında kullanılmaya başlanan msket tüfeğine gelince (Wimmer, *Historia Piechoty Polskiej do Roku 1860*, s. 165-167), 6.550 piyadeden oluşan bir birliğin donatıldığı Hotin savaşında (1621) Osmanlılara karşı büyük ölçüde kullanıldı. Bkz. Teodorczyk, “L'Armée Polonaise dans la Première Moitié du XVIIe Siècle”, Varşova 1957, s. 111. Ayrıca bkz. Tadeusz Marian Nowak, “L'influence du Progrès Scientifique et Technique sur l'Organisation Militaire Polonaise aux XVIe-XVIIe Siècles”, *L'armée aux Époques des Grandes Transformations Sociales*, Varşova 1980, s. 225.

²¹ Wimmer, “L'Infanterie dans l'Armée Polonaise aux XVe-XVIIIe Siècles”, *Histoire Militaire de la Pologne. Problèmes Choisis, Dissertations, Etudes, Esquisses*, Varşova 1970, s. 84.

²² Teodorczyk, “L'Armée Polonaise Dans la Première Moitié du XVIIe Siècle”, *Histoire Militaire de la Pologne*, Varşova 1957, s. 98. Bu topların tesiri Oswald Krüger tarafından 1636 yılında Wilno'da (Vilnius) yayımlanan *Parallela Horoscopa*'da vurgulanmıştır. Bilhassa 16. ve 17. yüzyıllardaki Leh topçuluğuna dair Nowak'ın çalışmaları hakkında bkz. Nowak, “Teoretyczna Wiedza Artyleryska w Polsce w Polowie XVII w.”, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, c. 12, Varşova 1966, s. 173-229; Nowak, “Polska Artyleria Koronna Przed Wojna 1655-1660 I Podczas jej Trwania”, *Wojna Polsko-Szwedzka 1655-1660*, ed. Jan Wimmer, Varşova 1973, s. 100-126; Nowak, *Polska Technika Wojenna XVI-XVIII w.*, Varşova 1970; Nowak, “Polish Warfare Technique in the 17th Century. Theoretical Conceptions and Their Practical Applications”, *Military Technique, Policy and Strategy in History*, Varşova 1976, s. 31-64.

İlerleyiş sırasında arabalar birbirine paralel sütunlar halinde uzanır, zaman zaman zincirlerle birbirine bağlanır ve aralarında yayalar ilerlerdi. Küçük doğanları taşıyanlar genel olarak sıranın ön tarafına yerleştirilirdi. Konaklama sırasında, bir düşman taarruzuna karşı veya da gece dinlenmesi durumunda, *táboru* oluşturmak için kare şeklinde dizilirlerdi²³. Düzenin güçlendirilmesi gerektiği bazı durumlarda 1,5 m derinliğinde bir hendek kazılmış ve 1,5 m yüksekliğinde bir set inşa edilmiştir. Daha sonra arabaların tekerlekleri dingillere kadar gömülmüş ve kumla doldurulmuştur²⁴.

“Seyyar” ya da “hareketli” ordugâha dâir harp taktikleri, vuruşma ve manevraların değişmez unsuru olarak kalan süvârilerle yakın taktik iş birliği gerektiriyordu. 16. yüzyılda en yaygın savaş düzeni olan *veteri instituto Polonorum* (eski Leh usulü), merkezde iki sıra ağır süvâri ve her kanatta üç hafif süvâri bölüğünden oluşuyordu. Bu düzen bazı yönlerden Moğolların korkunç *lavalari*ni taklit ediyordu²⁵. Ancak sayıca üstün bir düşmanla karşılaşıldığında, tüm atlı birlikleri bir araya getiren, ortası boş ve her taraftan savaşabilen bir dörtgenden oluşan farklı bir savaş düzeni tercih edildi. 17. yüzyılın ilk onlu yıllarında Lehler, hafif süvâri gruplarıyla kuşatma ve çevreleme konusunda mükemmel manevra yapan Osmanlılarla düzenli olarak karşılaşmaya başladığında, dörtgenin iki tarafını yayalar ve topçular tarafından savunulan arabalarla, ön ve arkaya

²³ Theodor Korzon, *Dzieje Wojen i wWjskowosci w Polsce*, c. 2, Krakow 1912, s. 183, 203.

²⁴ Teodorczyk, “L’Armée Polonaise dans la Première Moitié du XVIIe Siècle”, *Histoire Militaire de la Pologne*, Varşova 1957, s. 100-101. Kuşkusuz önemli bir rol de, sık sık askerlerle birlikte savaşan arabacılar olan *goujatlar* (ç.n. kaba adam, hoyrat) tarafından oynanmıştır. Sawczynski, “Les Institutions Militaires Polonaises au XVIIe Siècle”, s. 513.

²⁵ Laskowski, “L’art militaire polonais au XVIe et au XVIIe Siècle”, s. 465-466; Wimmer, “L’Infanterie dans l’Armée Polonaise aux XVe-XVIIIe Siècles”, s. 273. Leh süvarilerindeki taktik gelişmeler 16. yüzyılda çok kez askerî literatüre konu olmuştur. Bunların arasında bkz. Stanislaw Laski, *Spraw i Postepków Rycerskich i Przewagi Opisanie Krótkie*, ed. Anonim, Lviv 1599, 1548’den önce kaleme alınmıştır. Bu eserin Jean Tarnowski’nin (1488-1561) çalışmasıyla yeniden yayınlanan hali için bkz. Jean Tarnowski, “Consilium Rationis Bellicae”, *Stanislawa Laskiego Wojewody Sieradzkiego Prace Naukowe*, ed. M. Malinowski, Wilno, 1864. Ayrıca bkz. Marcin Bielski (1495-1565), *Sprawa Rycerska*, Kraków 1569.

yerleştirilen atlı birliklerle (*hüssarlar*²⁶, *kozaklar*, *petyhorelar*²⁷ ve *pancernikler*²⁸) teçhiz etti. Arabalara yerleştirilmiş ateşli silahlar kanatları koruyup savunabilirken, sıkı sıralar halinde gruplanmış süvariler dışmanın merkezini yarmak için art arda hücumlar düzenliyordu²⁹. Büyük İvan'ın (1462-1505) Moskova'sı ile imzalanan ittifakın ardından 1480'den itibaren Kırım Tatarları Lehistan'a karşı sık ve yoğun akınlar düzenlemeye bařladı³⁰. Hem basit hem de etkili olan stratejileri krallığın hatmanlarına zor zamanlar yaşattı. Faydalanılacak yeni alanlar keşfetmeyi başardıklarında Tatarlar, sıklaşmış kollar halinde hızlı saldırılarla sınır karakolları ağını zorlayarak yardılar ve yağmalamaya ancak ülkenin içlerine girdikten sonra bařladılar³¹. Söz

²⁶ Ağırlığı azaltmak için içi oyulmuş olan süvâri mızrakları 4,50 m uzunluğundaydı. O dönemde hiçbir Avrupalı süvârinin bu uzunlukta bir silahı yoktu. Süvâriiler, atlıların dizleri birbirine değecek kadar sıkı bir düzen içinde dörtnala doludizgin hücum ediyordu. Leh hüssarların taktik gelişimi konusunda bkz. Konstanty Gorski, *Historia Jazdy Polskiej*, Kraków 1895; W. Dziewanowski, "Leh Hüssarlar", *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, Sayı 3 (1939), s. 157-168; B. Gembarzewski, *Husarze*, Varşova 1939; J. Cichowski ve An. Szulczynski, *Husaria*, Varşova 1977.

²⁷ *Equites Poloni hastati armaturae mediae*, Litvanya'da mızrak, kılıç ve yayla silahlandırılmış süvâriiler, Sawczynski, "Les Institutions Militaires Polonaises au XVIIe Siècle", s. 504.

²⁸ *Pancerny* (Zırhlı). Bunlar *zincir zırhlı* Kazaklardı. Pancerny adı 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu süvarileri Ukrayna Kazaklarından ve ayrıca hafif silahlı Kazaklardan ayırmak için kullanılmıştır. Sawczynski, "Les Institutions Militaires Polonaises au XVIIe Siècle", s. 505. Aynı zamanda Rumence'de *pantâr*, çođ. *pantâri* terimiyle karşılaşılır.

²⁹ Teodorczyk, "L'armée Polonaise dans la Première Moitié du XVIIe Siècle, *Histoire Militaire de la Pologne*, Varşova 1957, s. 104. Bu harp usulü Cecora Muharebesi'nde Silistrelî İskender Paşa'nın Osmanlı kuvvetlerine karşı kullanılmıştır (Romanya Moldova'sındaki Tutora). 17-20 Eylül 1620'de veya 30 Ocak 1644'te Ochmatów'da (Ukrayna'da) Tatarlara karşı mücadele için bkz. Wimmer, *Historia Piechoty Polskiej do Roku 1860*, Varşova 1978, s. 216.

³⁰ Mihnea Berindei, Gilles Veinstein, *L'Empire Ottoman et les Pays Roumains 1544-1545. Etude et Documents*, ed. EHESS, Paris 1987, s. 93-94. Akınların malî sebepleri için bkz. Wimmer, *Historia Piechoty Polskiej do Roku 1860*, s. 265.

³¹ Ochmanski, "Organizacja Obrony w Wielkim Ksiestwie Litewskim Przed Napadami Tatarow, Krymskich w XV-XVI wieku", *Studia i Materiały do Historii Wojskowosci*, c. 5, Varřova 1960, s. 362-364 çalışmasının yanı sıra L. J. D. Collins, "The Military Organization and Tactics of the Crimean Tatars, XVI.-XVII. Centuries", *War Technology and Society in the Middle-East*, ed. Vernon J. Parry, M. Y. Yapp, U. P., Oxford 1957, s. 266-267. Tatarlar 1474 ile 1569 yılları arasında Lehistan-Litvanya

konusu bölgeye sızdıktan sonra bir “seyyar “ordugâh (*kosz*, Lehçe ‘sepet’)” kurdular ve buradan esirlerle ganimetleri (*jassy*) ele geçirmek için *tchambouls* [çapul (ç.n.)] adı verilen akınlar düzenlediler. Böylece *kosz*, *jassy* [esir (ç.n.)] ile dönen *tchamboul*’lar [çapul] için bir hareket üssü ve toplanma noktası olarak hizmet vermiştir³². Buna karşılık, Leh birlikler önce *koszun* yerini tespit etmeye çalışarak onlara ansızın saldırdılar ve böylece düşmanı kendileri için tamamen elverişsiz koşullarda savaşmaya zorladılar. Tarnowski ve Bielski’nin de askerlik sanatına dâir eserlerinde tavsiye ettiği bu strateji, sadece geri dönen *tchamboulları* sırayla yok etme değil, aynı zamanda *jassyri* geri alma imkânı da sunuyordu³³. 5 Ağustos 1506’da kendisi de Tatar kökenli olan Prens Michael Glinsky, 7.000 süvârinin başında Kleck/Klyetsk bataklıklarının ortasındaki bir *kosza* saldırdı. Şiddetli çatışmalardan sonra Tatar üssünün kuvvetlerini dağıttı ve sonraki günlerde geri dönen *tchamboullarda* galip gelerek Litvanya’da alınan 24.000 esiri kurtardı³⁴.

Tatarlar bu yöntemlere karşı kendilerini savunmaya çalıştılar. Bu amaçla onların askerlerinin yarısı (en iyi silahlanmış savaşçılar) yağmaya katılmak yerine Leh kuvvetlerini oyalamak için onlara saldırdı. Bu sırada diğerleriye, Lehler daha fazla asker toplamadan bölgeyi yağmalamakla meşgul oluyordu. Bu durum Tatarlar için mütevazı bir ganimetle yetinmek zorunda oldukları anlamına geliyordu³⁵. Lehler ise, 20 Haziran 1624’te Hatman Stanislaw Koniecpolski’nin yaklaşık 6.000 süvari ve

topraklarında 75 yağma seferi gerçekleştirmiş, bu sayı sadece 17. asrın ilk yarısında 76’ya yükselmiştir Bkz. Wimmer, “L’Infanterie dans l’Armée Polonaise aux XVe-XVIIIe Siècles”,s. 274-278.

³² Laskowski, “L’art Militaire Polonais au XVIe et au XVIIe Siècle”, s. 479; Collins, “The Military Organization and Tactics of the Crimean Tatars, XVI.-XVII. Centuries”, s. 267-269; Teodorczyk, “L’armée Polonaise Dans la Première Moitié du XVIIe Siècle”, s. 102-103. Aynı yazarın bir başka makalesi için bkz. “Walki z Tatarami w Pierwszej polowie XVII w.”, *Zarys Dziejów Wojskowości Polskiej do Roku 1864*, c. 1, Varşova 1965, s. 466-472.

³³ Jerzy Teodorczyk, *L’Armée Polonaise dans la Première Moitié du XVIIe Siècle*, s. 103; Collins, “The Military Organization and Tactics of the Crimean Tatars, XVI.-XVII. Centuries”, s. 272-273; Wimmer, “L’Infanterie dans l’Armée Polonaise aux XVe-XVIIIe Siècles”, s. 270.

³⁴ Wimmer, “L’Infanterie dans l’Armée Polonaise aux XVe-XVIIIe Siècles”, s. 271; Laskowski, “L’art Militaire Polonais au XVIe et au XVIIe Siècle”, s. 480.

³⁵ Teodorczyk, *L’armée Polonaise dans la Première Moitié du XVIIe Siècle*, s. 103; Collins, “The Military Organization and Tactics of the Crimean Tatars, XVI.-XVII. Centuries”.

piyadeden oluşan istilacı bir gücü mağlup ettiği Martynów'da (Dinyester üzerinde) olduğu gibi, nizamî bir çarpışmaya girmek zorunda kaldılar³⁶.

Taşıt takımları ile Lehistan süvâriyelerinin vurucu gücü arasındaki taktik bağıntı, Hatman Jean Tarnowski'nin sayıca üç kat üstün bir Boğdan ordusunu ezici bir yenilgiye uğrattığı Pokutia'daki Obertyn Muharebesi'nde (22 Ağustos 1531) de etkili oldu³⁷. Genellikle düşman bölgelerine yapılan seferlerde kullanılan bu düzen, Kasım 1563'te Boğdan Prensi I. Ştefan Tomşa'nın taraftarları tarafından (Ağustos 1563-Şubat 1564) kuşatılan Suceava Kalesi'ni kurtarma girişiminden sonra Sieradz Voyvodası Olbracht Laski'nin (1536-1605) geri çekilen keşif kolunu korumuştur³⁸. Cecora Muharebesi'nde Osmanlılara yenilen Büyük *Hatman* Stanislaw Zólkiewski'nin (1547-1620) birlikleri, 20 Eylül 1620'de *Rzeczpospolita* (Lehistan Cumhuriyeti) sınırlarına doğru geri çekilmeye başladığında her zaman *tabór*un koruması altındaydı ve bu macera 6 Ekim'de Dinyester'i geçtiğinde sona erdi³⁹. Ayrıca 1686'da

³⁶ Wimmer, "L'Infanterie dans l'Armée Polonaise aux XVe-XVIIIe Siècles", s. 277-278; Collins, "The Military Organization and Tactics of the Crimean Tatars, XVI.-XVII. Centuries", s. 273-275 ve 17. yüzyılın sonuna kadar olan sefer ve savaşların ayrıntılı bir incelemesini içermektedir.

³⁷ Ion I. Ursu, "Bătăliile de la Gwozdziec și Obertyn (1531)", *Analele Academiei Române, Mem. Sect. Istorice*, c. 35, Bükreş 1912-1913, s. 429-441; Alexander Czolowski, *Bitwa pod Obertynem 22 Sierpnia 1531*, Lviv 1931; Zdzislaw Spieralski, *Kampanya Obertynska 1531 Roku*, Varşova 1962; Zdzislaw Spieralski, *Jan Tarnowski (1488-1561)*, Varşova 1977, s. 141-156, Emanuel C. Antoche, "La Bataille d'Obertyn, le 22 août 1531", *Etudes Roumaines et Aroumaines*, Sayı 2 (1993), c. 10, s. 9-20.

³⁸ "*Liber tertius Antonii Mariae Gratiani De Despota Valachorum Principe ad Nicolaum Tomicium illustrem*". Bkz. Johannes Sommer Pirnensis ve Antonius Maria Gratianus, *Viata lui Despot Vodă. Istoriografia Renașterii Despre Români*, ed. Tranian Diaconescu, Institutul European, Yaş 1998, s. 201-207. Antonio Maria Graziani'nin (1537-1611) metni de Emile Legrand tarafından yayınlanmıştır. Bkz. *Deux vies de Jacques Basilikos, Seigneur de Samos, Marquis de Paros, Comte Palatin et Prince de Moldavie*, Paris 1889.

³⁹ Boğdan'daki 1620 seferiyle ilgili Lehçe bibliyografya için bkz. Karol Gorski, *Teofil Szemberg o Klesce pod Cecora*, c. 4, Biblioteka Warszawska, Varşova 1886; Wladimir Kulikowski, *Smierc Zólkiwskiego (Noc z 6 na 7 X. 1620)*, Varşova 1938; Karl Liske, *Der Türkisch-Polmsche Feldzug im Jahre 1620*, Viyana 1869; Frederich Suwara, *Przyczyny i Skutki Kleski Cecorskiej 1620 r*, Kraków 1930; Ryszard Majewski, *Cecora Rok 1620*, Varşova 1970. Husçu taktiklerin dikkate değer bir incelemesi için bkz. s. 202-217.

Kral III. Jan Sobieski'nin (1674-1696) ordusu, uzun araba kolları'yla⁴⁰ çevrili olarak, Osmanlı kuvvetleriyle savaşmak üzere Boğdan'ın içlerine doğru ilerledi.

17. yüzyılın ilk onlu yıllarında Leh hatmanlar, savunma harekâtlarında daha sık kullanılmaya başlayan Felemenklerin *sahra tahkimatı düzenine*⁴¹ artan bir ilgi gösterdiler. Bu dönemlerde silahlar arasındaki ittifak ilkesini vurgulayan bir atasözü ortaya çıktı: “La pioche, le mousqueton, la lance préparent la victoire [Kazma, tüfek ve mızrak zaferi hazırlar]”⁴². Taktik düzendeki bu gelişmeler, krallığın bu dönemdeki başlıca hasımları olan İsveçliler ve Osmanlılar ile yaşanan silahlı çatışmalar tarafından da teşvik edildi. Ahşap arabalar, çoğu zaman Lehlerinkinden daha etkili ve sayısal olarak daha üstün olan düşman topçu ateşine karşı savunmasızdı. Toprak altında saklanma sanatı, düşman bölgelerindeki ilerleyiş sırasında kullanılan taşıt takımlarının savunma desteğinden vazgeçmeden, geri çekilen veya saldırı⁴³ için toprak siperleri kullanmayı öğrenen piyadelere hızla daha iyi koruma sağladı.

Táborun Doğu Avrupa sınırlarındaki taktik evrimi üzerine yapılmış bu araştırma süreci, Kazakların Lehistan orduları içindeki özel konumu ve rolünü vurgulamadan eksik kalacaktır. Her şeyden önce, Lehistan-Litvanya sınırlarında yaşayan ve “sınır Kazakları (*gorodovye*)” olarak bilinen *starostun* egemenliğine tâbi olan *Ukraynalı* (Litvanya'dan gelen) Kazaklar ile herhangi bir denetlemeden muaf olan ve güçlerinin çekirdeğini güneyde, Dinyester'in mansıbındaki *Porohy*'lerin (ivinti yerleri) aşağısında kuran *Zaporog* Kazakları arasında bir ayırım yapılmalıdır⁴⁴. İki grup arasındaki ayrılık, 1583 yılında Kral Stéphan

⁴⁰ Bu seferin günlüğü için krsş. Alexandru Lapedatu, “Jurnalul Principelui Iacob Sobieski, Fiul Regelui Ioan Asupra Campaniei in Moldova la 1686. Cu Traducerea Franceză a Jurnalului și o Nota Lămuritoare de Czeslaw Chowanec”, *Analele Academiei Române, Mem. Sect. Istorice*, c. 13, Bükreş 1932-1933, s. 279-314.

⁴¹ Teodorczyk, *L'Armée Polonaise dans la Première Moitié du XVIIe Siècle*, s. 111.

⁴² Laskowski, “L'Art Militaire Polonais au XVIe et au XVIIe Siècle”, s. 485.

⁴³ Teodorczyk, *L'Armée Polonaise dans la Première Moitié du XVIIe Siècle*, s. 110-111.

⁴⁴ Orest Subtelny, *Ukraine. A History*, Toronto Üniversitesi Yayınları, Toronto 1988, s. 108-109; Chantal Lemencier-Quequejay, “Un condottiere lithuanien Dimitrij Višneveckij et l'Origine de la Seč' d'Après les Archives Ottomanes”, *La Russie et l'Europe (XVIe-XXe Siècles)*, EPHE, Paris-Moskova 1970, s. 150-152. Kazakların

Báthory'nin ıslahatıyla (1575-1586), kraliyet ordusunun bir parçasını oluşturan Lehistan-Litvanya devletinin vatandaşları olan “kayıtlı” Kazakların (*restrovye*) atanmasıyla açıkça daha da belirginleşmiştir⁴⁵. *Zaporoglar Rzesczpospolita* sınırlarının ötesinde özgür bir yaşam sürmelerine rağmen, Osmanlı kuvvetlerine karşı Hotin Seferi'nde (1 Eylül - 9 Ekim 1621) olduğu gibi bazen Lehistan sancakları altında savaştılar. Jean Mycinski'nin tahliline göre, Hatman Karol Chodkiewicz ve Stanislaw Lubormirski tarafından bir araya getirilen askerî güçler arasında 7.850 süvâri, 2.110 Alman süvârisi, 7.200 “kayıtlı” Kazak, 6.450 Alman piyâde ve Ataman Pierre Konaszewicz-Sahadjaczny komutasındaki 40.000 Zaporog Kazağı bulunuyordu⁴⁶.

İster Litvanyalı Kazaklar ister *Zaporoglar* olsun, 16. yüzyılın ortalarında bu azınlık bozkır savaşçıları savunma ve çarpışma muharebelerinde veya ordugâhlarını korumak için *tábor* tekniklerinde ustalaşmışlardı⁴⁷. Suriyeli seyyah Halepli Paul'a göre, düşman

kökenlerine dâir bkz. Gunter Stökl, *Die Entstehung des Kosakentums*, Isar Verlag, Münih 1953, s. 111-142 ve M. Berindei ve G. Veinstein, *L'Empire Ottoman et les Pays Roumains 1544-1545. Etude et Documents*, ed. EHESS, Paris 1987, s. 89-121. Ayrıca G. Veinstein'in yakın tarihli katkısı için bkz. G. Veinstein, “Early Ottoman Appellations fort he Cossacks”, *Harvard Ukrainian Studies*, Sayı 3-4 (1999), c. 23, s. 33-44. Bu konuya dâir zengin bir bibliyografya için bkz. Zbigniew Wojcik, *Dzikie Pola w Ogniu. O Kozaczynie w Dawnej Rzeczypospolite*, Biblioteka Wiedzy Historycznej, Varşova 1968; Philip Longworth, *Les Cosaques*, Fr. çev. Robert Latour, Albin Michel, Paris 1972; L. Gordon, *Cossack Rebellions: Social Turmoil in the Sixteenth Century Ukraine*, Arnavutluk, New York Devlet Üniversitesi Yayınları, 1983; Berindei, “Le problème des Cosaques dans la Seconde Moitié du XVIe Siècle. A Propos de la Révolte de Ioan Voda, Voïvode de Moldavie”, *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, c. 13, Paris 1972, s. 338-367; G. P. March, *Cossacks of the Brather-hood: the Zaporog Kosh of the Dniepr River*, ed. Peter Lang, c. 9, American University Studies, Lozan 1990.

⁴⁵ Chantal Lemerancier-Quellejey, “Un Condottiere Lithuanien Dimitrij Vişneveckij et l'Origine de la Seč' d'après les Archives Ottomanes”, *La Russie et l'Europe (XVIe-XXe Siècles)*, EPHE, Paris-Moskova 1970, s. 151; Jean Mycinski, “La Guerre Polono-Turque sous Sigismond III Vasa (d'Après le Journal d'un Contemporain)”, *L'Information Historique*, Sayı 4 (Eylül-Ekim 1972), s. 161.

⁴⁶ Jean Mycinski, “La Guerre Polono-Turque Sous Sigismond III Vasa (d'après le Journal d'un Contemporain)”, *L'Information Historique*, Sayı 4 (Eylül-Ekim 1972). Bu sefer için bkz. Leszek Podhoredcki, “Kampania Chocimska 1621 Roku”, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, Sayı 2 (1964), c. 10, s. 89-143.

⁴⁷ Urbanek, *Husitské Válečnictví a Cizina*, s. 107; Otto Laskowski, “L'Art Militaire Polonais au XVIe et au XVIIe Siècle”, s. 514; Dan, *Cehi Slovaci și Români în Veacurile XIII-XVI*, Sibiu 1944, s. 215, dn. 126.

mevzilerine yaklaştıkça Lehistan ordularından ödünç alınan bir taktikle, hazırda bulunan arabalarla paralel kollar⁴⁸ oluşturarak ilerliyorlardı⁴⁹. Genellikle aniden hücum eden düşmanla karşılaştıklarında kollar, ön tarafta birleşerek bir uç oluşturuyor, arkada ise arabaların geri kalanı mevzilenererek bir üçgenin tabanını oluşturuyordu⁵⁰. Bu tertibat, Leh yayaların yahut Husçu orduların *tábor*larının özgün özelliği olan kare veya dikdörtgen savunmaya kıyasla savaş halinde daha kolay ve hızlı oluşturulabiliyordu. Daha sonra taşıt takımlarındakiler aceleyle arabaları birbirlerine bağlarlar. Zamanları yeterliyse ve savaşın gidişatı bunu gerektiriyorsa, barikatın önüne ve arkasına kazdıkları siperlerden elde ettikleri toprakla bunların üzerlerini örtüp onları ters çevirirler. Başlangıçta, hızlı hareket eden Tatar süvârilerine karşı kullanılan eski Lehistan piyâde *tábor*unda Kazaklar tarafından yapılan taktik iyileştirmeler, Philip Longworth'un deyimiyile, Uzak Batı'daki *corral de chariots* [arabalarla oluşturulan ağıl] ile benzerlikler taşıyordu.

“... Tatar atlıları Amerikan Kızılderilileriyle aynı taktikleri uyguladıklarından benzer durumlarla başa çıkmak için tasarlanmıştı. Engele fazla yaklaşmadan onun etrafında daireler çizdiler ve yıkıcı bir son hücum başlatmadan önce Kazakları yıpratmak umuduyla onları ok yağmuruna tuttular. Kazaklar ise en iyi nişancılarını mümkün olduğunca çok Tatarı vurmak için kullanırken, en kötü nişancıları da onları dolu çakmaklı tüfeklerle aralıksız destekliyordu. Kazaklar düşmanın saldırganlığını kaybetmeye başladığını hissettiklerinde ya da cephaneleri bittiğinde, kargı ve kılıçlarını sallayarak bir huruç yaptılar.”⁵¹.

⁴⁸ Beresteczko Muharebesi'nde (30 Haziran-1 Temmuz 1651) olduğu gibi, *Hatman Bogdan Hmielnicki*'nin Kazak birlikleri Lehistan mevzilerine uzun bir kol halinde yaklaştı ve her iki kanattan bir araba hattı tarafından desteklendi. Wimmer, “L’Infanterie dans l’Armée Polonaise aux XVe-XVIIIe Siècles”, s. 218-219; John Childs, “Waggon-laager”, *Dictionary of Military History*, ed. André Corvisier, Oxford 1994, s. 854.

⁴⁹ Antakya Patriği'nin kâtibi olarak en son 1653 baharında olmak üzere Boğdan'ı birkaç kez ziyaret etmiştir. Seyahat anlatısı Rumenceye çevrilmiştir. Bkz. *Călători Străini Despre Tarile Române*, ed. Maria M. Alexandrescu vd., c. 6, Bükreş 1976, s. 1-312.

⁵⁰ Longworth, *Les Cosaques*, Fr. çev. Robert Latour, Paris 1972, s. 36.

⁵¹ Longworth, *Les Cosaques*, Fr. çev. Robert Latour, Paris 1972, s. 36-37. Bu taktiğe dâir başka bir çözümleme için bkz. Collins, “The Military Organization and Tactics of

Halepli Paul ayrıca Kazakların *tábor* arabalarının etrafına hızla hendek kazmayı öğrendiklerini de yazmıştır. Her savaşçının, kendisini düşman ateşinden ve oklarından korumak için yüzüstü yattığı kendine ait siperi vardı. Sonra ayağa kalkar, tüfeğini ve tabancalarını boşaltıp siper alır, böylece ona hiçbir zarar gelmezdi, çocukluğundan beri keskin nişancı olan kendisi ise hedefini nadiren ıskalardı. Savaşçılar ziyadesiyle kanaatkâr, yorgunluğa ve her türlü yoksunluğa karşı dirençliydi. Açık alanda uyurlar ve asla gösterişli kıyafetler giymedikleri gibi kurutulmuş kara ekmek ve su gibi az miktarda yiyeceklerle idare ederlerdi⁵².

1422'de Kutná Hora Muharebesi'nde Aziz Stephen Tacı Toprakları (Orta Çağ Macaristan'ı) orduları ilk kez açık arazide *Çek heretiklerinin* taktikleriyle yüzleşmek zorunda kaldı. İster Doğu Bohemya'daki son *táborcu* küçük direniş gruplarına, ister Slovakya'daki milis komutanı Jean Jiskra de Brándys'in çetelerine veya Utrakist Kral George Podiebrad'a (1548-1471) karşı olsun, çatışmalar 15. yüzyıl boyunca devam etti. Lajos Kropf ve Zoltán Tóth'un savaş sanatı tarihiyle ilgili bu yönün incelenmesinde hâlâ temel öneme sahip olan çalışmalarına bakacak olursak, Husçu savaş sanatının Macar ordularının daha sonraki

the Crimean Tatars, XVI.-XVII. Centuries”, s. 273-274. O da haklı olarak Tatar süvâriyelerinin tesiri üzerinde duruyordu: “*Tatarlar ahşap kasabalara ve müstahkem ordugâhlara karşı okları iyi bir şekilde kullandılar. Düşman ordugâhını kuşatır ve her okçunun aynı anda iki ya da daha fazla ok fırlattığı bir dizi halinde yanan oklar fırlatırlardı. Bu oklar genellikle düşman ordugâhındaki atları yaralar ve çıldırtırdı. Tatarlar tarafından kullanılan bükük yaylar – en azından on sekizinci yüzyıla kadar – düşmanlarının kendilerine karşı kullandığı normal arkebüz ya da misket tüfeklerden daha uzun menzile sahipti.*”

⁵² Halepli Paul, *Voyage du Patriarche Macaire d'Antioche*, s. 81-82. Kazakların savunma taktiklerinin bir başka tasviri de Türk seyyah ve müellif Evliya Çelebi tarafından, Mustafa A. Mehmet tarafından Rumenceye çevrilen *Seyahatname* adlı eserinde verilmiştir. *Calastori Straini Despre Tarile Române*, s. 311-601. Kazaklar, köstebekler gibi toprağı kazma ve önlerine birbirine zincirlenmiş arabalarını yerleştirdikleri hendekler açma alışkanlığına sahiptir. Bu savunma mevzilerini topçular ve ateşli silahlarla donatılmış piyadelerle savunurlar ve bu piyadeler araçların arasındaki siperlerde yatarlar. Kazakların savaş sanatına dair diğer temel eserler için bkz. Ivan Bykadorov, “Boy Kazachey Konnitsy” *Kazachi Dumy*, c. 9, Sofya 1923, s. 1-11 ve c. 10, Sofya 1923, s. 2-9; G. I. Semenyuk, “Oruzhie, Voyennaya Organizatsya i Voyennoe Iskusstvo Kazakhov v XVII-XIX vv.” *Voprpsy voyennoy istorii Rossii*, ed. V. I. Shunkov, Moskova 1969, s. 263-272.

taktik gelişmelerini etkilediği şüphesizdir⁵³. Erdel Voyvodası (1441-1446; 1448) ve V. Ladislas'ın küçükliğünde (1453'ten 1457'ye kadar hüküm sürdü) 1446'dan 1453'e kadar krallığın valisi olan Eflak kökenli milis komutanı Hünyadi Yanoş, Husçu *táborun* taktik önemini ve savaş alanında piyade ve topçuları korumadaki rolünü anlayan ilk askerî liderlerden biriydi⁵⁴. Birliklerine, silahlarını ve savaş yöntemlerini de beraberinde getiren çok sayıda Çek paralı askerini kattı. Ateşli silahlar ve oklarla donatılmış olan hareketli araba kaleler, krallığın ağır ve hafif süvârileri için önemli bir tamamlayıcı ve destek teşkil ediyordu ve bu şekilde takviye edilen süvâriler Osmanlı ordularının karşısına daha iyi taktik koşullarda çıkabiliyordu⁵⁵. Görünüşte Hünyadi, Bohemya ve Slovakya'dan paralı askerlerinin getirdiği arabaların sayısından memnun değildi. Erdel'deki Sakson şehri Braşov'da (Kronstadt) bulunan bir atölyede Husçu modele uygun bir şekilde kendi savaş ve nakliye arabalarını yaptıracaktı⁵⁶.

⁵³ Lajos Kropf, “A Régi Magyar Szekérvár”, *Hadtörténelmi Közlemények*, c. 15, Budapeşte 1914, s. 271-314; Zoltán Toth, “A Huszita Eredetü Szekérvár”, *Hadtörténelmi Közlemények*, Sayı 3-4 (1916), c. 17, s. 265-211; Zoltán Toth, “A Huszita Szekérvár a Magyar Hadviselésben”, *Hadtörténelmi Közlemények*, c. 19, Budapeşte 1918, s. 1-32, 159-185, ayrıca Wertner'in çalışması için bkz. M. Wertner, “Magyar Hadjaratok a XV-ik Szazad Masodik Felében”, *Hadtörténelmi Közlemények*, Sayı 2 (1912), c. 13, s. 193-214.

⁵⁴ Bu konuda özellikle Joseph Held'in çalışmasına bkz. *Hunyadi: Legend and Reality*, “East European Monographs”, Columbia Üniversitesi Yayınları, New York 1985. Ayrıca bir bibliyografya ile birlikte Rusu'nun katkısı için bkz. Adrian Andrei Rusu, *Ioan de Hunedoara și Români din Vremea sa. Studii*, Presa Universitară, Kaloşvar 1999.

⁵⁵ Kropf, “A Régi Magyar Szekérvár”, *Hadtörténelmi Közlemények*, c. 15, Budapeşte 1914, s. 297-299; János Banlaky, *A Magyar Nemzet Hadtörténelme Hunyadi János*, c. 10, Budapeşte 1936, s. 297; Jan V. Poliřensky, “Bohemia, the Turk and the Christian Commonwealth (1462-1620)”, *Byzantinoslavica*, c. 14, Prag 1953, s. 85; Lajos Elekes, “Armiaa Guniadi”, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Sayı 1 (1951), c. 1, s. 52; Lajos Elekes, *Hunyadi*, Budapeşte 1952, s. 103-104, 122-123; Dan ve Lajos Elekes, “Armata și Arta Militară a Lui Iancu de Hunedoara pe Baza Cronicilor Contemporane”, *Studii și Cercetări de Istorie*, Sayı 1-4 (Ocak-Aralık 1957), s. 88-89; Engel Pal, “János Hunyadi: The Decisives Years of his Career, 1440-1444”, *From Hunyadi to Rakóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, ed. János M. Bak ve Béla K. Kiraly, Columbia Üniversitesi Yayınları, New York 1982, s. 102-123.

⁵⁶ Bu faraziye, 19 Mart ve 23 Haziran 1443 tarihlerinde Mediaş'tan Braşov sakinlerine

Ancak Macar krallığında görülen Çek paralı askerlerindeki asıl atılım, oğlu Kral Matthias Corvin (1458-1490) döneminde yaşandı. Lâkin, başlangıçta hükümdarın emrinde oldukça az sayıda asker gücü vardı. Gücü pekiştikçe ve geliri arttıkça toplu olarak “Kara Ordu” veya “Kara Lejyon” (*Exercitus Nigrorum, Acies Negri, Nigra Legio, Schwarze Legion, Cerna rota*) olarak bilinen ordunun bu kolu da sayıca büyüdü⁵⁷. Saflarında çoğu Silezya şehirlerinden gelen Leh, Alman, Sırp ve Hırvat hafif süvariler yer alıyordu, ancak bazı yüzbaşılarının adlarından da anlaşılacağı üzere, bunların büyük çoğunluğu Bohemya ve Moravya⁵⁸’dan gelen Çeklerdi: Černahora, Fratišek Hag, Jan Zeleny vd⁵⁹. 1475 veya 1479’da paralı askerlerin sayısı 6.000 zırhlı süvari ve 10.000 piyade civarındaydı. 1485’teki Viyana kuşatmasında bu sayı yaklaşık

gönderdiği ve önümüzdeki aylarda Osmanlılara karşı düzenlemeyi planladığı sefere hazırlık sırasındaki iki mektupla doğrulanmaktadır. Eudoxiu Hurmuzaki ve Nicolae Iorga, *Documente Privitoare la Istoria Românilor (1358-1600)*, Sayı 44 (1911), c. 15, s. 28-29; Sayı 46, s. 29. “Illius Bohemi”, ikinci mektupta bahsedilen Dan tarafından tespit edilmiştir. Bkz. *Cehi, Slovaci ŝi Români*, s. 124, dn. 129. Jenik de Mechov’la “araba düzeninden sorumlu eski lider”, *Kronika a pohnuti krest’anouv znamenitêm proti Turkuom pohanum r. 1443*’de bahsedilir, Hans Jireček tarafından yayımlanan “Válečníci čeŝti XV – ho století”, *Časopis Českého Musea*, Prag 1859, s. 158. Hünyadi’nin askerî seferlerine katılan Çeklerin durumu hakkında bkz. Dan, *Cehi, Slovaci ŝi Români*, Sibiu 1944, s. 120-135; Dan, *Armata ŝi Arta Militară*, s. 71-72; Urbanek, *Vladislav Varnečik. Skutecnost i Legenda*, Prag 1937, s. 31; Urbanek, “Česki a valki turecke”, *Co dally nãse zemi Europi a Lidstvu*, s. 117-123; Karl Krofta, *My a Mad’ari v Bojich s Turky*, Prag 1934.

⁵⁷ “Saltanatının sonlarına doğru, paralı asker birliklerinin dâimî özü (savaş durumunda askere alma yoluyla arttırılan) lortların silahlı birliklerinin büyüklüğüne ulaştı ve hatta belki de aştı. Sıkdüzeni, askerî becerisi ve deneyimi sayesinde bu paralı asker ordusu o dönemde Avrupa’nın en iyilerinden biriydi.”. Bkz. Elekes, “Essai de centralisation de l’Etat Hongrois Dans la Seconde Moitié du XVe Siècle”, *Studia Historica. Academiae Scientiarum Hungaricae*, c. 22, Budapeşte 1960, s. 11.

⁵⁸ Gyula Razso, “The Mercenary Army of King Mathias”, *From Hunyadi to Rakóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, ed. János M. Bak ve Béla K. Kiraly, Columbia Üniversitesi Yayınları, New York 1982, s. 128-129. Ayrıca bkz. Gyula Razso, “Mátyás Király Zsoldosseregének Hadmivészetéről”, *Hadtörténelmi Közlemények*, c. 5, Budapeşte 1958, s. 117-147. Ayrıca Toth’un başlıca çalışması için bkz. *Mátyás Király Idejének Zsoldosserege (a fেকে sereg)*, Budapeşte 1925.

⁵⁹ Engel Pal, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary, 895-1526*, ed. Andrew Ayton, Tauris Yayınları, Londra-New York 2001, s. 310.

20.000 süvari ve 8.000 iyi donanımlı ve silahlı piyadeye yükseldi⁶⁰. Husçu modele göre yapılmış birkaç yüz araba ve bir nehir filosu tarafından korunan, farklı kalibrelerde top ve kolonbornadan oluşan güçlü kuşatma ve sahra topları⁶¹, hem Orta Avrupa cephesinde (1474'te Silezya ve Wrocław'ın [Breslau] müdafaası, 1485'te Viyana'nın ele geçirilmesi) hem de Osmanlı cephesinde (1463'te Yayçe'nin ele geçirilmesi) askerî yeteneklerini kanıtlayan bu seçkin birliği tamamladı⁶².

Orăştie'den (Romanya'daki Hunedoara/Erdel adlı yönetim bölgesi) çok uzak olmayan Kenyérmezö'de (Cîmpul Pîinii) bir Osmanlı ordusunu yenmiş (13 Ekim 1479'da) zorlu bir savaşçı olan Tımışvar Kontu Pál Kinizsi, 1492'de krallığın iç barışı için büyük bir tehlike olan ve sürekli bir huzursuzluk ve fitne yuvası olarak görülen Cerna Rota'yı yok etti. Kuşkusuz bu söylemler, Matthias'ın başlattığı merkezileştirme siyasetine düşman olan, lejyon askerlerinin kraliyet gücünün simgelerinden birini ve daha da ötesi güçlü kolunu temsil ettiği ülkenin soylularına aitti⁶³.

Ancak bu ağır netice, Macar topraklarındaki Çek paralı askerliğinin sonu anlamına gelmiyordu. II. Vladislaus Jagellon (1490-1516) ve II. Louis Jagellon (1516-1526) dönemlerinde de devam etti. Vladislaus döneminde, dönemin en ünlü Çek askerî yetkilisi olan Cenovalı Yüzbaşı Václav Vlček, Osmanlılarla savaş alanında mücadele etmek için gereken taktik derslerini içeren *Naučení ku králi Vladislavovi*,

⁶⁰ Engel Pal, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary, 895-1526*, ed. Andrew Ayton, Tauris Yayınları, Londra New York 2001, s. 309; Gyula Razso, "The Mercenary Army of King Mathias", s. 126-128.

⁶¹ Wrocław'da Kral Matthias'ın emrinde yaklaşık 100 adet Husçu usulde yapılmış araba vardı ve bu sayı 11 yıl sonra Viyana kuşatmasında 500'e yükseldi. Kral'ın 1485'te Wiener Neustadt'taki teftişi sırasında, "birlikler bütün manevraları gerçekleştirmeyi başardılar ve farklı düzenler aldılar -kama, daire, zikzak, üçgen, kare ve son olarak uzmanlık alanları olan 'mancınık'". Bkz. Gyula Razso, "The Mercenary Army of King Mathias", s. 134-135.

⁶² Matthias Corvin'in Habsburglu III. Frederik'e (1452-1493) karşı askerî seferleri için Karl Nehring'in temel eserine bkz. *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III, und das Reich*, Münih 1974. Ayrıca bkz. Gyula Razso, *Die Feldzüge Königs Matthias Corvinus in Niederösterreich. 1477-1490*, Viyana 1973.

⁶³ Tarihi tam olarak bilinmeyen savaş (Kasım-Aralık 1492) Szeged (Csongrád yönetim bölgesi) yakınlarındaki Halaszfalva'da gerçekleşmiştir. Bkz. Ioan Hategan, *Pavel Chinezu*, Timișoara, Helicon 1994, s. 195; Peter Hanak, *Histoire de la Hongrie*, ed. E. Pamlényi, Corvina, Roanne, Budapeşte 1974, s. 137.

kerak se maji šikovati jízdní, peši i vozy [Kral Vladislaus'a piyadelerin, süvarilerin ve arabaların düzeni hakkında nasihat] başlıklı bir kitap kaleme almıştır⁶⁴. Tüm zamanların çoğu askerî kuramcısı gibi o da çağdaşları tarafından dinlenmedi. 29 Ağustos 1526'da Mohaç ovasında, kraliyet piyadelerinin neredeyse tüm gücünü (yaklaşık 10.000 kişi) oluşturan Çek, Alman ve Leh paralı piyadeler, sonraki 160 yıl boyunca Osmanlı hakimiyetinin kurulmasını işaret eden bir savaşın son perdesi olan şiddetli bir direnişin ardından ellerindeki silahları bırakmadan yenik düştüler⁶⁵.

Géza Perjés tarafından yapılan taktik incelemeye göre, Macar şövalyelerinin hücumunu durduran ve kraliyet ordusunun bozgununa sebep olan şey yeniçerilerin yayılım ateşiydi⁶⁶. Seçkin askerler, belki de 14.-16. yüzyıllarda Avrupa ve Asya ordularındaki en iyi birlikler, savaş düzeninin merkezini her zaman, padişahın kutsal şahsını çevreleyen imparatorluk muhafızlarının (kapıkulu) diğer alaylarıyla birlikte savunmuşlardır. Yeniçeri Ocağı (*piyade, cemâat ve sekban*), doğrudan sultana bağlı olan güçlü ağanın komutası altında *orta* ya da *bölük* olarak bilinen 135⁶⁷ bölüğe ayrılmıştı⁶⁸. Sayı olarak Fatih Sultan Mehmed döneminde (1444-1446; 1451-1481) yaklaşık 6.000, Kanûnî Sultan

⁶⁴ Polişensky, “Bohemia, the Turk and the Christian Commonwealth (1462-1620)”, *Byzantinoslavica*, c. 14, Prag 1953, s. 88-89.

⁶⁵ Tüm uzmanların kabul ettiği sayıları aktarmayı tercih ediyoruz. Yaklaşık 80.000 kişilik bir Osmanlı ordusuna karşı Macar tarafında 25 ila 26 bin savaşçı olduğu hakkında bkz. Hanak, *Histoire de la Hongrie*, ed. E. Pamlényi, Corvina, Roanne, Budapeşte 1974, s. 143; Pal, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary, 895-1526*, ed. Andrew Ayton, Tauris Yayınları, Londra-New York 2001, s. 370. Géza Perjés, *The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary: Mohács 1526 - Buda 1541*, Columbia Üniversitesi Yayınları, New York 1989'e gelince, Macar birliklerinde 50 ila 60.000 arasında savaşçı olduğu tahminini ileri sürmektedir. Bkz. s. 222-224, Osmanlı kuvvetlerininse 150.000 askerden oluştuğu söylene de (s. 176, 230-233), bu rakam bize çok yüksek görünmektedir.

⁶⁶ Géza Perjés, *The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary: Mohács 1526 – Buda 1541*, Columbia Üniversitesi Yayınları, New York 1989, s. 251-257.

⁶⁷ Yeniçeri Ocağı'nın ne zaman kurulduğu ve 14. yüzyılın ikinci yarısında yanında nelerin yer aldığı sorusunu yanıtlamak hâlâ zordur. Bu konuya dair bkz. Irène Beldiceanu-Steinherr, *Recherche sur les Actes des Sultans Osman, Orkhan et Murâd I*, Münih 1967, s. 203-207; J.A.B. Palmer, “The Origins of Janissaries”, *Bulletin of the John Rylands Library*, c. 35, Manchester 1953, s. 448-481. Ayrıca İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları*, c. 1, Ankara 1988.

⁶⁸ Yeniçeri ortalarının sayısı 196'dır [Ed.N.].

Süleyman döneminde (1520-1566) 12.000 ve 17. yüzyılın sonunda 35.000 kişi vardı⁶⁹. *Kapıkullarının* diğer “silahlı kolları” arasında, her şeyden önce topçu birliklerini (*Topçular*)⁷⁰ ve altı seçkin süvari tümenini (*Kapıkulu Süvarileri*) zikretmeliyiz. Bunların en ünlüsü, her zaman sultanın sağında at süren *sipâh oğlanları*ydı. Bu atlı birliğin ana taktik işlevi yeniçerilerin kanatlarını savunmaktı⁷¹. Stephen Christensen, 15.

⁶⁹ Ordunun teşkilatlanmasına dair bir bölümle; Frédéric Hitzel, *L'Empire ottoman (XVe-XVIIe Siècles)*, Les Belles Lettres, Paris 2001, s. 100-109. Genel bir bakış için bkz. Parry, “Barud”, *Encyclopédie de l'Islam*, c. 1, Maisonneuve-Larose, Paris 1975, s. 1087-1101. Ayrıca şu çalışmalara da bkz. Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare 1500-1700*, Rutgers Üniversitesi Yayınları, New Jersey 1999; Nicoară Beldiceanu ve Gilles Veinstein, *Histoire de l'Empire ottoman*, ed. Robert Mantran, Fayard, Paris 1989, s. 130-132 ve 191-209; Stanford J. Shaw, “Empire of Gazis. The Rise and Decline of the Ottoman Empire 1280-1808”, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. 1, Cambridge Üniversitesi Yayınları, Cambridge 1976, s. 25-26, 45-46; Halil İnalçık, *Imperiul Otoman. Epoca Clasică (1300-1600)*, ed. Mihai Maxim, Enciclopedică, Bükreş 1996; Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1481*, Isis, İstanbul 1990; *Histoire Universelle des Armées*, ed. Jacques Boudet, c. 2, Paris 1996, s. 10-23; Jean Chagnot, “Le Croissant et la Croix”, *Guerre et Société à l'Époque Moderne*, PUF, Paris 2011, s. 5-16.

⁷⁰ 15. yüzyılın ilk yarısında hemen kullanılmaya başlanan kuşatma ve sahra topları daha sonra Osmanlı ordularında önemli gelişme gösterecektir. Topçuluk hakkında daha fazla bilgi için bkz. Turgut Işıksal, “III. Selim'in Türk Topçuluğuna Dair Bir Hatt-I Hümayunu”, *Tarih Dergisi*, Sayı 11-12 (1956), c. 8, s. 179-184; Turgut Işıksal, “Gunpowder in Ottoman Documents of the Last Half of the 16th Century”, *International Journal of Turkish Studies*, c. 2, Madison Wisconsin 1981-1982, s. 81-91; Djurdjica Petrovic, “Firearms in the Balkans on the Eve of and After the Ottoman Conquests”, *War Technology and Society in the Middle-East*, Londra 1975, s. 174-186; Gani Özden, “War Industry Plants of the Ottoman Armed Forces”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 67 (1988), s. 67-76; Gabor Agoston, “Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, c. 47 (1994), s. 15-48; Gabor Agoston, “Gunpowder for the Sultan's Army: New Sources on the Supply Gunpowder to the Ottoman Army in the Hungarians Campaigns of the 16th and 17th Centuries”, *Turcica*, Sayı 25 (Ocak 1993), s. 75-96.

⁷¹ Kapıkullarının yapısı, teşkilatlanması ve rolü için bkz. İnalçık, *Imperiul Otoman. Epoca Clasică (1300-1600)*, s. 172-178; Veinstein, *Histoire de l'Empire ottoman*, ed. Robert Mantran, Fayard, Paris 1989, s. 191-196. Ayrıca bir derleme çalışması için bkz. *État et Société dans l'Empire Ottoman, XVIe-XVIIIe Siècles. La Terre, la Guerre, les Communautés*, Variorum Reprints, Londra 1994. Lojistik, sefer hazırlığı ve deniz muharebesi konularındaki katkılarıyla birlikte; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları*, c. 2, Ankara 1944; Gy. Kaldy-Nagy, “The First

yüzyıl Osmanlı savaş sanatı üzerine önerilerle dolu bir yazısında, *kapıkulu* alaylarının oluşturduğu merkezî savaş düzeninin oynadığı kilit rolü ortaya koymuştur⁷².

Bir bakıma hilale benzer bir şekilde şekillenen bir unsur olmasının yanında yanları ve arkası taşranın tımarlı süvâripleri (*tımarlı sipahiler*)⁷³, *akıncı*⁷⁴ hafif süvarileri ve hafif piyadeler (*azeb*), o zamanlar ok ve yayla silahlanmış piyadeler, tarafından sağlanan Osmanlıların tercih ettiği konuşlanma düzenini oluşturuyordu⁷⁵. Bilhassa da Rumeli ve

Centuries of the Ottoman Military Organisation”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Sayı 2 (1977), c. 31, s. 147-183; N. Beldiceanu ve G. Zerva, “Une source Ottomane Relative à la Campagne de Suleyman le Législateur Contre Moldavie (1538)”, *Acta Historica*, Sayı 1 (1959), s. 37-55; Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, VWGO, Viyana 1988; Özer Ergenç, “The Qualifications and Functions of Ottoman Central Soldiers”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 67 (1988), s. 45-76.

⁷² Stephen Christensen, “The Heathen Order of Battle”, *Violence and the Absolutist State*, Akademist Forlag, Kopenhag 1990, s. 75-132. Sırp asıllı yeniçeri Ostrovitzalı Konstantin Mihailoviç'in anılarına dayanan bir çalışmadır.

⁷³ Tımar sorunu ve sipahilerin taşra süvâripleri için İnalıcık'ın ifadelerine bkz. İnalıcık, *Imperiul Otoman. Epoca Clasică (1300-1600)*, s. 98-99; 208-222; Beldiceanu, *Le Timâr Dans l'Etat ottoman (début XIVe-début XVIe)*, Weisbaden 1980; Beldiceanu, Christiane Villain-Gandossi, “Geçim: Une Armure Pour Homme et Cheval”, *Turcica*, Sayı 12 (1980), s. 169-173; Nevin Genç, “The Administrative Functions of the Tımarlı Sipahis During the Ottoman Classical Age”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 67 (1988), s. 29-44.

⁷⁴ Akıncı birliğinin teşkilatlanması ve taktik gelişimi bilhassa Kaldy-Nagy tarafından incelenmiştir. Bkz. Kaldy-Nagy, “The First Centuries of the Ottoman Military Organisation”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Sayı 2 (1977), c. 31, s. 170-171; Beldiceanu-Steinherr, “En marge d'un Acte Concernant le *Penğyek* et les *Aqınğı*”, *Revue des Etudes Islamiques*, Sayı 37 (1969), s. 28-32. Bir kaynakçayla birlikte: Berindei ve Veinstein, “Aqınğı”, *Revue des Etudes Islamiques*, Sayı 37 (1969), s. 308-309. Hungaria'nın anıları için bkz. Georgius de Hungaria, “Tractatus de Moribus, Conditionibus et Nequicia Turcorum”, *Traktat Über die Sitten, die Lebensverhältnisse und die Arglist der Türken. Nach der Erstausgabe von 1481 Herausgegeben Übersetzt und Eingeleitet von Reinhard Klockow*, Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Viyana 1994.

⁷⁵ Beldiceanu, *Histoire de l'Empire ottoman*, ed. Robert Mantran, Fayard, Paris 1989, s. 130. Türklerin saflarında silah altına alınan bu piyadeler aynı zamanda keşif için kalelerde garnizon olarak yahut donanmada mürettebat olarak kullanılıyordu. Askerler başlarına kırmızı bir börk takarlardı (yeniçerilerin giydiği beyaz börkün aksine). Savaş alanlarında azebler, topçuların ve yeniçerilerin önünde merkezî bir konum işgal ederken, aynı zamanda konumlarını güçlendirmek ve hilalin kanatlarına saldıran

Anadolu'dan gelen tımarlı sipahîler olan bu birlikler, merkezin çevresinde dönerek ve manevra yaparak mümkün olduğunca çok kayıp verdirmek için düşman ordusunun dengesini bozmaya ve onun etrafını sarmaya çalışıyordu. Niğbolu (25 Eylül 1396)⁷⁶ ve Varna (10 Kasım 1444) muharebelerinde olduğu gibi asıl amaç düşman kuvvetlerini, müdafaa gücü çoğu zaman çarpışmanın sonucunu belirleyen⁷⁷

düşmana ok yağdırmak amacıyla tımarlı sipahilerin önündeki kanatlarda da yer alırlardı. Sahadaki birliklerin olağan düzeni üzerine bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları*, c. 2, s. 255-264 ve Uzunçarşılı, “Azab”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 2, s. 82-83. Ayrıca bkz. Christensen, “The Heathen Order of Battle”, *Violence and the Absolutist State*, Akademist Forlag, Kopenhag 1990, s. 97.

⁷⁶ “Öte yandan Türkler savaş düzeni aldılar, süvari ve piyade olarak mükemmel bir düzen oluşturdular ve adamlarımızı kandırmak amacıyla büyük bir kurnazlık yaptılar. Her şeyden önce atlı büyük bir Türk yığını, piyade olan askerlerin önünde kanlı bir çarpışmaya tutuştu. At sırtındaki askerlerin arkasında, onlarla piyade olanlar arasına, belirli bir amaç için hazırladıkları çok sayıda sivri uçlu kazık dikmişlerdi ve bu kazıklar, uçları bizimkilere dönük, atların karınlarına ulaşabilecek kadar yüksek bir şekilde dikilmişti. Çok fazla çaba harcamadan bu işi başardıklarında birçok kişi onları yere çakmak için emir almıştı, ufak ufak onlara doğru yaklaşan adamlarımız bir şeye yaklaştıklarını fark ettiler. Sarasinler onların yeterince yaklaştığını gördüğünde, bütün atlı savaşçıları bir bulutmuşçasına bu kazıkların ve savaşmayı emrettikleri piyadelerin arkasında birbirinden uzak iki zorlu mücadele gerçekleştirdi ki iki piyade arasında okçuların bulunduğu bir süvari savaşı gerçekleşti. Adamlarımız onlara yaklaşıp bir araya gelmek istediğinde Sarasinler öyle büyük bir cesaret ve dehşetle onlara doğru ilerlemeye başladılar ki bir saat içinde birçok kişi, daha önce hiç örneği görülmemiş bir dolu gibi yağın oklarla can verdi.” Bkz. *Le livre des Faits du bon Messire Jean Le Maingre, dit Bouciquaut, Mareschal de France et Gouverneur de Gennes*, ed. D. Lalande, Droz, Paris-Cenevre 1985, s. 104-105.

⁷⁷ *Le Livre des Faits du bon Messire Jean Le Maingre, dit Bouciquaut, Mareschal de France et Gouverneur de Gennes*, s. 91-103. Bir *fuga simulata* incelemesi için bkz. s. 110-114. 14.-15. yüzyıllardaki Osmanlı savaş sanatı için ayrıca bkz. Stephen Christensen, “European-Ottoman Military Acculturation in the Late Middle Ages”, *War and Peace in the Middle Ages*, ed. Brian Mc Guire, Kopenhag 1987, s. 227-251; Herbert Adams Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire. A History of the Osmanlis up to the Death of Bayezid (1300-1403)*, Clarendon Press, Oxford 1916, s. 75-84; Ağâh Sırrı Levend, *Gazavâtnâmeler ve Mihal-oğlu Ali Bey Gazavâtnâmesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1958; Szakaly, “Phases of Turco-Hungarian Warfare Before the Battle of Mohács (1365-1526)”, *Acta Orientalia. Academiae Scientiarum Hungaricae*, Sayı 33 (1979), s. 65-111; Muzaffer Erendil, “Emergence of the Ottoman State. An Outline of the Period Between 1299-1453”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 46 (1980), s. 31-59; Rıza Bozkurt, “Sultan Mehmet II and the Conquest of Constantinople”, *Revue Internationale d’Histoire Militaire*, Sayı 46 (1980), s. 61-72; Nicolas Vatin, “Le Siège de Mytilène (1501)”, *Turcica*, Sayı 21-23 (1991), s. 437-459.

kapıkuluna doğru çekmekti. Her iki durumda da *fortresse kapı kulu* [kapıkulu istihkâmı] Haçlı şövalyelerinin hücumlarını kırmıştır⁷⁸. Hünyadi Yanoş'un Aşağı Tuna ve Balkanlar'daki taarruzlarının (1442-1448) kilit anlar olduğu 15. yüzyılın ikinci yarısında Macaristan Krallığı'na karşı yapılan savaşlar, *kapıkulu* birliklerinin silahlanmasına ve savaş manevralarında önemli değişikliklere yol açmıştır. Savunma düzenleri, taktik olarak ayrılmaz şekilde birbirine bağlı olan üç yeni silahın benimsenmesiyle daha da güçlendi: sahra topları, taşınabilir ateşli silahlar ve Husçuluk kökenli *tábor*.

I. Mehmed Çelebi (1413-1421)⁷⁹ döneminde farklı kalibrelere sahip kuşatma topları zaten mevcuttu. Bu toplar halefi II. Murad tarafından 1422'deki Konstantinopolis ve 1427'deki Novoberda kuşatmalarında kullanıldı⁸⁰. Buna karşılık, meydan muharebeleri söz konusu olduğunda, topların rolü neredeyse önemsizdi. Zira hâlâ teknik olarak geliştirilmesi birkaç yüzyıl alacak olan kusurlu bir silahtı⁸¹. Crécy (1346), Beverhoutsfeld (1382), Castagnaro (1387), Aljubarrota (1385) ve Othée (1408)⁸² Muharebelerinde Batı'da topların olduğu hiç şüphesiz bilinmektedir ve kısa menzillerinin yanında doldurulmaları için gereken zaman sebebiyle genellikle savaş düzeninin önüne ayrı olarak yerleştiriliyordu. Topların hareket ettirilmesindeki zorluklar çoğu zaman düşmanın ilerlemesine, topları ele geçirmesine ve “15. yüzyılın başları gibi erken bir dönemde görülmüş bir yöntemle göre onları çivilemesine” olanak sağlamıştır⁸³. Bu sebeple onları irticalen yapılan tahkimatlarla (hendekler, kazık duvarlar, vb.) koruma kaygısı vardı. Djurdjica Petroviç'e göre Osmanlılar sahra toplarını, 14. yüzyılın son 10 yılında, I.

⁷⁸ Kaynakların incelemesi, kaynakça ve çalışmamızdaki iki savaşın taktik incelemesi için bkz. Emanuel Constantin Antoche, “Les Expéditions de Nicopolis (1396) et de Varna (1444) : Une Comparaison”, *Mediaevalia Transilvanica*, Sayı 1-2 (2002), c. 4, s. 28-74.

⁷⁹ İnalçık, “Osmanlılarda Ateşli Silahlar”, *Belleten*, Sayı 83 (1957), c. 21, s. 508-512.

⁸⁰ Petroviç, “Firearms in the Balkans on the Eve of and After the Ottoman Conquests”, s. 190.

⁸¹ Lot, *L'Art militaire et les armées au Moyen Age en Europe et dans le Proche Orient*, Sayı 2 (1946), c. 2, s. 202; Dupuy, *The Encyclopedia of Military History, from 3.500 BC to the Present*, Harper Row, New York-San Francisco-Londra 1977, s. 403.

⁸² Philippe Contamine, *La Guerre au Moyen Age*, PUF, Paris 1980, s. 339-340.

⁸³ Philippe Contamine, *La Guerre au Moyen Age*.

Kosova Muharebesi'nden (1389) sonra Despot Stefan Lazareviç'in (1389-1427) Sırp tertipleri imparatorluğun vasalları olarak Sultan I. Bâyezîd'in (1389-1402) ordularına dâhil edildiğinde kullanmaya başladılar. Sırlar, Venedik kenti ve Macaristan Krallığı için sipariş edilmiş olan, Ragusa (Dubrovnik) üretim merkezinden temin edilen çok sayıda sahra topuna sahip olacaktı⁸⁴. Lazareviç'in birlikleri 1402'deki Ankara Savaşı'nda bu silahlarla donatılmıştı, ancak savaşın gidişatına çok az etkileri oldu⁸⁵.

Ancak 15. yüzyılın ilk yarısında Orta Avrupa'da gerçekleşen Husçu muharebeleri, sahra topçuluğu taktiklerinde önemli gelişmeler yaşanmasını sağladı. *Heretiklerin* ordularında toplar arabalarla⁸⁶ korunur ve uzun, kesici silahlarla donatılmış askerler tarafından savunulurdu. Bu da onların daha önemli roller oynamasını sağladı. Sadece taarruz edenler yaklaştığında yaylım ateşi halinde yaylı silahlarla aynı anda saldırıya geçtiler. Hans Delbrück'ün ortaya koyduğu gibi, uygulamadaki sonuçları zayıf olsa da piyadelere karşı cepheden saldırılarda, yakın mesafede ve açık arazide kendilerini kanıtladılar⁸⁷. Böylece sahra topları diğer silahlarla bir araya getirildi ve kapsamlı bir şekilde denenme fırsatı buldu. Bu suretle fiilî kabiliyetlerini oldukça ayrıntılı bir şekilde gösterdi. Osmanlı alanındaki uzmanlara gelinecek olursa, askerî teknolojinin bu yönünü inceledikten sonra, sultanların ordusunun II. Kosova Muharebesi'nde (17-19 Ekim 1448) bu taktiklere başvurduğu sonucuna vardılar⁸⁸.

⁸⁴ Petroviç, "Firearms in the Balkans on the Eve of and After the Ottoman Conquests", s. 174-184.

⁸⁵ Petroviç, "Firearms in the Balkans on the Eve of and After the Ottoman Conquests", s. 176; Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *La Campagne de Timur en Anatolie, 1402*, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului Imprimeria Natională, Bükreş 1942, s. 73.

⁸⁶ Daha önce Worskla (1399) ve Grunwald (1410) Savaşlarında görülen yöntem.

⁸⁷ Delbrück, *History of the Art of War: Medieval Warfare*, c. 3, çev. W. J. Renfroe Jr., Bison Book, Londra 1990, s. 491-492.

⁸⁸ Paul Wittek, "The Earliest References to the Use of Firearms by the Ottomans", *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom. A Challenge to a Medieval Society*, Londra 1956, s. 141-144'teki Ek II. Osmanlı İmparatorluğu'na dair makalesi için bkz. Parry, "Barud," s. 1093; Bernard Lewis, *Islam et Laïcité. La Naissance de la Turquie Moderne*, Fayard, Paris 1988, s. 47.

Kapıkulu piyadelerinin belirli sınıfları 1444 yılında Varna'da taşınabilir ateşli silahlarla donatılmıştı⁸⁹. Arkebüz veya misket tüfeğinden bahsetmek için henüz çok erkendi. Ancak bunlar kesinlikle dönemin Avrupa ordularının çoğunda bulunan ilkel silahlardı: *bombardae manuales*, veya *pixides manuales*, *sclopetae* (İtalyancası *schioppo*, *schiopetto*), *fistuale*, *haquebuttes* vb. Leh *rusznicasına* ve Hus usulü *ručniceye* denk silahlardır⁹⁰. Paul Wittek'in ifadelerine göre taşınabilir silahlar (tabancalar) görünüşe göre 1440-1443 yıllarında kullanılmaya başlanmıştır. Ancak bir örnek vermek gerekirse bunların yeniçeri birliklerinde yaygınlaşmasına yönelik değişim yavaş ve kademeli olmuştur⁹¹. Fatih Sultan Mehmed'in ikinci saltanatı sırasında (1451-1481), Sırbistan ve Bosna'dan gelen Hristiyan piyadelerin yanı sıra sultanın hizmetindeki Alman ve İtalyan mütehassıslar, Osmanlı

⁸⁹ İnalçık, *Imperiul Otoman. Epoca Clasică (1300-1600)*, s. 67.

⁹⁰ Parry, "Barud"tan alıntılanan ve incelenen kaynaklarda bulunan terminolojide sıklıkla şu biçimlere rastlıyoruz: "zabtâna, zarobotanas, zarabattane, zerbottaneri". Anlamı belirsizdir ancak arkebüz anlamına gelebilecek terimler olabilir...". *Zabtâna* ve *zarabattane*, İtalyancadaki *cerbottanayı* (Almancadaki *Blasrohr*) animsattmaktadır. II. Mehmed dönemindeki yeniçeriler üzerine yazmış olan Cenevizli Jacob de Promotorio-de Campis, bunların arasında 650 *zerbottaneri* olduğunu belirtmiştir. Bkz. Franz Babinger, *Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promotorio-de Campis Über den Osmanenstaat um 1475*, Verlag der Bayerischen Akademie der Wiss, Münih 1957, s. 37. Bizanslı Halkokondilis'in vekayinamesine göre, Hünyadi Yanoş'un piyadeleri Kosova Muharebesi'nde (1448) *zarabattanelerle* donatılmıştı. Bkz. Laonik Halkokondilis, *Expuneri istorice. Cresterea Puterii Turcesti, Caderea Împaratiei Bizantine*, ed. Vasile Grecu, Bükreş 1958, s. 211. Ayrıca Kropf'un konuyla ilgili makalesine bkz. Kropf, "Zarobotana", *Hadtörténelmi Közlemények*, c. 25, Budapeşte 1914, s. 471-479. Macar piyadeleri *sclopetae* ile teçhiz edilmişti: "... *homines mechanicae rei artifices et ingeniis quibusque ad belligerandum opportunis periti et jam diu longa exercitatione experti, quorum alia inter bellica machinarum instrumenta catapultae et quae bombardae scopietaeque dicuntur, quorum maiores CCC lapideas plumbeasque graves et ferreas globealas emittunt. Minores vero 300 longius et ultra XX stadia plumbeatas pallulas ferreasque impellere solent. Et alii utique parvuli scopiecti circiter mille feruntur*". Bkz. Aurel Decei, "Oastea lui Iancu Huniade Inainte de Batalia de la Kossovo (1448). Scrisoarea lui Pasquale de Sorgo", *Revista Istorică Română*, c. 26, Bükreş 1946, s. 41-42.

⁹¹ Wittek, "The Earliest References to the Use of Firearms by the Ottomans", *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom. A Challenge to a Medieval Society*, Londra 1956, s. 143; Petroviç, "Firearms in the Balkans on the Eve of and After the Ottoman Conquests of the Fourteenth and Fifteenth Centuries", s. 191. Ayrıca bkz. İnalçık, "Osmanlılarda Ateşli Silahlar", *Belleten*, Sayı 83 (1957), c. 21, s. 506, 510-512.

kuvvetleri içinde ateşli silahların yaygınlaştırılmasında önemli bir rol oynadı⁹². Daha sonra II. Bâyezîd-i Velî (1481-1512)⁹³ zamanında kullanılmaya başlanan arkebüz ise Kanûnî Sultan Süleyman döneminde sıkça kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlılardaki modele bakıldığında bunun Avrupa'daki arkebüzden daha uzun bir namlu ile yapılmış olduğu ve 40-50 *dirhem* ağırlığında olan büyük mermilerle doldurulduğu görülmektedir⁹⁴.

Sahra topları ve taşınabilir ateşli silahların yanı sıra, kapıkulu birlikleri *tâbur cengi* veya *top arabaları* olarak bilinen *tâboru* da benimserken, arabaların, topların ve mühimmatın bakımından sorumlu arabacılar ve görevliler *top arabacıları*⁹⁵ olarak adlandırılırdı. İnalçık'a göre *tâbur cengi*:

“...birbirlerine zincirlenmiş ağır arabalardan oluşuyordu ve ordunun ana kısmının etrafına bir kale gibi dizilmiş toplar ve arkebüzlerle takviye edilmişti. Osmanlılar bu yöntemi 1441 ve 1444 yılları arasında Hünyadi Yanoş'a karşı yapılan seferler

⁹² Parry, “Barud”; Petroviç, “Firearms in the Balkans on the Eve of and After the Ottoman Conquests of the Fourteenth and Fifteenth Centuries”, s. 192-193. Bizanslı vakanüvis Dukas'ın anlatımına göre, 1453'teki Konstantinopolis kuşatması sırasında, taşınabilir ateşli silahlar *kapıkulu* alaylarındaki Osmanlı piyadeleri tarafından yaygın olarak kullanılıyordu. Bkz. Ducas, *Istoria Turco-Bizantina (1341-1462)*, ed. Vasile Frecu, Rumen Akademisi, Bükreş 1958, s. 330-331. Yerfistığı büyüklüğündeki küçük kurşun mermilerinin delici gücü o kadar büyüktü ki, herhangi bir kalkanı veya zırhı delebilirdi.

⁹³ Parry, “Barud”, s. 1093; İnalçık, “Osmanlılarda Ateşli Silahlar”, s. 506.

⁹⁴ “...com eli (archibugi) barbareschi”. Bkz. Parry, “Barud”. 16. asrın sonunda, Habsburglara karşı verilen savaş sırasında *tüfenglere* olan yoğun talep, Osmanlı hükümetini bu silahlardan Orta ve Batı Avrupa, Ragusa ve Cezayir'den büyük miktarlarda ithal etmeye zorlamıştır: “Bir vezirin ‘cebe-hane’sinde bulunan (1009/1600 tarihli) bir silah listesinde 75 ‘tüfeng’ arasında aşağıdaki modelleri buluyoruz: Cezayirî, Frengî, Rumî, İstanbulî, Macarî, Alaman, Macarî Zenberekli ve Kâr-ı Moton. Cezayirî ağır bir msket tüfeğiydi (25 dirhem atış gücüne sahipti), Kâr-ı Moton ise daha hafif bir tüfektir (7 dirhem atış gücüne sahipti)”. Bkz. İnalçık, “The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle-East”, *War Technology and Society in the Middle-East*, ed. V.J. Parry, M. E. Yapp, Oxford Üniversitesi Yayınları, Londra 1975, s. 197-198.

⁹⁵ İnalçık, *Imperiul Otoman. Epoca Clasică (1300-1600)*, s. 177. Bu birliğin etimolojisi ve tarihi için ayrıca bkz. Parry, “Barud”; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları*, c. 2, Ankara 1988, s. 97-113; Hasan Eren, “Türkçe İstabur Kelimesi Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara 1956, s. 145-152.

sırasında öğrenmişlerdir. Bu harp düzeni aslında bozkırlardaki Türklere ve Moğollara yabancı değildi. Buna Moğolca 'küriyen' veya 'küren' Türkçede ise 'çaper' veya 'çeper' diyorlardı. Ancak Osmanlı için yeni olan şey, bu düzenin ateşli silahlarla takviye edilmesi."⁹⁶.

Özellikle Macaristan Krallığı'na karşı verilen savaşlar sırasında *tâbur cengi*'nin Osmanlılar tarafından ne zaman tanındığını ve benimsendiğini bilmek istiyoruz. Ordularının *tâbor*larla ilk kez Eflak'taki Yalomıça Muharebesi'nde (2 Eylül 1442) karşılaştığı ve Hünyadi Yanoş'un Rumeli Beylerbeyi Şehabettin komutasındaki birliklere karşı zafer kazandığı söylenir⁹⁷. Rönesans tarihçisi Antonio Bonfini'nin anlatımına göre, iki uzun sütun halinde bir araya getirilen arabalar Erdel mevzilerinin kanatlarını sararak hasım süvâriilerin mevzi ele geçirme girişimlerini engelliyordu⁹⁸. Daha sonra bu sütunlar Osmanlı ordusunun yenilgisinde belirleyici bir rol oynamıştır⁹⁹. Bir yıl sonra

⁹⁶ İncalcık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms", s. 204, Ayrıca bkz. İncalcık, *Imperiul Otoman. Epoca Clasică (1300-1600)*, ed. s. 67; İncalcık, "Osmanlılarda Ateşli Silahlar", s. 510; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları*, c. 2, s. 255-264; Agoston, "Muslims-Christian Acculturation: Ottomans and Hungarians from the Fifteenth to the Seventeenth Centuries", *Chrétien et Musulmans à la Renaissance*, ed. Bartolomé Bennassar ve Robert Sauzet, H. Champion, Paris 1998, s. 295. Topçu sınıfı için bkz. s. 296-297.

⁹⁷ Emanuel C. Antoché, "La Bataille de la Rivière de Ialomita (2 septembre 1442), Une Victoire Majeure de la Chretienté Face aux Armées Ottomanes", *Cahiers du Centre d'Etudes d'Histoire de la Défense*, Sayı 9 (1999), s. 61-88.

⁹⁸ "Corvinum in utroque cornu duo quadrata cataphractorum equitum agmina, quos hippobalistae sequebantur, collocasse memorant; ante hos vexillariorum quoque alas equitum, qui a laterum fronte certarent, extendisse; in medio autem quadrata duo cataphractorum agmina equitum statuisset et inter hos cohortes gravis armature a tergo hastatis sagittariisque munitas interiecisset; utrunque etiam cornu longo carrorum ambitu circumvallasse, quos omni munitionis genere plane compleverat". Bkz. Antonio Bonfini (Bonfinius), *Rerum Hungaricarum Decades*, ed. I. Fögel vd., c. 2, B. G. Teubner, Leipzig 1936, s. 123.

⁹⁹ "Contra vero Corvinus prospecto hostis astu suos aliquantisper patitur obduci, mox carrorum agmina promoveri precipit et, ut clam Turcas omnis circumveniant, essedariis imperat, deinde pugnam cum hoste redintegrat. Fervet ubique prelium et, quamvis ingens passim Turcorum cedes ageretur, pre nimia tamen turba pertinaciter ubique certatur. Turci autem, ut a dextro cornu se a carris circumveniri et a tergo ignitis missilibus crepitanibusque machinis peti respexere, ancipites facti se remissius agunt

“Uzun Sefer” sırasında (Eylül 1443 - Ocak 1444), *tábor* hâlâ Hadrianapolis’i (günümüzde Türkiye’deki Edirne) ele geçirmeye ve taarruzlarını Konstantinopolis kapılarına kadar ilerletmeye çalışan Haçlı kuvvetlerinin geri çekilmesinin korumasını sağlıyordu. Sonbaharın sonlarında başlayan sefer, düşman direnişi ve sert hava koşulları karşısında başarısız oldu. Bulgaristan’da Sofya’yı ele geçirdikten sonra, Hristiyan ortakyönetimi nihâyet Balkanların kalbindeki İzladı Derbendi’nde Osmanlılar tarafından durduruldu¹⁰⁰. Varna Savaşı’nda (10 Kasım 1444), ağır ve hafif süvarilerden oluşan kraliyet ordusunun ana gövdesi arkada *tábor* tarafından açık bir pozisyonda, arabaların üç kademe halinde hizalandığı sahra topçuları ve piyade kuvvetleri tarafından korunarak desteklendi. Muharebenin Osmanlıların lehine dönmesiyle her bir hat, bir dönme hareketiyle kendi savunma duvarını oluşturdu¹⁰¹.

Varna’da Haçlı kuvvetlerinin yenilgiye uğratılmasının ardından, Osmanlı ordularının stratejik önceliklerinden biri, imparatorluk sınırları içinde, özellikle de başkent ve lojistik üslerinin yakınlarında savunmada gafil avlanmaya bir daha asla izin vermemektir¹⁰². Aynı zamanda 1444-1448 arası, *kapıkulu* birlikleri için ıslahatların ve askerî usûl değişikliklerinin damgasını vurduğu bir dönem olmuştur. 1448’de Kosova’daki Osmanlı askerî düzeninin merkezinde *tábur cengi* ve sahra

et, dum a tergo sibi timent, a fronte prelium detrectant. Contra elato clamore Ungari, ut observantem ante oculos victoriam capesserent, dum instauratis ipsi animis a fronte multo vehementius instant, socios, qui a curribus pugnabant, hortantur, ut propius hostes circumvallent. Hic Turci confuso ordine inclinantur et, ne circumveniantur, retro fugam rapiunt. Quicunque intra carrorum septa et oppositam aciem deprehensi sunt, as interneccionem omnes cesi, qui autem in sinistro cornu dimicabant, horum exemplo consternati terga vertunt∞; palantes cuncti fugiunt, instat a tergo adauctis pre victoria viribus ungarus.” Bkz. Antonius Bonfinis (Bonfinius), *Rerum Hungaricarum Decades*, s. 125.

¹⁰⁰ Çalışmamızda askerî harekâtların incelemesi, kaynaklar ve kaynakça için bkz. “Une Croisade au Bas-Danube au XVe Siècle: ‘la longue campagne’ (septembre 1443 – janvier 1444)”, *Cahiers du Centre d’Etudes d’Histoire de la Défense*, Sayı 9, s. 92-128.

¹⁰¹ Çapraz düzen için bkz. Constantin Emanuel Antoche, “L’Apparition et l’Evolution de l’Art Militaire Hussite dans les Principautés de Moldavie et de Valachie (XVe- XVIIe Siècles)”, *Ecole Pratique des Hautes Etudes*, Tarih ve Filoloji Bilimleri, Paris 2002, s. 262-264.

¹⁰² Aynı zamanda bu, 19. yüzyıla kadar Osmanlıların, fetihlerinin merkezi konumunda olan Rumeli’yi savunmak zorunda kaldıkları son savaşı.

toplarının bulunmasını başka nasıl açıklayabiliriz¹⁰³? Macar birliklerinin ve müttefiklerinin savaşma kabiliyetini sonuna kadar zorlayan iki günlük şiddetli çatışmanın ardından (18 ve 19 Ekim) yeniçeriler, 20 Ekim sabahı Plementina tepesindeki düşman *tábor*una saldırdı. Kosova'daki bu ikinci zafer, Avrupa cephesindeki askerî harekâtlar bağlamında belirleyici bir dönüm noktasını temsil ediyordu. Hünyadi Yanoş'un 1441'den bu yana gerçekleştirmiş olduğu bir dizi taarruz seferine son vermiş ve *Hilal* orduları için yeni bir fetih döneminin başlangıcına işaret etmiştir. Sırbistan (1458-1459), Bosna (1463) ve Hersek'in (1483) ilhakı, Belgrad'ın ele geçirilmesi (29 Ağustos 1521) ve Mohaç Muharebesi'nin (1526) ardından, 1529 sonbaharında Kanûnî Sultan Süleyman'ın birlikleri ilk kez Viyana surlarının altında ordugâh kurdu. II. Maximilian'ın (1564-1576) 1564-1568 yıllarında Macaristan cephesindeki ordusuna komuta eden imparatorluk generali Lazarus von Schwendi, Osmanlılar tarafından benimsenen savaş düzenlerindeki ustalığı övmüş ve bilhassa merkeze yerleştirilmiş olan *top arabalarının* savunmadaki önemini vurgulamıştır:

“Sultanın elindeki atlıların sayısının ne kadar çok olduğunu ve onların taarruz, geri çekilme ve yeniden taarruz gibi saldırı taktiklerini karşılamanın ne kadar zor olduğunu vurgular. Hristiyanlar, müstahkem bir merkez ve Türk muharebe hattı olan Osmanlı ‘Wagenburg’ nun, yani ‘tabur’un, yakınına girmemeliydiler...”

Ayrıca Schwendi, yayılmacıların ‘savaş arabaları’ndan (‘Streit-Wägen’), inşa edilen ve siperlerle korunan bir ‘wagenburg’dan tam olarak yararlandıklarını savunur. ‘Streit-Wägen’lardan bazıları, özel sandıklar içindeki mühimmat ve teçhizatla birlikte her bir ‘araba’ya altı tane olmak üzere çift arkebüzlerle (‘doppelhacken’) donatılacaktı. Ayrıca ‘Wagenburg’, yaklaşık yarım kilo ağırlığında gülle atan ve manevra yapmak için bir at

¹⁰³ Osmanlı vakanüvisi Oruç bin Âdil eserinde Kosova Savaşı'nda taşınabilir ateşli silahların yanı sıra “top yüklü arabalardan” da bahseder. Oruç Beg, “Tevarih-i Âl-i Osman”, *Cronici Turcesti Privind Tarile Române. Extase*, c. 1 (b. 25 – Mijlocul b. 27), yay. haz. Mihail Guboğlu vd., Bükreş 1966, s. 57. Aşıkpaşazade, Mehmed Neşri ve İdris Bitlisi'nin savaş anlatılarına dair bkz. Vernon J. Parry, “La Manière de Combattre”, *War Technology and Society in the Middle-East*, ed. Vernon J. Parry, M. Y. Yapp, U. P. Oxford, Oxford 1975, s. 218-221.

ya da iki adamdan fazlasına ihtiyaç duymayacak kadar küçük bir dizi topa ('Falkonötlein') sahip olmalıdır – küçük doğanlar gerektiğinde zincirlerle birbirlerine bağlanabiliyordu.”¹⁰⁴.

Von Schwendi'nin, 15. yüzyıldaki Husçu savaşları sırasında imparatorluk ordularına zor anlar yaşatmış olan ve bu kez Osmanlılar tarafından Orta Avrupa'nın savaş meydanlarına güçlü bir geri dönüş yapan savunma düzenini savunması ilginçtir¹⁰⁵. 17. yüzyılın son yıllarında *tâbur cengi*, Avusturya topçusunun yıkıcı gücüne karşı giderek daha savunmasız hale geldi. İsveç'e karşı verilen savaşlarda aynı sorunla karşılaşan Leh piyâdeleri gibi, Osmanlı piyâdeleri de Avrupa yöntemlerini kullanarak kendini savunmaya başladı. Yeraltında saklanma sanatı, düşman top ateşine daha az maruz kalan toprak siperleri ve sahra tahkimatlarını kullanmayı öğrenen askerlere hızla daha iyi koruma sağladı¹⁰⁶. Yaygın hale gelmiş olan uygulamaya yönelik bu değişim yavaş ve kademeli olmuş ve *top arabaları* Osmanlı savunma sisteminin ayrılmaz bir parçasını oluşturmaya devam etmiştir.

“...Türkler bazen topların koyulduğu bir yerde ya da Wagenburgda arabaların arkasında mevzilenmiş bir şekilde bulunurlar. Onlara saldırıldığı zaman kaybedeceklerini söylemek doğru olur, bu yüzden bunu yapmakta tereddüt etmemelisiniz zira bir Wagenburgun düzlükteki bir piyâde birliğini iyi bir süvari birliğine karşı korumaktan başka bir amaca hizmet etmediğini biliyorsunuz. Türklerin gücü esas olarak süvarilerinden geldiğinden, kendisini zincirlenmiş bir Wagenburgda bulduğunda

¹⁰⁴ Parry, “La Manière de Combattre”, s. 223-224. Von Schwendi'nin eserinden uzun alıntılarla, “*Quomodo Turcis sit resistendum Consilium*”, (1577 yılında kaleme alınmıştır) ve *De Bello contra Turcas prudenter gerendo Libri Varii, selecti et uno volumine editi cura Hermanni Conringii*, Helmstedt 1664, s. 383-384de yayımlanmıştır. *Tâbur cengi*'nin Osmanlı savaş düzenindeki rolünü vurgulayan dönemin diğer eserleri şunlardır: Marc Antoine de Orgio, *Discorsi Militari del Sig. Marc' Antonio dell'Orgio Melfitano*, Lucca 1616, s. 107-109.

¹⁰⁵ *Tabur cengi*, Sultan III. Mehmed/Adli'nin (1595-1603) Habsburg ve Erdel birleşmiş birliklerine karşı kazandığı Haçova (25-26 Ekim 1596) zaferindeki Osmanlı savaş düzeninin de bir parçasıydı. Osmanlı'nın taktik düzeni için bkz. Parry, “La Manière de Combattre”, s. 219-220.

¹⁰⁶ Osmanlılar, 1687'de Macaristan'da imparatorlukların karşısına tamamen şaşırtıcı yeni bir usûlde, “tahkim edilmiş ve berkitilmiş güçlü bir ordugâhla *nach europäischer Art*” çıktılar. Bkz. Parry, “La Manière de Combattre”, s. 251.

toplar onları vurup kırar. Prens Eugen 1697'de Zenta'da onları aynı şekilde yendi."¹⁰⁷.

O gün (11 Eylül 1697), Macaristan-Sırbistan sınırı yakınlarında, güçlü sahra topçularının yaylım ateşiyle desteklenen Avusturya piyade alayları, yay şeklinde hizalanmış bir araba çemberiyle çevrili olan Osmanlı siperlerine kuvvetle saldırdı. Ancak bu siperler saldırının şiddeti karşısında aşılmaz bir engel teşkil etmedi. Mevziyi savunan yeniçeriler ağır kayıplar vermiş, aralarında Sadrazam Elmas Mehmed Paşa'nın da bulunduğu 25.000 ila 30.000 Osmanlı askeri müsademe alanında ölmüş veya yaralanmıştır (2 Mayıs 1695 - 11 Eylül 1697)¹⁰⁸. 14-16. yüzyıllarda Osmanlı yayılmacılığının seyri, sonunda Fas'tan Yemen'e, Basra Körfezi'nden Podolya'ya ve Habsburg başkentinin dolaylarına kadar uzanan yaklaşık 2,6 milyon kilometrekarelik bir devletin kurulmasına yol açtı. Osmanlıların Avrupa cephesinde cenk ederken öğrendikleri harp taktikleri ve askerî teknoloji ihraç edildi ve imparatorluklarının doğu ve güney sınırlarındaki diğer harekât alanlarında uygulandı¹⁰⁹.

¹⁰⁷ C. E. de Warnery, *Remarques sur le Militaire des Turcs et des Russes*, Leipzig-Dresden 1770, s. 122.

¹⁰⁸ Zenta Muharebesi için bilhassa bkz. Iorga, *Geschichte der Osmanischen Reiches*, c. 4, Gotha 1911, s. 261-264; Max Braubach, *Prinz Eugen von Savoyen. Eine Biographie*, c. 1, Münih-Viyana 1963, s. 239-257; Bernard Kroener "Zenta und der Verfall des Janitscharenkorps", *Prinz Eugen von Savoyen und sein Zeit. Eine Ploetz-Biographie*, ed. Johannes Kunisch, Ploetz, Fribourg, Würzburg 1986, s. 119-120; *Prinz Eugen von Savoyen 1663-1736, Ausstellung zum 300. Geburtstag 9. Oktober bis 31. Dezember 1963*, Heeresgeschichtliches Museum, Viyana 1963, s. 32-37. 19 yıl sonra gerçekleşen Petrovaradin Muharebesi'nde (5 Ağustos 1716) de Osmanlı ordusunun ordugâh kurduğu yerin hâlâ arabalarla berkitildiği görülür. Avusturya ordusunda albay olarak savaşa katılan Lucca Kontu Stefano Orselli'nin anlatımına göre, "...düşman etrafa dağıldı ve biz de onları, daha önce de söylemiş olduğum gibi, kendilerine üstünlük sağlayan bir dağ mevkiinde kurulmuş olan ordugâhlarına kadar takip ettik. Bu dağın etekleri bin kadar araba bir araya getirilerek korunuyordu ve öyle ki ordugâhlarına girmek neredeyse imkânsızdı. Buna rağmen, burayı korumakla görevli olan yeniçeriler ve sipahiler süvarilerimizin saldırısına uğradı ve yarım saat süren çarpışmadan sonra, hâlâ orada bulunan Sadrazam tüm maiyetiyle birlikte kaçtı. Böylece öğle vaktinden yarım saat önce, Prens Efendi'nin yağmalanmasına izin verdiği düşman ordugâhının efendileri olduk." Franco Cardini tarafından yayımlanmış olan anlatı için bkz. *La culture de la guerre*, Fr. çev. Angélique Lévi, Gallimard, Paris 1992, s. 360-362.

¹⁰⁹ Ateşli silahların çeşitli Asya ülkelerine girişinde ya doğrudan tedarikçi yahut Doğu'daki rakiplerinin bunları Avrupalılardan temin etmesini sağlayarak Osmanlılar,

Moğolları Ayn-ı Calut (3 Eylül 1260) ve Humus'ta (17 Ekim 1281) yenilgiye uğrattıktan sonra Memlükler, 15. yüzyılın sonlarına doğru muharebedeki ustalıklarını tekrarladılar ve Tarsus ile Adana arasındaki ovada gerçekleşen Ağaçayırı Muharebesi'nde (17 Ağustos 1488) olduğu gibi Osmanlı ordularını birkaç kez geriletmeyi başardılar. Ancak, o dönemdeki taktik gelişmelerin zayıf noktalarından biri, hanedanlarının savaş alanında dâima kullanılan bir harekât silahı olarak top kullanmayı reddederek sadece kuşatma muharebesinde topçu kullanmasıydı¹¹⁰. Memlüklerin taşınabilir ateşli silah kullanımına karşı duydukları tiksinti daha da büyüktü, zira askerleri bu tür silahlarla donatmak ve yaylarıyla atlarını ellerinden almak onları küçük düşürücü piyade durumuna düşürmek anlamına geliyordu¹¹¹. Orta Avrupa cephesinde Macaristan'a karşı olduğu gibi, Osmanlılar geçici başarısızlıklarını telafi ettiler ve 16. yüzyılın ikinci 10 yılından itibaren *tâbur cengi*, sahra topları ve arkebüzlerle donatılmış *kapıkulu* birlikleri, birbirini izleyen bir dizi savaşta zorlu Memlük süvarilerini imha etti. Halep'in yaklaşık yirmi kilometre kuzeyindeki Mercidâbık (24 Ağustos 1516)¹¹², Han Yunus veya Gazze (21 Eylül 1516) ve Kahire

oldukça önemli bir rol oynamış görünmektedir. İlk grupta Türkistan'daki hanlıklar, Kırım Hanlığı, Hindistan'daki Güceratlar, Sumatra'daki Açe Sultanı ve Habeşistan'daki Sultan Ahmed Gran sayılabilir. İran'daki Akkoyunlular ve Safeviler ile Mısır'daki Memlükler ikinci gruba dâhil edilebilir. Bkz. İnalçık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms", s. 202.

¹¹⁰ Ayalon, "Mamluks", *Encyclopédie de l'Islam*, c. 1, Maisonneuve-Larose, Paris 1975, s. 1090.

¹¹¹ Ayalon, "Mamluks", *Encyclopédie de l'Islam*, s. 1091; P. Crone, *Slaves on Horseback: the Evolution of the Islamic Polity*, Cambridge 1980, s. 79. 1509'da Diu'da Portekizlilere yenilen Memlük sultanı Kansu Gavri (1501-1516), düşmanı Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'ndan püskürtebilecek bir donanma inşa etmek için Osmanlılardan kendisine ateşli silahlar temin etmelerini istedi. Bkz. İnalçık, s. 202-203; İnalçık, "Osmanlılarda Ateşli Silahlar", *Belleten*, Sayı 83 (1957), c. 21, s. 504-505.

¹¹² "...Sultan I. Selim, sancağının altında (*'alem-i ejderhâ-peyker'*) savaş hattının merkezinde, etrafında hane halkının adamları (*'kapıkulu halkı'*) ile birlikte piyadeler, arkebüzçüler (*'piyâde tüfekçi'*) de dahil olmak üzere onun önünde sıralanmıştı. Bu birliklerin önünde birbirine zincirlenmiş, sayıları 300'ü bulan top arabaları, ayrıca muhteşem silah ve zırhlarıyla göz kamaştırıcı 12.000 seçkin atlı (*'mîr ü sipah'*), ve bunlara ek olarak, ana savaş düzeninin iki yanında yer alan devasa atlı birlikler, sağ kanatta Anadolu, Karaman ve Zülkadir'den gelen *'sipahiler'* ve sol kanatta Kırım'dan gelen Tatar savaşçılarla birlikte Rumeli, Amasya ve Diyarbakır'dan gelen *'sipahiler'*." Osmanlı savaş düzeni için bkz. Parry, "La Manière de Combattre", s. 219-220.

yakınlarındaki Ridâniye veya er-Reydaniyye ovası (22 Ocak 1517) zaferleri, nihayet Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) ordularının Suriye, Filistin ve Mısır'ı fethetmesini sağladı¹¹³. Dahası, 1517'de Osmanlı komutası bu bölgede bir arkebüzlü atlı (*atlu tüfekci zümresi*) birliği oluşturdu¹¹⁴.

Ancak imparatorluğun baş düşmanı, Şah I. İsmail (1502-1524) tarafından kurulan, Orta ve Doğu Anadolu'daki beylikler arasında pek çok destekçisi olan ve merkezi Osmanlı gücüne karşı düzenli olarak isyanlar çıkaran, Safevî İrani olmaya devam edecekti. Şah İsmail'in seçkin birliğinin çekirdeğini oluşturan Kızılbaşlar adlı şürekâ, Anadolu'daki Osmanlı egemenliğini Safeviler lehine zayıflatmayı ve sarsmayı amaçlayan bir tür dinî ve siyasî düşman ülke yandaşlığı oluşturdu¹¹⁵.

En belirleyici çatışma 23 Ağustos 1514'te Doğu Anadolu'da, Erzincan ile Tebriz arasında, Van Gölü'nden çok uzak olmayan Çaldıran'da gerçekleşti. Bölgeye varışlarının ertesi günü, Sultan I. Selim komutasındaki Osmanlı birlikleri, dört ay üç gün içinde yaklaşık 2.500 kilometrelik bir mesafe katederek savaşa girdi¹¹⁶. Sahra topçusunun salvoları ve *tâbur cengi* ile korunarak savaşan yeniçerilerin yaylım ateşi, karşı süvari saldırılarını yok ederek düşmana ağır kayıplar verdirdi¹¹⁷.

¹¹³ Harekâtlara dair bir inceleme için bkz. Muzaffer Kan, "Selim I's Iranian and Egyptian Expeditions", *Askerî Tarih Çalışmaları Dergisi*, Sayı 46 (1980), s. 79-85. Ayrıca bkz. Binbaşı Hüsnü, *Çaldıran ve Ridaniye*, İstanbul, 1930. I. Selim'in saltanatı ve askerî ıslahatları için bkz. Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 1969.

¹¹⁴ David Ayalon, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom. A Challenge to a Medieval Society*, Londra 1956, s. 96-97.

¹¹⁵ Jean-Louis Bacqué-Grammont, *Histoire de l'Empire Ottoman*, ed. Robert Mantran, Fayard, Paris 1989, s. 141-143. Ayrıca şu çalışmasına da bkz. *Les Ottomans, les Safavides et Leurs Voisins, Contribution à l'histoire des Relations Internationales dans l'Orient Islamique de 1514 à 1526*, İstanbul Hollanda Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü, İstanbul 1987. Palombini de çatışmanın diplomatik sonuçlarını incelemiştir. Bkz. Barbara Palombini, *Bündniswerben Abendländischer Mächte um Persien, 1451-1600*, Wiesbaden 1968, s. 38-47; A. Allouche, *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict (1500-1555)*, Berlin 1993.

¹¹⁶ Muzaffer Kan, "Selim I's Iranian and Egyptian Expeditions", s. 76.

¹¹⁷ Muzaffer Kan, "Selim I's Iranian and Egyptian Expeditions", s. 76-79; İnalçık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-Arms in the Middle-East", s. 207. Ayrıca Stanford J. Shaw tarafından sunulan kaynakça için bkz. s. 311. Bu muharebeyi inceleyen

Safevilerin Çaldıran Savaşı'nda topları olmasa da bu, ateşli silahlara aşına olmadıkları anlamına gelmemektedir. Kuşatma topları ve arkebüzler (*tufang*) en azından 1507-1510'dan beri çeşitli harekât alanlarında kullanılmıştır¹¹⁸. Memlükler gibi Farslar da bu silahları gönülsüzce kullanıyorlardı. Bunların kullanımının yiğit bir adama yakışmayacağını düşünüyorlardı. Ancak, sahra topçusunun ve mürettebatının, süvarilerin hızlı manevralarının önünde büyük bir engel olduğunu da fark ettiler¹¹⁹.

Bununla birlikte, Çaldıran Savaşı'nda Osmanlı ordusunun sıkıdüzeni ve harp taktikleri Safevileri çok etkilemişti. 1528 yılında Horasan'daki Damgan kuşatması sırasında Şah. I. Tahmasb'ın (1524-1576) Özbeklere karşı bir arkebüzlü tertibi vardı. Birkaç ay sonra Meşhed Muharebesi'nde Tahmasp birliklerine *darbzen*¹²⁰ ve arkebüzle donatılmış piyâdelerin bulunduğu arabalarla cepheyi kapattırdı. Ancak Özbekler Safevi ordusuna yaklaşmadığı için o, bu ateş gücünü kullanamadı¹²¹.

az sayıdaki Batılı eser arasında bkz. *Histoire Universelle des Armées*, ed. Jacques Boudet, c. 2, Paris 1996, s. 19-22.

¹¹⁸ R. M. Savory tarafından maddede atf yapılan örnekler için bkz. R. M. Savory, "Safawides", *Encyclopédie de l'Islam*, Maisonneuve-Larose, Paris 1975, s. 1098-1100; R. M. Savory, *Iran Under the Safavids*, Cambridge 1980, s. 42-44.

¹¹⁹ R. M. Savory, "Safawides", s. 1099.

¹²⁰ Savory, "Safawides", s. 1098'e göre, bu bir tür hafif top ve sefer aracıdır. Memlükler muhtemelen buna Osmanlıcadaki *darbzan*, *darbazan* kelimesinden esinlenerek *darbzana* demişlerdir. Safevilerin Osmanlı *tâbur cengini* kopyaladıkları Meşhed için bkz. İnalçık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle-East", s. 208.

¹²¹ Savory, "Safawides". Özbeklerin kuşkusu Meşhed'de haklı çıksa da, iki yüzyıl sonra Gülnabad Muharebesi'nde (8 Mart 1722) Afganlar beklenilmeyen bir şekilde taarruza geçerek İran topçusunu bozguna uğrattı ve komutanın yanı sıra Fransız topçu subayı Philippe Colombe'u da öldürdü. Bkz. L. Lockhart, *The Fall of the Safavi dynasty and the Afghan occupation of Persia*, Londra 1958, s. 135. 17. asırda Farslar küçük bir topla donatılmış tek hörgüçlü develere binme fikrini ortaya attılar, ancak aynı Gülnabad Muharebesi sırasında, diz çökmüş tek hörgüçlü develerinin sırtlarında muhtemelen şahin olan, küçük sahra silahları taşıyan yüz Afgan hecin süvârisinin ateşi karşısında şaşkına döndüler. Fars ordusunda da kullanılan bu taktik tertibata, bu topların ateş açtıkları birliklere hiç soluk aldırmadığını belirtmek için *zenbur* (eşek arısı) kelimesinden gelen *zenberek* adı verilmiştir. Fars tarihçi Mîrza Mehdi buna *Toubkhane-Tchilou* (taşınabilir top) adını vermiştir. Bu top, Fars ordularının Damgan (1724) ve Bagavend [Nihavend?] (1734) Muharebelerinde Afganları yenmesini sağladı. Bkz.

16. asırda Hindistan prensleri dahi Osmanlı topçularını ordularına kabul ederek onlara büyük saygı duymuşlardı. Rûmî Han adında birinin Gücerat Sultanı'nın emrinde çalıştığını biliyoruz¹²². Delhi Sultanlığı'nın son hükümdarı İskender oğlu II. İbrâhîm Lûdî'nin (1517-1526), başkent in kuzeyinde bir günlük yürüyüş mesafesinde bir şehir olan Pânîpet'teki savaşta (20 Nisan 1526) çok sayıda sahra topuna (*tûp*) sahip olduğu söylenir. Savaşın galibi, Hindistan fatihi ve Büyük Bâbü Hanedanı'nın kurucusu Sultan Zahirüddin Muhammed Bâbü (1526-1530) anılarında hasmının ordusunu yenmek için kullandığı taktiği anlatmıştır:

“Ordugâhı topladık. Sağ cenahı, sol cenahı ve merkezdeki birlikleri savaş düzenine sokup teftişten geçirdik. Adamlarım sayıca düşündüğünden daha az görünüyordu. Buradaki her adama, rütbesiyle orantılı olacak sayıda araba temin etmesini emrettim. Yedi yüz araba toplandı. Efendi Ali Kuli'ye onları Rum diyarında yapıldığı gibi birbirine bağlamasını, ancak zincir yerine öküz kolanları kullanmasını ve her arabanın arasına altı veya yedi taşınabilir tahta siper [mantelet] yerleştirilmesini emrettim. Böylece arkebüzcüler siper alabileceklerdi. Bu işi tamamlayabilmek için beş ya da altı gün kadar ordugâhta kaldık. Hazırlıklar tamamlandığında divana katılabilecek tüm beyleri ve seçkin cengâverleri çağırdım. Umumi bir divan topladık ve Pânîpet şehrinin her tarafında çok sayıda ev ve dış mahalle olduğundan bunların etrafının, arkebüzcüleri ve piyadeleri saklamak için, arabalar ve taşınabilir tahta siperlerle güçlendirilmesi gerektiğine karar verdik.

Alınan bu kararın akabinde ordugâhı kaldırdık ve belirli bir yol katettikten sonra Cemaziyelahir ayının son günü olan Perşembe günü Pânîpet'e vardık. Sağımızda Pânîpet şehri ve dış mahalleleri vardı. Tam karşımızda yerleştirdiğimiz taşınabilir tahta siperler, sol taraftaysa belirli yerlerde tanzim ettiğimiz hendekler ve kütüklerden yapılmış siperler vardı. Yüz ya da yüz

Madeleine Lenoir, “Missions Militaires en Perse : le Général Gardane et le Colonel Colombari”, *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, Sayı 49 (1980), s. 145-157.

¹²² Parry, “Barud”, s. 1094.

elli atlının huruç yapabilmesi için birbirlerinden bir ok atımı mesafede olan geçitler yapılmıştı."¹²³.

Jos Gommans'ın ifadelerine göre:

*"...Bâbürlülerin Pânîpet Muharebesi'nde (1526) daha çok barutla elde ettikleri bilinen zaferi ağır topçuların değil, atlı okçuluğu tabur ya da 'wagenburg' denilen taktikle birleştiren geleneksel Orta Asya taktiklerinin eseri idi. Bu, süvari hücumlarına karşı etkili bir engel oluşturmak ve fitilli tüfekçilere ve birkaç topa siper sağlamak için birbirine zincirlenmiş bir dizi arabadan oluşuyordu. On altıncı asrın başında wagenburg ilk etkisini göstermiş olsa da topçuların ve piyadelerin Hint savaşına yön vereceği yeni bir barut çağının müjdesini vermekte kesinlikle başarısız olmuştur."*¹²⁴.

Anılarında bize aktardığına göre Bâbür, *tabur* arabalarını "Rum diyarı usûlünde (*Rum desturi ile*)" yerleştirtmiştir ki bu ifadenin Osmanlı İmparatorluğu'na atıfta bulunduğu açıktır¹²⁵. Bâbürlülerin müdafaa taktiklerinin kökenlerini Pânîpet Muharebesi'nde ve Avrupa yapımı topların 1520 civarında Osmanlıların Minglerin sarayına yaptığı birçok ziyareten biri sırasında Çin'e tanıtılmış olmasında aramalıyız¹²⁶. Yarım

¹²³ *Le Livre de Babur. Mémoires de Zahiruddin Muhammed Babur de 1494 à 1529*, POF, Paris 1980, s. 316-317 (Çağatay Türkçesinden çevrilmiş ve Jean-Louis Bacqué-Grammont tarafından haşiyeye edilmiştir). Bâbür'ün tarihi için bkz. Fernand Grenard, *Baber. Fondateur de l'empire des Indes*, Firmin-Didot, Paris 1930 ve ve daha yakın zamanda yayımlanmış olan Jean-Paul Roux, *Histoire des Grands Moghols. Babur*, Fayard, Paris 1989. Pânîpet Muharebesi'nin oldukça ayrıntılı bir betimlemesi Douglas E. Streusand'ın şu kitabında bulunabilir, *The Formation of the Mughal Empire*, Delhi, 1989, s. 51-54. Bâbürlülerin ordularında ateşli silahların kullanımı bkz. W. Irvine, *The Army of the Indian Moghuls*, Londra 1903, s. 113-150.

¹²⁴ Jos Gommans, "Warhorse and Gunpowder in India, c. 1000-1850", *War in the Early Modern World 1450-1815*, ed. Jeremy Black, UCL Press Limited, Londra 1999, s. 117.

¹²⁵ Parry, "Barud". Aralarında Mustafa Rûmî'nin de bulunduğu Osmanlı İmparatorluğu'ndan topçular Bâbür'ün ordularında görev yapmıştır. Ayrıca İnalıcık'ın ifadelerine bkz. "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle-East", *War Technology and Society in the Middle-East*, ed. V. J. Parry, M. E. Yapp, Oxford Üniversitesi Yayınları, Londra 1975, s. 204.

¹²⁶ Geoffrey Parker, *La révolution militaire. La guerre et l'essor de l'Occident (1500-1800)*, Fr. çev. Jean Joba, Gallimard, Paris 1993, s. 169, konuya dair bir kaynakçayla, s. 243, 71.

asır sonra, 1570'lerde General Qi Jiguang'ın kuzey ordusunu, her biri hafif toplar ve yirmi savaşçıdan oluşan bir mürettebatla donatılmış “savaş arabaları” olarak bilinen küçük arabalarla donattığı söylenir¹²⁷.

Son olarak, çalışmamızın giriş bölümünde vurguladığımız Profesör Ferdinand Lot'un Husçu *tábor* hakkındaki yorumlarına dönelim: “*Nihai ve en can sıkıcı sorun ise şudur. Zizka neden düşüncelerini yayamamıştır? Taktikleri en azından Orta Avrupa'ya neden yayılmadı?*”¹²⁸.

Ancak Fransız tarihçi, 1946 yılında yayımlanan *L'art Militaire et les Armées au Moyen Age en Europe et dans le Proche Orient* [Orta Çağ Avrupa'sı ve Yakın Doğu'sundaki Savaş Sanatı ve Ordular] adlı eserinin ikinci cildinde Orta ve Doğu Avrupa tarihine önemli bir yer veren az sayıdaki Batılı uzmandan biriydi. Hünyadi Yanoş, Mathias Corvin ve Boğdan Prensi Stefan el Mare'nin (1457-1504) askerî seferlerinin yanı sıra Osmanlı savaş sanatını ve daha önemlisi, Hans Delbrück'ün savaş tarihi üzerine yazdığı terkipte eksik bıraktığı bir konu olan Moğolların savaş sanatını inceledi.

Ancak, Doğu Avrupa ve Asya'nın askerî tarihi hakkında kapsamlı bir bilgiye sahip olmadan, Orta Çağ ve Erken Yakın Çağ'da savaş sanatının nasıl geliştiğini tam olarak anlamaktan hâlâ çok uzak olduğumuz açıktır.

¹²⁷ Geoffrey Parker, *La révolution militaire. La guerre et l'essor de l'Occident (1500-1800)*, Fr. ev. Jean Joba, Gallimard, Paris 1993, s. 170. Ayrıca Thomas F. Arnold'un ifadelerine bkz. *Atlas des guerres de la Renaissance*, Paris 2002, s. 82: “*Türk paralı askerler bu taktikleri daha doğuda, bilhassa da Bábürlülerin Delhi Sultanlığı'nu yıktığı Hindistan'daki Pânîpet'de (1526) uyguladılar. Bu süratli yayılma, islahatçı Qi Jiguang'ın 1568'de Çin imparatorluk ordusuna savaş arabalarının toplu olarak sokulmasına hazırlanmak için Husçu araçlarından ilham aldığı savına itibar kazandırmaktadır*”.

¹²⁸ Lot, *L'art Militaire et les Armées au Moyen Age en Europe et Dans le Proche Orient*, c. 2, Paris 1946, s. 202. İlgili metin parçası alışmamızın 3. notunda alıntılanmıştır.

KAYNAKÇA / REFERENCES

Kaynak Eserler / Primary Sources

- BEZOLD, Frederic, *König Sigmund und die Reichskriege Gegen die Hussiten*, c. 1-3, Berlin 1872
- BONFİNİUS, Antonius, *Rerum Hungaricarum Decades*, c. 2, ed. I. Fögel, B. Iványi ve L. Juhász, Leipzig 1936
- D’ALEP, Paul, *Voyage du patriarche Macaire d’Antioche*, Paris 1949
- DANN, Mihail P., *Cehi Slovaci și Români în Veacurile XIII-XVI*, Sibiu 1944
- DE HUNGARIA, Georgius, “*Tractatus de Moribus, Conditionibus et Nequicia Turcorum*”. *Traktat Über die Sitten, die Lebensverhältnisse und die Arglist der Türken. Nach der Erstausgabe von 1481 Herausgegeben Übersetzt und Eingeleitet von Reinhard Klockow*, Böhlau Verlag, Köln-Weimar-Viyana 1994
- DENIS, Ernest, *Huss et la Guerre des Hussites*, Paris 1878
- DURDİK, Jan, *Husitské vojenství*, Prag 1954
- DZIEWANOWSKI, W., “Les Hussards polonais”, *Revue Internationale d’Histoire Militaire*, Sayı 3 (1939), s. 157-168
- GEMBARZEWSKI, Borislav., *Husarze*, Varşova 1939
- GORSKI, Karol, *Pomorze w Dobie Wojny 13-Letniej*, Poznan 1932
- GORSKI, Karol, *Teofil Szemberg o Klesce Pod Cecora*, c. 4, Biblioteka Warszawska, Varşova 1886
- GORSKI, Konstanty, *Historia Jazdy Polskiej*, Kraków 1895
- GRAZIANI, Antonio Maria, *Deux Vies de Jacques Basilikos, Seigneur de Samos, Marquis de Paros, Comte Palatin et Prince de Moldavie*, Paris 1889
- HALKOKONDİLİS, Laonik, *Expuneri Istorice. Cresterea Puterii Turcesti, Caderea Împaratiei Bizantine*, ed. Vasile Grecu, Bükreş 1958
- HEYMAN, F. G., *John Zizka and the Hussite Revolution*, New York 1969
- I Taboriti. Avanguardia della rivoluzione hussita (sec. XV). Gli scritti essenziali a cura di Amedeo Molnár*, Claudiana Editrice, Turin 1986

- JIREČEK, Hans, "Válečníci čeští XV – ho století", *Časopis Českého Musea*, Prag 1859
- KORZON, Theodor, *Dzieje Wojen i Wojskowosci w Polsce*, c. 2. Kraków 1912
- KOZLOWSKI, Eugeniusz, Jan WIMMER ve Jadwiga NADZIEJA, *L'armée aux Époques des Grandes Transformations Sociales*, Édition du Ministère de la Défence Nationale, Varşova 1980
- KUFFNER, Hans, *Husitské v Obrazech*, Prag 1932
- LASKI, Stanislaw, *Spraw i Postepków Rycerskich i Przewagi Opisanie Krótkie*, S. Karliński, Lviv 1599
- LASKOWSKI, Otto, "L'Art Militaire Polonais au XVIe et au XVIIe Siècle", *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, Sayı 12 (1952), s. 462-493
- LAVICKA, Jan, *Anthologie Hussite (textes traduits du tchèque et commentés par Jan Lavicka)*, POF, Paris 1985
- LEWICKI, Anatol, "Ein Blick in die Politik König Sigmunds Gegen Polen in Bezug auf die Hussiten-Kriege", *Archiv für Österreichische Geschichte*, Viyana 1886
- LISKE, Karl, *Der türkisch-polmsche Feldzug im Jahre 1620*, Viyana 1869
- MACEK, Jan, *Husité na Baltu a ve Wielkopolska*, Prag 1952
- MACEK, Jan, *Jean Hus et les Traditions Hussites (XVe-XIXe siècles)*, Paris Plön 1973
- MACEK, Jan, *Le Mouvement Hussite en Bohême*, Prag Orbis 1965
- MACUREK, Jan, "Cechové v Polskem Vojsku v Podnestri v Letech 1531-1538", *Časopis Matice Moravské*, Sayı 3-4 (1931), c. 55
- MACUREK, Jan, "Ceští Válečníci v Krajinách Černomorskych Koncem XV-ho Století", *Ceskou Minulosti. Práce Žzaku Václava Novotného*, Prag 1929
- MACUREK, Jan, "Tažení Husitu k Baltu Roku 1433", *Slezsky Sbornik*, Opava 1952
- NOWAK, Tadeusz, "Polish Warfare Technique in the 17th Century. Theoretical Conceptions and Their Practical Applications" *Military Technique, Policy and Strategy in History*, Varşova 1976
- NOWAK, Tadeusz, "Polska artyleria Koronna Przed Wojna 1655-1660 I

- Podczas jej Trwania”, *Wojna Polsko-Szwedzka 1655-1660*, ed. Jan Wimmer, Varşova 1973
- NOWAK, Tadeusz, “Teoretyczna Wiedza Artyleryska w Polsce w Polowie XVII w.”, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, c. 12, Varşova 1966
- NOWAK, Tadeusz, *Polska Technika Wojenna XVI-XVIII w.*, Varşova 1970
- Oruç Beg, “Tevarih-i Âl-i Osman”, *Cronici Turcesti Privind Tarile Române. Extase*, c. 1 (b. 15 – Mijlocul b. 17), yay. haz. Mihail Guboğlu vd., Bükreş 1966
- PALACKY, František, “Der Hussitenkrieg von 1419-1431”, *Geschichte von Böhmen*, c. 3, Prag 1851, s. 505-508
- PEKAR, Jan, *Žižka a jeho doba*, c. 1-2, Prag 1927-1933
- PERJÉS, Géza, *The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary : Mohács 1526 – Buda 1541*, Columbia Üniversitesi Yayınları, 1989
- SMAHEL, Frederic, *Jan Žižka a z Trocnova*, Prag 1969
- SUWARA, Frederich, *Przyczyny i Skutki Kleski Cecorskiej 1620 r.*, Kraków 1930
- TARNOWSKI, Jean, “*Consilium Rationis Bellicae*”, *Stanislawa Laskiego Wojewody Sieradzkiego Prace Naukowe*, ed. M. Malinowski, Wilno, 1864; Marcin Bielski (1495-1565), *Sprawa Rycerska*, Kraków 1569
- TITZ, Karol, *Ohlasy Husitského Valčnictui u Europě*, Prag 1922
- TOMEK, Wácslaw Wadiwoj, *Dějini Válek Husitskyeh (1419-1436)*, Prag 1898
- TOMEK, Wácslaw Wadiwoj, *Jan Žižka. O sepsáni Žiwotopisu Jeho Pokusil se Wácslaw Wladiwoj Tomek*, Prag 1879
- TOTH, Zoltán, “A Huszita eredetü szekérvár”, *Hadtörténelmi Közlemények*, Sayı 3-4 (1916), c. 17
- TOTH, Zoltán, “A Huszita Szekérvár a Magyar Hadviselésben”, *Hadtörténelmi Közlemények*, c. 19, Budapeşte 1918
- URBANEK, Rudolf, “Husitské Válečnictvi a Cizina”, *Co Dally Naše Zeme Europe a Lidstvu*, ed. V. Mathesius, Prag 1939
- URBANEK, Rudolf, “Žižka a Husitské Válečnictvi”, *Sbornik Žižkuv (1424-1924)*, Prag 1924

URBANEK, Rudolf, *Jan Žižka*, Prag 1925

WILLARDS, Christian, *Die Böhmsche Zitadelle*, Viyana-Münih-Molden 1965

WIMMER, Jan, "L'Infanterie dans l'Armée Polonaise aux XVe-XVIIIe Siècles", *Histoire Militaire de la Pologne. Problèmes Choisis, Dissertations, Etudes, Esquisses*, Varşova 1970

WIMMER, Jan, "La Théorie et la Pratique des Lutttes Contre les Tatars aux XVe-XVIIe Siècles", *L'Armée aux Époques des Grandes Transformations Sociales*, ed. E. Kozłowski ve Wimmer, Varşova 1980

WIMMER, Jan, *Historia Piechoty Polskiej do Roku 1860*, Varşova 1978

Araştırma ve İnceleme Eserleri / Secondary Sources

AGOSTON, Gabor, "Gunpowder for the Sultan's Army: New Sources on the Supply Gunpowder to the Ottoman Army in the Hungarians Campaigns of the 16th and 17th Centuries", *Turcica*, Sayı 25 (1993)

AGOSTON, Gabor, "Muslims-Christian Acculturation: Ottomans and Hungarians from the Fifteenth to the Seventeenth Centuries", *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance*, ed. Bartolomé Bennassar ve Robert Sauzet, H. Champion, Paris 1998

AGOSTON, Gabor, "Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, c. 47, Budapeşte 1994

ALLOUCHE, Adel, *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict (1500-1555)*, Berlin 1993

ANTOCHE, Constantin Emanuel, "L'Apparition et l'Evolution de l'Art Militaire Hussite dans les Principautés de Moldavie et de Valachie (XVe- XVIIe Siècles)", *Ecole Pratique des Hautes Etudes*, IV. Bölüm, Tarih ve Filoloji Bilimleri, Paris 2002

ANTOCHE, Constantin Emanuel, "Une Croisade au Bas-Danube au XVe siècle: 'La Longue Campagne' (Septembre 1443 - Janvier 1444)", *Cahiers du Centre d'Etudes d'Histoire de la Défense*, Sayı 9 (1999)

ANTOCHE, Emanuel C., "La Bataille d'Obertyn, le 22 août 1531", *Etudes Roumaines et Aroumaines*, Sayı 2 (1993), c. 10

ANTOCHE, Emanuel C., "La Bataille de la Rivière de Ialomita (2

- septembre 1442), Une Victoire Majeure de la Chretienté Face aux Armées Ottomanes”, *Cahiers du Centre d’Etudes d’Histoire de la Défense*, Sayı 9 (1999)
- ANTOCHE, Emanuel Constantin, “Les Expéditions de Nicopolis (1396) et de Varna (1444): Une comparaison”, *Mediaevalia Transilvanica*, Sayı 1-2 (2002), c. 4
- ARNOLD, Thomas F., *Atlas des Guerres de la Renaissance*, Paris 2002
- AYALON, David, “Mamluks”, *Encyclopédie de l’Islam*, c. 1, Maisonneuve-Larose, Paris 1975
- AYALON, David, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom. A Challenge to a Medieval Society*, Londra 1956
- BACQUÉ-GRAMMONT, Jean-Louis, *Histoire de l’Empire Ottoman*, ed. Robert Mantran, Paris Fayard 1989
- BACQUÉ-GRAMMONT, Jean-Louis, *Le Livre de Babur. Mémoires de Zahiruddin Muhammed Babur de 1494 à 1529*, POF, Paris 1980
- BACQUÉ-GRAMMONT, Jean-Louis, *Les Ottomans, les Safavides et Leurs Voisins, Contribution à l’Histoire des Relations Internationales Dans l’Orient Islamique de 1514 à 1526*, İstanbul Hollanda Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü, İstanbul 1987
- BELDICEANU, Nicoară, VEINSTEIN, Gilles, *Histoire de l’Empire Ottoman*, ed. Robert Mantran, Fayard, Paris 1989
- BELDICEANU, Nicolas, *Le Timâr Dans l’Etat Ottoman (début XIVe-début XVIe)*, Weisbaden 1980
- BELDICEANU, Nicolas ve Christiane VILLAIN-GANDOSSI, “Geçim: Une Armure Pour Homme et Cheval”, *Turcica*, Sayı 12 (1980)
- BELDICEANU, Nicolas ve G. ZERVA, “Une Source Ottomane Relative à la Campagne de Suleyman le Législateur contre Moldavie (1538)”, *Acta Historica*, Sayı 1 (1959)
- BELDICEANU-STEINHERR, Irène, “En marge d’un Acte Concernant le *Pengşyek* et les *Aqınğı*” *Revue des Etudes Islamiques*, Sayı 1 (1969), c. 37
- BELDICEANU-STEINHERR, Irène, *Recherche sur les Actes des Sultans Osman, Orkhan et Murâd I*, Münih 1967
- BERINDEI, Mihnea, “Le problème des *Cosaques* dans la Seconde Moitié du XVIe Siècle. A Propos de la Révolte de Ioan Voda, Voïvode de

- Moldavie”, *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, c. 13, Paris 1972
- BERINDEI, Mihnea ve Gilles VEINSTEIN, “Aqınđı”, *Revue des Etudes Islamiques*, Sayı 37 (1969), s. 308-309
- BERINDEI, Mihnea, VEISTEIN, Gilles, *L'Empire ottoman et les pays roumains 1544-1545. Etude et documents*, ed. EHESS, Paris 1987
- Binbaşı Hüsnü, *Çaldıran ve Ridaniye*, İstanbul 1930
- BOUDET, Jacques, *Histoire Universelle des Armées*, ed. Jacques Boudet, c. 2, Paris 1996
- BOZKURT, Rıza, “Sultan Mehmet II and the Conquest of Constatinople”, *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, Sayı 46 (1980), s. 61-72
- BRAUBACH, Max, *Prinz Eugen von Savoyen. Eine Biographie*, c. 1, Münih-Viyana 1963
- BULGARU, Alexandrescu-Dersca, *La Campagne de Timur en Anatolie, 1402*, Bükreş 1942
- BYKADOROV, Ivan, “Boy Kazachey Konnitsy” *Kazachi Dumy*, c. 9, Sofya 1923
- Călători Străini Despre Tarile Române*, ed. Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa A. Mehmet, c. 6, Bükreş 1976
- CARDINI, Franco, *La Culture de la Guerre*, Fr. çev. Angélique Lévi, Gallimard, Paris 1992
- CHAGNOT, Jean, *Guerre et Société à l'Époque Moderne*, PUF, Paris 2011
- CHILDS, John, “Waggon-Laager”, *Dictionary of Military History*, ed. André Corvisier, Oxford 1994
- CHRISTENSEN, Stephen, “European-Ottoman Military Acculturation in the Late Middle Ages”, *War and Peace in the Middle Ages*, ed. Brian Mc Guire, Kopenhag 1987
- CHRISTENSEN, Stephen, “The Heathen Order of Battle”, *Violence and the Absolutist State*, Akademist Forlag, Kopenhag 1990
- CHRISTIANSEN, Erik, *Les croisades nordiques. L'Occident Médiéval à la Conquête des Peuples de l'Est (1100-1525)*, Condé-sur-Noireau, Alério 1996
- CICHOWSKI, J., SZULCZYNSKI, A., *Husaria*, Varşova 1977

- COLLINS, L. J. D., “The Military Organization and Tactics of the Crimean Tatars, XVI.-XVII. Centuries”, *War Technology and Society in the Middle-East*, ed. Vernon J. Parry, M. Y. Yapp, U.P., Oxford 1957
- CONTAMINE, Philippe, *La Guerre au Moyen Age*, PUF, Paris 1980
- CRONE, Patricia, *Slaves on Horseback: the Evolution of the Islamic Polity*, Cambridge 1980
- CZOŁOWSKI, Alexander, *Bitwa pod Obertynem 22 sierpnia 1531*, Lviv 1931
- DE WARNERY, C. E., *Remarques sur le Militaire des Turcs*, Leipzig-Dresden, 1770
- DECEI, Aurel, “Oastea lui Iancu Huniade Înainte de Batalia de la Kossovo (1448). Scrisoarea lui Pasquale de Sorgo”, *Revista Istorică Română*, c. 16, Bükreş 1946
- DELBRÜCK, Hans, *History of the Art of War*, c. 3, “Medieval Warfare” çev. W. J. Renfroe Jr., Bison Book, Londra 1990
- DJURDJICA, Petrović, “Fire-arms in the Balkans on the Eve of and After the Ottoman Conquests of the Fourteenth and Fifteenth Centuries”, *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. Parry, Vernon J. ve Yapp, M. E., Londra 1975
- DUCAS, Mihail, *Istoria turco-bizantina (1341-1462)*, ed. Vasile Frecu, Rumun Akademisi, Bükreş 1958
- DUPUY, Richard Ernest, DUPUY, Trevor N., *The Encyclopedia of Military History, from 3.500 BC to the Present*, Harper Row, New York-San Francisco-Londra 1977
- ELEKES, Lajos, “Armata și Arta Militară a lui Iancu de Hunedoara pe Baza Cronicilor Contemporane”, *Studii și Cercetări de Istorie*, Sayı 1-4 (Ocak-Aralık 1957)
- ELEKES, Lajos, “Armiaa Guniadi”, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Sayı 1 (1951), c. 1
- ELEKES, Lajos, “Essai de Centralisation de l’Etat Hongrois dans la Seconde Moitié du XVe Siècle”, *Studia Historica. Academiae Scientiarum Hungaricae*, c. 22, Budapeşte 1960
- ELEKES, Lajos, *Hunyadi*, Budapeşte 1952

- EREN, Hasan, "Türkçe İstabur Kelimesi Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara 1956, s. 145-152
- ERENDİL, Muzaffer, "Emergence of the Ottoman State. An Outline of the Period Between 1299-1453", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 46 (1980), s. 31-59.
- ERGENÇ, Özer, "The Qualifications and Functions of Ottoman Central Soldiers", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 67 (1988), s. 45-76.
- FINKEL, Caroline, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, VWGO, Viyana 1988
- GENÇ, Nevin, "The Administrative Functions of the Timarli Sipahis During the Ottoman Classical Age", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 67 (1988)
- GIBBONS, Herbert Adams, *The Foundation of the Ottoman Empire. A History of the Osmanlis up to the Death of Bayezid (1300-1403)*, Clarendon Press, Oxford 1916
- GOMMANS, Jos, "Warhorse and Gunpowder in India, c. 1000-1850", *War in the Early Modern World 1450-1815*, ed. Jeremy Black, UCL Press Limited, Londra 1999
- GORDON, L., *Cossack rebellions: Social Turmoil in the Sixteenth Century Ukraine*, New York Devlet Üniversitesi Yayınları, Arnavutluk 1989
- GRENARD, Fernand, *Baber. Fondateur de l'empire des Indes*, Firmin-Didot, Paris 1930
- HANAK, Peter, *Histoire de la Hongrie*, ed. E. Pamlényi, Corvina, Roanne, Budapeşte 1974
- HECK, Robert, Ewa Maleczynska, *Ruch husycki w Polsce*, Varşova 1959
- HELD, Joseph, *Hunyadi: Legend and Reality (East European Monographs)*, Columbia Üniversitesi Yayınları, New York 1985
- HITZEL, Frédéric, *L'Empire ottoman (XVe-XVIIe siècles)*, Belles Lettres, Paris 2001
- Histoire Universelle des Armées*, c. 2, ed. Jacques Boudet, Paris 1996
- HOLINKA, Robert, "Z Ohlasu Husitvi v Polsku", *Časopis Matice Moravské*, Sayı 3-4 (1953), c. 72
- HURMUZAKI, Eudoxiu, ve Nicolae IORGA, *Documente privitoare la*

- istoria românilor (1358-1600)*, c. 15, Bükreş 1911
- IMBER, Colin, *The Ottoman Empire, 1300-1481*, Isis, Istanbul 1990
- IORGA, Nicolae, *Geschichte der Osmanischen Reiches*, c. 4, Gotha, 1911
- IRVINE, W., *The Army of the Indian Moghuls*, Londra, 1903
- IŞIKSAL, Turgut, “Gunpowder in Ottoman Documents of the Last Half of the 16th Century”, *International Journal of Turkish Studies*, c. 2, Madison, Wisconsin 1981-1982
- IŞIKSAL, Turgut, “III. Selim’in Türk Topçuluğuna Dair Bir Hatt-I Hümayunu”, *Tarih Dergisi*, Sayı 11-12 (1956), c. 8
- İNALCIK, Halil, “Osmanlılarda Ateşli Silahlar”, *Belleten*, Sayı 83 (1957), c. 21
- İNALCIK, Halil, “The Socio-Political Effects of the Diffusion of Firearms in the Middle-East”, *War Technology and Society in the Middle-East*, Londra 1974
- İNALCIK, Halil, *Imperiul Otoman. Epoca Clasică (1300-1600)*, ed. Mihai Maxim, Enciclopedică, Bükreş 1996
- KALDY-NAGY, Gyula, “The First Centuries of the Ottoman Military Organisation”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Sayı 2 (1977), c. 31
- KAN, Muzaffer, “Selim I’s Iranian and Egyptian Expeditions”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 46 (1980), s. 79-85.
- KROENER, Bernard, “Zenta und der Verfall des Janitscharenkorps”, *Prinz Eugen von Savoyen und sein Zeit. Eine Ploetz-Biographie*, ed. Johannes Kunisch, Ploetz, Freiburg-Würzburg 1986
- KROFTA, Karl, *My a Mad’ari v Bojich s Turky*, Prag 1934
- KROPF, Lajos, “A Régi Magyar Szekérvár”, *Hadtörténelmi Közlemények*, c. 15, Budapeşte 1914
- KULIKOWSKI, Wladimir, *Smierc Zólkiwskiego (Noc z 6 na 7 X. 1620)*, Varşova 1938
- LAPEDATU, Alexandru, “Jurnalul principelui Iacob Sobieski, Fiul Regelui Ioan Asupra Campaniei în Moldova la 1686. Cu Traducerea Franceză a Jurnalului și o Nota Lămuritoare de Czeslaw Chowaniec”, *Analele Academiei Române, Mem. Sect. Istorice*, c. 13, 1932-1933

- Le Livre des Faits du bon Messire Jean Le Maingre, dit Bouciquaut, Mareschal de France et Gouverneur de Gennes*, ed. D. Lalande, Droz, Paris-Cenevre 1985
- LEMENCIER-QUELQUEJAY, Chantal, “Un Condottiere Lithuanien Dimitrij Višneveckij et l'Origine de la Seč' d'après les Archives Ottomanes”, *La Russie et l'Europe (XVIe-XXe siècles)*, EPHE, Institut d'Histoire Universelle de l'Académie des Sciences de l'URSS, Paris-Moskova 1970
- LENOIR, Madeleine, “Missions Militaires en Perse: Le Général Gardane et le Colonel Colombari”, *Revue International d'Histoire Militaire*, Sayı 49 (1980)
- LEWIS, Bernard, *Islam et Laïcité. La Naissance de la Turquie Moderne*, Fayard, Paris 1988
- LOCKHART, Laurence, *The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*, Londra 1958
- LONGWORTH, Philip, *Les Cosaques*, Fr. çev. Robert Latour, Albin Michel, Paris 1972
- LOT, Ferdinand, *L'Art Militaire et les Armées au Moyen Age en Europe et dans le Proche Orient*, c. 2, Paris 1946
- LOWELL, Ian Russell, *Atlas Historique de la Guerre. Les Armes et les Batailles qui ont Changé le Cours de l'Histoire*, ed. Richard Holmes, Hachette, Paris 1989
- MAJEWSKI, Ryszard, *Cecora Rok 1620*, Varşova 1970
- MARCH, G. P., *Cossacks of the Brather-hood: the Zaporog Kosh of the Dniepr River*, c. 9, ed. Peter Lang, American University Studies, 1990
- MIKULKA, Jan, “Mistr Jan Hus a Polsko”, *Slovanské Historické Studie*, c. 2, Bratislava 1957
- MURPHEY, Rhoads, *Ottoman Warfare 1500-1700*, Rutgers University Press, New Jersey 1999
- MYCINSKI, Jean, “La Guerre Polono-Turque Sous Sigismond III Vasa (d'Après le Journal d'Un Contemporain)”, *L'Information Historique*, Sayı 4 (Eylül-Ekim 1972)
- NEHRING, Karl, *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III, und das Reich*, Münih 1974

- OCHMANSKI, J., “Organizacja Obrony w Wielkim Ksiestwie Litewskim Przed Napadami Tatarow, Krymskich w XV-XVI wieku”, *Studia i Materialy do Historii Wojskowosci*, c. 5, Varşova 1960
- ÖZDEN, Gani, “War Industry Plants of the Ottoman Armed Forces”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 67 (1988), s. 67-76
- PAL, Engel, “János Hunyadi: ‘The Decisives Years of his Career, 1440-1444’”, *From Hunyadi to Rakóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, ed. János M. Bak ve Béla K. Kiraly, Columbia Üniversitesi Yayınları, 1982
- PAL, Engel, *The Realm of St. Stephen. A History of medieval Hungary, 895-1526*, ed. Andrew Ayton, Tauris Yayınları, Londra-New York 2001
- PALMER, J.A.B., “The Origins of Janissaries”, *Bulletin of the John Rylands Library*, c. 25, 1953
- PALOMBINI, Barbara, *Bündniswerben abendländischer Mächte um Persien, 1451-1600*, Wiesbaden 1968
- PARKER, Geoffrey, *La Révolution Militaire. La Guerre et l’Essor de l’Occident (1500-1800)*, Fr. çev. Jean Joba, Gallimard, Paris 1993
- PARRY, Vernon J., “Barud”, *Encyclopédie de l’Islam*, c. 1, Maisonneuve-Larose, Paris 1975, s. 1087-1101
- PARRY, Vernon J., “La Manière de Combattre”, *War Technology and Society in the Middle-East*, ed. Vernon J. Parry, M. Y. Yapp, U.P. Oxford 1957
- PIRNENSIS, Johannes Sommer ve Antonius Maria GRATIANUS, “Liber tertius Antonii Mariae Gratiani De Despota Valachorum Principe ad Nicolaum Tomicium illustrem”, *Viata lui Despot Vodă. Istoriografia Renaşterii despre Români*, ed. Tranian Diaconescu, Institutul European, Yaş 1998
- PODHOREDCKI, Leszek, “Kampania Chocimska 1621 roku”, *Studia i Materialy do Historii Wojskowości*, Sayı 2 (1964), c. 10
- POLIŠENSKY, Jan V., “Bohemia, the Turk and the Christian Commonwealth (1462-1620)”, *Byzantinoslavica*, c. 14, Prag 1953
- RAUTENBURG, Wilhelm, *Böhmische Söldner im Ordensland Preussen. Ein Beitrag zur Söldner geschichte des 15 Jahrhunderts*

- vornehmlich des 13 jährigen Stadtekriegs 1454-1466*,
Hamburg 1954
- RAZSO, Gyula, “Mátyás Király Zsoldosseregének Hadmívészeteröl”,
Hadtörténelmi Közlemények, c. 5, Budapeste 1958
- RAZSO, Gyula, “The Mercenary Army of King Mathias”, *From Hunyadi to Rakóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, ed. János M. Bak ve Béla K. Kiraly, Columbia Üniversitesi Yayınları, Columbia 1982
- RAZSO, Gyula, *Die Feldzüge Königs Matthias Corvinus in Niederösterreich. 1477-1490*, Viyana 1973
- REY, Alain ve Josette REY-DEBOVE, *Le Petit Robert, Dictionnaire Alphabétique et Analogique de la Langue Française*, Dictionnaire Le Robert, Paris 1990
- ROUX, Jean-Paul, *Histoire des Grands Moghols. Babur*, Fayard, Paris 1989
- RUSU, Adrian Andrei, *Ioan de Hunedoara și Româniile din Vremea sa. Studii*, Presa Universitară, Kaloşvar 1999
- SAVORY, R. M., “Safawides”, *Encyclopédie de l'Islam*, Maisonneuve-Larose, Paris 1975, s. 1098-1100
- SAWCZYŃKI, A., “Les Institutions Militaires Polonaises au XVIIe Siècle”, *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, Sayı 3 (1951-52), s. 494-525
- SEMENYUK, G. I., “Oruzhie, Voyennaya Organizatsya i Voyennoe İskusstvo Kazakhov v XVII-XIX vv.”, *Voprpsy Voyennoy İstorii Rossii*, ed. V. I. Shunkov, Moskova 1969
- SHAW, Stanford J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. 1, “Empire of Gazis. The Rise and Decline of the Ottoman Empire 1280-1808”, Cambridge University Press, Cambridge 1976
- SPIERALSKI, Zdzislaw, *Jan Tarnowski (1488-1561)*, Varşova 1977
- SPIERALSKI, Zdzislaw, *Kampanya Obertynska 1531 Roku*, Varşova 1962
- STÖKL, Gunter, *Die Entstehung des Kosakentums*, Isar Verlag, Münih, 1953
- STREUSAND, Douglas E., *The Formation of the Mughal Empire*, Delhi 1989

- SUBTELNY, Orest, *Ukraine. A History*, Toronto Üniversitesi Yayınları, Toronto 1988
- SZAKALY, Ferenc, “Phases of Turco-Hungarian Warfare Before the Battle of Mohács (1365-1526)”, *Acta Orientalia. Academiae Scientiarum Hungaricae*, Sayı 1 (1979), c. 33
- TANSEL, Selahattin, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 1969
- TEODORCZYK, Jerzy, “L’armée Polonaise dans la Première Moitié du XVIIe Siècle”, *Histoire Militaire de la Pologne*, Varşova 1990
- TEODORCZYK, Jerzy, “Walki z Tatarami w Pierwszej Polowie XVII w.”, *Zarys Dziejów Wojskowości Polskiej do Roku 1864*, c. 1, Varşova 1965
- TOTH, Zoltán, *Mátyás Király Idejének Zsoldosserege (a Fekete Sereg)*, Budapeşte 1925
- URBANEK, Rudolf, *Vladislav Varnečik. Skutecnost i Legenda*, Prag 1937
- URSU, Ion I., “Bătăliile de la Gwozdzic și Obertyn (1531)”, *Analele Academiei Române, Mem. Sect. Istorice*, c. 35, Bükreş 1912-1913
- UZUNÇARŞILI, İ. H., “Azab”, *İslam Ansiklopedisi*
- UZUNÇARŞILI, İ. H., *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları*, c. 1, Ankara 1988
- UZUNÇARŞILI, İ. H., *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları*, c. 2, Ankara 1944
- VATIN, Nicolas, “Le siège de Mytilène (1501)”, *Turcica*, c. 21-23, 1991
- VEINSTEIN, Gilles, “Early Ottoman Appellations for the Cossacks”, *Harvard Ukrainian Studies*, Sayı 3-4 (1999), c. 23
- VEINSTEIN, Gilles, *État et Société dans l’Empire Ottoman, XVIe-XVIIIe siècles. La Terre, la Guerre, les Communautés*, Variorum Reprints, Londra 1994
- WERTNER, M., “Magyar Hadjaratok a XV-ik Szazad Masodik Felében”, *Hadtörténelmi Közlemények*, Sayı 2, c. 13, 1912
- WITTEK, Paul, “The Earliest References to the Use of Firearms by the Ottomans”, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom. A Challenge to a Medieval Society*, Londra 1956
- WOJCIK, Zbigniew, *Dzikie Pola w Ogniu. O Kozaczynie w Dawnej Rzeczypospolite*, Biblioteka Wiedzy Historycznej, Varşova 1968

Korkmaz, Mehmet, *Bahriyede Bir Ömür: Sultan II. Abdülhamid'in Bahriye Nâzırı Hasan Hüsnü Paşa, Selenge Yayınları, 292 Sayfa, İstanbul 2022, ISBN: 9786257459396*

Çağrı ELİBOL*

Tarih bilimi, doğası itibarıyla retrospektif bir mahiyette olup kısaca “geçmişin günümüzde tekrar inşası” olarak tarif edilebilir. Tarih biliminin doğa bilimlerinde arzu edilen nesnellığe yakınsaması bu bilim dalında arzu edilen en önemli hususlardan biri olarak ön plana çıkmakla birlikte bunun zorluğuna esas olarak “yaşananın evrendeki tüm parametrelerinin bilinmeyeceği” gerçeği bu hedefin gerçekleştirilmesini imkânsız kılmaktadır. Bahse konu zorluğun bertarafı için tarihçiler, derinlemesine araştırmanın, mukayeseli incelemelerin ve alan uzmanlıklarının önemine işaret etmekte; nesnellığe yakınsamada bu yolu benimsemektedir. Bu bağlamda Mehmet Korkmaz’ın eseri, ele aldığı konu ve dönemin incelenmesi kapsamında büyük önemi haiz, konusunda öncü ve derinlemesine eser olarak literatüre çok kıymetli katkı yapmasıyla ön plana çıkmaktadır.

“Bozcaadalı” lakaplı Hasan Hüsnü Paşa, Sultan Abdülaziz devrinden Sultan II. Abdülhamit devrine kadar geçen ve Türk tarihinde çok tartışmalı bir dönemde Türk donanmasını kumanda eden çok özel bir zamanda yaşamış; kariyeri, icraat ve kararları, şahsî özellikleri ve Sultan, devlet yönetim kademesi, Jön Türkler ve bahriye ile ilişkileri çerçevelerinde oldukça tartışmalı bir zât olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda, yaşadığı devirden günümüze kadar geçen süre zarfında hakkında öne sürülen menfî ve müspet hususların ne anlamlar taşıdıkları ve doğrulukları ancak bu zâtın müstakilen ele alındığı detaylı bir araştırma ile yanıtlanabilir durumdadır. Literatürde bu eksikliğin giderilmesi kapsamında eser özel bir değer taşımaktadır.

* Doktora Öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. E-posta: cagrelibol[at]gmail.com, ORCID: 0000-0003-1892-532X.

Geliş Tarihi/Received: 24.06.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 02.09.2024

Hasan Hüsnü Paşa'nın hayatını incelerken küresel ve yerel panoramadan ayrı bir özel kişi düşünmenin imkansızlığı malûmdur. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin ve hatta dünyanın en uzun yüzyılı olarak ele alınabilecek 19'uncu yüzyıl dinamikleri ve panoraması nelere işaret etmektedir? Yüzyılın ilk yarısı nisbeten dünya dengelerinin yeniden tesisine zemin olarak, ikinci yarısı ise küresel ölçekte Viktoryan devir ve süratli sanayileşme, yerel bakışta ise dağılma ve çöküş devri ile buna mukavemet ve çözüm yolları arayışı odaklarında ele alınmalıdır. Bu bağlamda "Türk bahriyesi konunun hangi noktasındadır" sorusu pek çok tartışmanın ve eleştirinin malzemesi olup temelde ileri sürülen bazı hususlar şunlardır: Abdülaziz dönemi donanmanın inkişafı ne derecede zemin bulmuş ve kalıcı olmuştur? Avrupa'nın ikinci büyük deniz gücü olarak ele alınan donanma gerçekten bu büyüklüğe nisbet ile etkili midir? Devlet bu donanmayı işletme ve muhafazaya maruf mudur? II. Abdülhamid devrinde donanma çürümeye terk edilmiş ve arka plana mı itilmiştir? Bu sorulara yanıt aranır iken devrin en önemli isimlerinin karar ve icra mekanizmalarındaki durum, tutum ve icraatı aydınlatıcı mahiyettedir. Şahıslar odağındaki incelemeler ve izahatlar, devrin derinlemesine aydınlatılmasına büyük katkı sağlayabilecek ve mukayeseli / analitik bir yaklaşıma olanak sağlayacaktır. Bu bağlamda eserin öncü nitelikte olduğunun altı çizilmelidir.

Bahse konu husus ışığında kültürümüzde günlük, hatırat ve oral tarih gibi kaynakların Batı ülkelerine nazaran eksik durumda olmasının çalışmaların kısıtlı olmasına yol açmakta olduğu söylenebilir¹. Korkmaz, eserinde bu durumun bir yansıması olarak birincil kaynaklara; yani arşiv vesikalarına bağlı kalmak zaruretinde hareket etmiş, kısıtlı oranda basın haberleri ve üçüncül şahısların değerlendirmeleri gibi kaynaklardan istifade edebilmiştir. Bu sebeple "Paşa ne düşündü?" sorusuna yanıt birincil ağızdan verilememiştir. Ancak bu zafiyete karşın, yapılan geniş araştırmanın esere yönelik beklentinin karşılanmasına imkân sağladığı

¹ Literatürümüzde kişilerin kendi nokta-i nazarlarından dünyalarını ifade ettikleri günlük ve hatıratların oldukça kısıtlı olması, tarih araştırmalarında bir zafiyet alanı olarak öne çıkmaktadır. Bu kapsamda detaylı bir açıklama, devrin önde gelen ricalinden bir zat olan son Osmanlı Şeyhülislamı Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin torunu Ali Suat Ürgüplü tarafından yayınlanan eserin giriş kısmında yer almaktadır. Bkz. Mustafa Hayri, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, yay. haz. Ali Suat Ürgüplü Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015.

görülmektedir. Korkmaz, ele alınan soruların odağındaki tarihsel süreçte kilit mevkide bulunan Paşa'nın eski deyim ile bir "hal tercemesi" niteliğinde olan eserin önsözünde, ifade ettiğimiz konuya özellikle değinmekte; yetkili makamlarda görev almış ve dönemin önemli devlet adamları arasında yer alan bazı sadrazam, nazır ve bürokratların durumuna bakıldığında, kapsamlı biyografilerinin bulunmaması bir yana, ansiklopedi maddelerinde dahi adlarının geçmediği göze çarpmakta olduğunu ifade etmektedir. Bu münasebetle yazar, bu kişilere yönelik ciddi ve titiz bir çalışmayla hazırlanacak biyografilerin, yalnızca özel hayatları gün yüzüne çıkarmakla kalmayarak aynı zamanda yaşadıkları dönemdeki siyasî, askerî, iktisadî, sosyal ve kültürel olaylara da ışık tutacağını altını çizmektedir. Nitekim bu eser ile modernleşme dönemi bahriyesinin hemen her kademesinde görev alarak kariyeri çizilen, ömrünü bahriyede geçiren ve asker/yönetici sınıfın en kilit isimlerinden olan Bozcaadalı Müşir Hasan Hüsnü Paşa'nın hayatından yola çıkılarak II. Abdülhamid devri Osmanlı donanması, denizcilik alanındaki faaliyetler ve donanmadaki gelişmeleri ele aldığını; böylece hem biyografik hem de dönemin monografisi olma özelliklerini barındıran bir çalışma ortaya koyduğunu, yazar yine önsözünde ifade etmektedir.

Eser, giriş ve müteakip dört bölümle beraber toplam beş bölümden müteşekkildir. Giriş kısmında yazar, eserin önemine ve literatüre katkısına, konuyu ele alma gereksinimine ve bunun tarih literatürüne faydalarına az önce ifade etmiş olduğumuz kapsam dahilinde vurgu yaparak bir başlangıç yapmakta; eserin hazırlanma sürecinde istifade ettiği kaynaklara ve bunlara erişimdeki birtakım güçlüklerle veya kolaylıklara değinerek Paşa'nın aile geçmişinden itibaren konunun ele alınmasına geçmektedir.

Birinci bölümde, öz itibariyle Paşa'nın Bahriye Nazırlığına giden kariyer yolunda geçirdiği başat kilometre taşları ve tarihî arka plan izah edilmektedir. Paşa'nın nazırlık makamına ilerleyen kariyerinde aile mirası, eğitimi ve meslek tecrübesi detaylı biçimde incelenmiş; buna koşut olarak devrinin temaları ve olayları ile ilişkiler kurulmuştur. Paşa'nın "Bozcaadalı" lakabının kuvvetle muhtemel babasından intikal ettiğine ve doğum yerine işaret etmediği, babası Bozcaadalı Hüseyin Paşa'nın bahriyeye ticaret kaptanlığından 1827 yılında geçtiği, Navarin'de askerlik kariyerine başladığı ve 1853 Sinop Baskını'nda büyük kahramanlıklar gösterdiği ve Rus donanmasına karşı gösterdiği

ağır mukavemet esnasında şehit düştüğü belirtilerek² aile tarihinin onun bahriye kariyerinde ve algılarında oluşturabileceği olumlu katkılara işaret edilmiştir. Muhtemelen babasından aldığı motivasyon ile ilk eğitimi hitamında 1842’de Mekteb-i Fünûn-ı Bahriye’ye girerek bahriyeli hayatına erken yaşta başlamış; hitamında 1847’de 16 yaşında harbiye sınıfından mühendis-i evvel ve mülâzım-ı sâni; yani asteğmen rütbesi ile mezun olmuştur. Okul eğitiminde iyi derecede İngilizce öğrendiği; bunun yanı sıra Rumca da çalıştığı bilinmektedir.

Mesleğin ilk yılından itibaren donanmanın çok çeşitli gemi sınıflarında görev almış; Akdeniz, Karadeniz ve Ege’de muhtelif görevlere iştirak etmiştir. 1853’te Karadağ ayaklanmasında ablukada görev almış; sonrasında İstanbul’a dönüşü hitamında Kaptanpaşa yaverliği yapmıştır. Bu esnada Kırım Harbi sürmektedir. Muharebeler sonrasında çeşitli gemilerde süvarilik yapmış; Sultan Abdülaziz’in 1863 yılı Mısır ziyaretinde görev almıştır. 1864 yılında kaymakam olarak Mecidiye, Feyz-i Bârî ve Ertuğrul gemilerinde süvarilik görevlerinde bulunmuştur. Bu görevlerinde zihin yapısının gelişimine büyük katkı sağlandığı mütalaa edilmektedir; özellikle Girit Adası’nın ablukasının özel bir tecrübe sağladığı söylenebilir³. 1868 yılında yine özel bir tecrübe edindiği görülmektedir. Miralay rütbesinde iken ilk kıta Avrupası seyahatini Toulon / Fransa’da inşa edilen üç harp gemisinin teslim alınarak ülkeye getirilmesi göreviyle gerçekleştirmiştir (Bahse konu

² Ali Fuat Türkgeldi, Hüseyin Paşa’nın Rus donanmasına karşı müdafaasını özetler iken, Paşa’nın kahramanlığı hakkında şu ifadelerde bulunmuştur: “*Fedakârlık itibarıyla, İngilizler için Amiral Nelson ne ise bizim için de Hüseyin Paşa odur. Nelson, Trafalgar Muharebesi’nde düşmana karşı galip gelmek için hayatını kaybettiyse Hüseyin Paşa da Sinop Muharebesi’nde düşmana karşı müdafa için canını feda etti.*”. Bkz. Ali Fuat Türkgeldi, *Maruf Simalar*, yay. haz. Selçuk Akşin Somel ve Mehmet Kalpaklı, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 229-231; akt. Mehmet Korkmaz, *Bahriyede Bir Ömür: Sultan II. Abdülhamid’in Bahriye Nâzırı Hasan Hüsnü Paşa*, s. 25.

³ Bu kapsamda yazar şu değerlendirmede bulunmaktadır: “*Yeterli sayıda Osmanlı harp gemisi bulunmasına rağmen, bir Yunan harp gemisinin ablukayı yarması şaşkınlıkla karşılandı. Bu durum Osmanlı donanmasında gemi ve personel yönünden sayıca bir eksiklik olmamasına rağmen bilgi, tecrübe ve operasyonel açıdan sorunlar olduğunu gün yüzüne çıkardı. Nitekim operasyon esnasında bir Türk gemisi süvarisi Port Said Limanı’ni, bir diğeri de Yafa Limanı’ni aradıkları halde bulamamışlardı. Edinilen bu tecrübeler ışığında nitelikli personel yetiştirilmesi amacıyla Heybeliada Bahriye Mektebi’nde ıslahat yapılmasının gerekli olduğu kanaati de hâsıl olmuştu.*”. Bkz. Mehmet Korkmaz, *Bahriyede Bir Ömür: Sultan II. Abdülhamid’in Bahriye Nâzırı Hasan Hüsnü Paşa*, s. 31.

gemiler Mısır Hidivi tarafından Osmanlı Sultanı'na hediye edilen altı zırlı modern geminin üçüdür). Bu kapsamda önce Londra'ya, müteakiben Fransa'ya intikal etmiş ve dönemin ana akım düşüncelerine burada yakından temas etme şansı bulmuştur.

1874 Mayıs'ında üç ambarlı süvariliği rütbesi ile İstanbul'da liman kumandanı muavinliği makamına; hitamında aynı yıl mirliva rütbesine taltif edilmesi ile liman kumandanlığı makamına atanmıştır. Burada Osmanlı denizciliğine ilişkin daha kapsamlı bir vizyon ve muhakeme edinebilme şansı elde ettiğini ifade etmek yanlış olmayacaktır; zira Paşa'nın görevleri kapsamında liman işleri, ahşap harp gemileri ile nakliye gemilerinin kumandası görevleri tevdi edilmiştir. 1875'te çok mühim bir vazife olan ve merkezi Suda / Girit olan Bahr-i Sefid Filosu kumandasını altı ay süre ile devralmıştır. Bu kapsamda bahriye zabitanı ve eratına Akdeniz'de uygulamalı eğitimler verilmesi görevini deruhte etmiştir. Bu görevin özellikleri dikkat çekicidir: Sultan Abdülaziz'in denizciliğe ve uluslararası ilişkilere fevkalade önem verdiği bir dönemde Osmanlı sancağını Akdeniz'de göstermek ile geleceğin zabitan ve eratına uygulamalı eğitimler yaptırmak görevleri deruhte edilecektir; bu maksatla Sultan tarafından verilen talimattaki esaslar uygulanacaktır. Bu talimatlar ana hatları ile talimlere önem vermek, tasarrufa riayet etmek ve yelken kullanımına ağırlık vererek asgarî kömür kullanmaktır. Manevralar esnasında bahriye talebelerine yeknesak bir dış görünüşün sağlanabilmesi maksadıyla kıyafet diktirilmesi detayı, kömür kullanmakta mahdut davranılması talimatı yanında değerlendirildiğinde ekonomik ve teknik sorunların büyüklüğüne işaret etmektedir.

Görev sonrasında Paşa İstanbul Liman Kumandanlığı'na geri atanmış ve Ferik rütbesine yükseltilmiştir. Bahr-i Sefid Filosu Kumandanlığı'na ise İngiliz Hobart Paşa atanmıştır⁴. Bu durum Bahriye üzerindeki İngiliz etkisine işaret etmektedir.

⁴ Hobart Paşa Amerikan İç Savaşı'nda abluka yarma konusunda uzmanlık kazanmış ve bu kazanımı ile Girit İsyanı'nda önerileri ile Osmanlı hizmetine girmiştir. Tavsiye ettiği stratejinin uygulanması ile Yunanların adaya silah sokması engellenmiştir. Paşa, 93 Harbi'nde Rus donanmasının etkisiz bırakılmasında önemli görevler üstlenmiştir. 1881 yılında Müşir rütbesi verilmiştir. Bkz. Mehmet Korkmaz, *Bahriyede Bir Ömür: Sultan II. Abdülhamid'in Bahriye Nâzırı Hasan Hüsnü Paşa*, s. 41.

Hasan Hüsni Paşa, bahriye kariyerindeki en önemli görevlerden biri olan Karadeniz Umum Kumandanlığı'na 13 Şubat 1877 tarihinde, Rusya ile harp ilanından iki ay önce atanmıştır. Bu harpte Karadeniz'deki deniz operasyonunun icrası Paşa'nın sorumluluğunda olup Karadeniz Filosu'na tevdi edilen ana vazifeler; askerî ve ticarî deniz nakliyatını korumak, Karadeniz kıyılarını korumak, Tuna Nehri ve havarisinde deniz-kara müşterek harekâtı ve ilerleyen dönemde Rus kıyılarının abluka altına almaktır. Donanmanın envanterinin bu harpteki performansı suretiyle genel değerlendirilmesinin yapılması mümkün olmuştur. Donanma envanteri, ağır borçlanma ile meydana getirilen, büyük ve zırlı unsurlarının Avrupa menşeli olduğu Sultan Abdülaziz dönemi unsurlarından müteşekkil 30 zırlı ve 106 ahşap gemiden ibarettir. Büyüklük olarak dünyada üç, Avrupa'da ise iki numaralı donanma olup zabitan ve erat terbiyesi düşüktür. Ruslar, nicel üstünlüğü Karadeniz'de karşılayabilecek durumda olmamaları sebebiyle yeni teknolojiden istifade ederek asimetric etki oluşturma yoluna gitmiş; torpidobotlar ve deniz mayınlarından istifade etmiştir. Bu durum ağır yapıdaki Karadeniz Filosu'nun arzu edilen güçlü etkiyi oluşturmaya mâni olmuştur. Kruvazör, mayın tarama ve torpido ihtiyaçları tespit edilmiş; teknik idamedeki zorluklar ve talimdeki noksanlıklar ile operatif seviye karar almadaki sorunlar ortaya koyulmuştur. Tüm olumsuzluklara rağmen Türk filosu Rusların Karadeniz'de etkin olmasına müsaade etmemiş, inisiyatifi ele almış; hatta yer yer kara harekâtını desteklemiştir. Paşa, bu sahnede önemli bir sınav vermiş ve geleceğe dair zihin tasavvurunu şekillendirmiş; devlet ricali ve Sultan'ın takdirini kazanmıştır.

Harp hitamında 1878'de Rumeli kıyılarında asayiş tanzim ve muhafaza için icra edilen harekâtın kumandası Paşa'ya tevdi edilmiş; Bahr-i Sefid Rumeli Filosu Adriyatik'ten Çanakale Boğazı'na kadar süregelen kıyılarda görev icra etmiştir. Bu görevin 1886 yılına kadar sürdüğü ifade edilmekte; göreve zırlılar dahil çok sayıda harp gemisinin iştirak ettiği belirtilmektedir. Bu panaroma 93 Harbi neticesinde zırlıların Haliç'e çekilerek çürümeye terk edildiği savını yanlışlamaktadır. Paşa, bahriye kariyerindeki uzun yolculuğun neticesinde liyakati, tecrübesi, mesleğin hemen her basamağında bulunması, muhakeme yeteneği, inisiyatif almadaki başarısı gibi hususlar değerlendirmesinde ehliyet ve liyakat sahibi olduğunu ispat etmiş; böylelikle 20 Ocak 1879 tarihinde Şûrâ-yı Bahriye Reisliği makamına

taltif ve tayin edilmiştir. Bu makam bahriyenin en üst karar alma organı olup askerî ve sivil denizciliğe ilişkin tüm hususlar burada müzakere edilmektedir. Böylelikle Paşa bahriyenin işlevsel olarak ikinci kumandanı konumuna terfi etmiş bulunmakta ve bahriyeye tam bir hakimiyet sağlamaktadır. Bahriye Nazırlığı'na kadar geçen iki yıllık süre zarfında bahriyenin yeniden teşkilatlanması, ıslahatı, terfi ve atamalar ile ihtiyar ve liyakatsiz personelin emekliliği konuları başta olmak üzere çok önemli kararlara imza atmıştır. Bu noktada Paşa'dan kıdemli amirallerin emekliliğe sevkini de sağlaması, O'nun nazırlığa giden yolda rakipsiz kalmasına olanak teşkil etmiştir.

Korkmaz ikinci bölümde Paşa'nın Bahriye Nazırı olarak aldığı kararları ve icraatlarını izah etmektedir. Tanzimat dönemi ile denizcilik alanında düzenlemeler sürat ile gerçekleştirilmeye çalışılmış; başta bahriyeye ilişkin istişarelerin yapıldığı Bahriye Meclisi kurulmuş (1840'ta kurulan bu meclis 1877'de aynı işlevler ile Şûrâ-yı Bahriye'ye dönüştürülmüştür), 11 Mart 1867 tarihinde *kaptanpaşalık* makamının lağvedilerek uhdesinde sivil ve askerî deniz gücü ve diğer denizcilik işlerinden mesul Bahriye Nezareti kurulmuş; II. Meşrutiyet'e kadar yine sorumluluk ve yetki alanına İdare-i Mahsusa (Denizyolu Taşımacılığı) ve Ereğli Maden-i Hümayunu dahil edilmiştir. Paşa'nın nazırlığına kadar geçen sürede nazırların sıklıkla değiştirildiği; ayrıca Bahriye Mektebi'nden mezun olanların sayıca az nazır olduğu hususları dikkate alındığında, Paşa'nın 9 Ocak 1881'den vefatına kadar geçen 22,5 yılda kesintisiz olarak (iki günlük kısa bir kesinti göz ardı edilmesi doğrultusunda) nazırlık görevinde bulunması oldukça dikkat çekici ve önemlidir. Paşa nazırlık makamına geçtiğinde bahriyenin sorunlarına vakıf bir durumda ve bu yoldaki tüm kariyer adımlarını atmış vaziyettedir. Bu makama geldiğinde genel bir panorama değerlendirmesi yapılırsa şu hususlar göz önünde tutulmalıdır. 93 Harbi yaraları sarılmaya çalışılmakta; Kıbrıs 1878'de İngilizlerin eline geçmiş bulunmakta, 1881'de Mısır yine İngilizlerce işgal edilmiş vaziyette Ermeni meselesi baş göstermekte, Rus emelindeki Doğu illeri meselesi gündemde ve 1875'de malî iflas ilan edilerek Düyûn-ı Umûmiyye ile ülke ekonomisi yabancı denetimine girmiş vaziyettedir. Genel hâl bu halde olduğundan dönemin sıkı bir idare tarzı ile ve otoriter biçimde yönetilmesi gayri tabii görülmemelidir. Ayrıca silahlı kuvvetlerde ıslahat faaliyetleri savaşlar sonrasında zarurî görülerek kara ordusuna tercihen stratejik öncelik verilmiş ve 1882'de ilk Alman heyeti ordu ıslahatına destek için

gelmiştir. Yine başka bir nokta, II. Abdülhamid döneminde nazırların çok sık değiştiği gerçeği nazar-ı dikkate alındığında Paşa'nın böylesi uzun süre makamında bulunması (dönemin en uzun süreli nazırlık görevidir) dikkat çekicidir. Buna esas olarak padişaha sadakati, tüm bahriye işlerine hakimiyeti, bulunduğu meclis ve komisyonlarda neredeyse tek söz sahibi olması gibi temeller mevcuttur. Dönem tanıkları O'nun hakkında "ikinci bir Abdülhamid" tanımlamasında bulunmuşlardır.

Paşa'nın dönem ricalinden ayrılan birtakım özellikleri hakkında yazar önemli bilgiler nakletmektedir. Paşa, jurnalcılık ve hafiyelik faaliyetlerine şiddetle karşı durmakta ve emri altındaki maiyetinden bu faaliyetlere karışanları üst sınırdan cezalandırmaktadır. Örnek olarak Tersâne-i Âmire muhasebe memuru Şevki Efendi'nin Saray'a jurnal verdiği haberi ile onun memuriyetini sonlandırmış, bir tabib kolağasını yine aynı faaliyet sebebiyle Basra'ya sürgün görevine yollamıştır. Paşa, uzmanlık alanında muhalefet etmekten çekinmemektedir; gerekirse istifa etme kozunu kullanmaktadır. Sözgelimi Padişah'ın nezarete ilişkin kimi karar ve icraatlarında müdahalesi olduğunda zaman zaman görüşlerinde ısrar etmiştir. Paşa'nın eleştirildiği bir nokta, otoriter tutumundan ötürüdür. Örneğin, Şûrâ-yı Bahriye tarafına sunmadan bazı emirler vermesi eleştiri konusudur. Paşa, iş takip ve kontrolünde yüksek derecede disiplinlidir. Konuya ilişkin ihtar ve gerekirse cezalandırmalardan çekinmemekte, maiyetinden ve nezaret personelinden sıkı disiplinli takip ve kontrol beklediğini her fırsatta ifade etmektedir. Örnek olarak 1900 yılında *Mansure* korvetinin onarımının tamamlanmasından iki gün sonra birtakım noksanlarının tespit edilmesi üzerine memurların sorumsuzluğunu ihtar etmiş, bu hususun devamı halinde Tersâne-i Âmire'deki inşaat ve tamirat birimleri amir ve memurlarını istisnasız Dîvân-ı Harb'e sevk edeceğini söylemiştir. Paşa'nın yayımladığı bazı tamimler genelgeçer kural ve âdete dönüşmüş olup halihazırda uygulanan pek çok uygulama vardır. Örneğin süreli yayın geleneğimiz Paşa dönemindeki çabalar nihayetinde oluşmuştur. Arşiv işleri konusunda verdiği emirler çok önemlidir; zira Bahriye Nezareti arşivinin diğer bazı kurumlara nazaran düzenli biçimde günümüze intikal etmesi bu uygulama esasları sayesinde. Seraskerlik ve Harbiye Nezareti ile Tophâne-i Âmire arşivlerinde bu düzen ne yazık ki görülememektedir. Bahriye modernizasyonu ve iyileştirmeleri için birtakım komisyonlar kurmuş ve başlarında olarak idare etmiştir. Bunlara örnek olarak Islahat, Fen, Tercüme, Torpido, Küttab Komisyonları öncül niteliktedir.

Paşa'nın Tersâne-i Âmire ve donanma modernizasyonu çalışmaları, nazırlık süresinin belki de en önde gelen icraatları olarak günümüze intikal etmiştir. 93 Harbi sonrasında 120 civarında gemi olduğu, bunların 18 adedinin zırhlı olduğu (yedi fırkateyn, sekiz korvet, üç duba) bilinmektedir. Gemilerin çoğunun Haliç'e nazırlığı döneminde çektirilerek çürümeye terk edildiği savı hakkında yazar, Sultan Abdülhamid'in gemileri yakın dönemde yaşananlardan duyduğu endişe üzerine bir tehdit algısı ile Haliç'e çektirmiş olduğu tevatürünün var olduğunu, ancak asıl olanın işletim maliyetleri ile bazılarının dönem teknolojisine uygun olmadığı için atıl kaldığını ifade etmektedir. Öyle ki Sultan'ın emri ile Paşa, modernizasyon faaliyetleri ile yakinen ilgilenmiştir. Bu duruma örnek olarak gemi toplarının arkadan dolmalı güncel teknik yeterlikteki yenileri (Krupp marka) toplar ile değiştirilmesi harbin hitamındaki üç yıl içinde tamamlanmıştır. İlaveten bazı zırhlıların sahil hatlarında aktif olarak görevlendirildiği de önceki kısımlarda anlatılmıştır. Bu kapsamda örnekler 1897 yılına kadar mevcuttur, ki bu yıl Yunan Harbi'ne tesadüf etmektedir. 1882 yılından itibaren gemilerin büyük kısmı Haliç'te kalmış olup buna ilişkin Padişah iradesine yapılan geniş araştırmalarda rastlanılmadığını; ancak bunun alışkanlıklar haricinde (genel alışkanlık yazılı iradelerdir) bir şifahî emir mucibi olduğudur. Gemilerin Haliç'e çekilmesine tezat olarak bahriyedeki modernizasyon faaliyetleri kapsamında, dönemin teknolojisinden de feyz alınmış olduğu ve yeni gemi imalat ve temin faaliyetlerinde torpidobotlar gibi süratli ve asimetric etkili, özellikle de kıyı savunmasında etkin unsurların bahriyeye katıldığı görülmektedir. 12 torpidobot temin planı bu duruma örnek olup 1883'te ilk üç geminin Fransa'dan geldiği, Tersâne-i Âmire'nin ise inşa etme kapasitesinde olduğu mülahazası ışığında yeni gemilerin ülkede imal edilebileceği ve bu yolda süratle yol katedildiği ifade edilmektedir.

Sultan'ın donanmaya ilişkin ilgisine yönelik olarak 1884 yılında genel durumu ortaya koyan detaylı bir inceleme tezkeresi yapılması emrini verdiği, bu tezkerede ülke sahil hattı uzunluğu esas alındığında büyük ve modern bir donanmanın elzem olduğu hususunun üzerinde durulduğu belirtilmektedir. Yine 1886 yılında ele alınan bir rapor ile sahil hattının uzun olduğu ve buna denk bir donanmanın "satın alınması" gerekliliği belirtilmiştir. Bu rapora istinaden Padişah'ın yorumu dikkat çekici mahiyettedir. Yunanlıların da torpidolara sahip olduğu gerçeğine mukabil süratle donanmanın da edinmesi emri verilmiştir. Bahse konu

raporda halihazırda 33 hazır geminin bulunduğu ve bu güç ile Yunan tehlikesine karşı mukavemetin gerçekleştirilebileceği değerlendirilmiştir. Arzu edilen modernizasyonların bütçe kısıtlılığı sebebiyle yapılamadığı, sipariş edilen torpidoların ücretlerinin ödenememesi sebebiyle büyük kısmının satın alınamadığı ve sekiz adet geminin halihazırda onarımlarının devam ettiği yine bu raporda belirtilmektedir. 1887 yılında Nazır tarafından kaleme alınan bir başka tezkerede Yunan ve Rus donanma politikaları etraflıca incelenmiştir. Bu tezkerede mezkûr devletlerin tersanelerinin çok süratli çalıştığı ve sürekli olarak yeni gemi inşa ettikleri, gemi inşa alanında büyük ilerleme kat ettikleri ve bizim onların çok gerisinde kaldığımız hususları üzerinde durulmuştur. Bu raporların tümünden anlaşıldığı üzere devrin teknik, bürokratik ve idarî ricalinin dünyadaki gelişmelerden haberdar olduğu ve ayrıca mevcut kendi durumumuzu eleştirebilme cesaretinde oldukları anlaşılmaktadır.

Eserde güncel teknoloji ışığında denizaltıların donanma envanterine katılmış olduğu hususuna da özel bir yer verilmiştir. Yunanistan'ın 1886 yılında İngiltere'den *Nordenfelt-I* denizaltısını alması üzerine Sultan bu serinin II ve III numaralı gemilerini derhal sipariş verdirmiştir; aynı yıl sipariş edilen denizaltılara Abdülhamit ve Abdülmecid isimleri verilmiştir. Nazır, süreci doğrudan idare etmiştir. Alınan denizaltıların birtakım kusurları bulunmuştur. Örneğin seyir sialarının az olduğu ve torpil ateşlemenin neredeyse imkânsız olduğu hususları belirtilmiştir. Üretici firma tarafından yapılan incelemede durum personelin yetersiz eğitimine bağlanmış ve kusurlar reddedilmiştir. Böylelikle bu denizaltılar da Haliç'e çekilerek âtil bırakılmıştır. İlk denizaltı maceramızın sanılanın aksine teknolojik merak ve ilgiden ziyade siyâsî bir yarışın ürünü olduğu görülmektedir. Dönemin gemi inşa yeteneklerine büyük bir ihtimam gösterilmiştir. Tersâne-i Âmire bünyesinde çelik fırın fabrikası için İngiliz uzmanlar getirilmiş ve büyük ilerleme kaydedilmiş, fabrika büyük ebatlı kazanlar üretebilecek seviyeye getirilmiştir. Torpidobotlar için makineler satın alınmıştır. Kısmî oranda teknik aksam imâl yeteneği de kazanılmıştır. Bu gelişmelerden cesaret alan bahriye, modernleşen tersanede zırhlı yapabilecek yeterliliğe erişebilmek için yüksek malî kaynak talebinde bulunmuş, ancak maliyenin yetersizliği buna mâni olmuştur. Öyle ki acil onarımları yapabilmek için nezaret faiz ile borç alarak çare bulmaya çalışacak seviyededir.

1890 yılında yapılan bir incelemede eski gemilerin zırh dönüşümlerinin çok maliyetli olacağı tespit edilmesi ile bir tezkere ile Fransa'dan iki zırhlı kruvazör ve Almanya'dan da iki torpido satın almak üzere Padişah onayı alınmıştır. Yurt dışından uzmanların getirilmesi istenmesine karşın parasızlık sebebiyle bunlar gerçekleştirilememiştir. 1891 yılında mevcut zafiyet alanlarının giderilmesine yönelik olarak büyük gemiler yerine torpidobotların inşası fikri ön plana çıkmıştır. Böylelikle tersanenin gelişen imkanlarından istifade edilebilecek ve para yurt içinde kalacaktır. 1894 yılında temel sorun alanlarından biri olarak gemi kazanları ve topların durumu ele alınmaktadır. 1897 Yunan Harbi'nde görüleceği üzere gemiler bu teçhizatta ciddi sorunlar yaşamakta, onarımları arzu edilen seviyede yapılamamaktadır. 1895 yılında kaleme alınan bir başka raporda ülkenin denizden korunması prensibi üzerinde açık bir biçimde durulmuş, kara ordusunun mali kaynaklardan büyük oranda istifade ederken donanmanın mahrum bırakıldığından dem vurulmuştur. Ayrıca tersanenin modernleştirildiği, ancak parasızlık sebebiyle âtil durumda beklediği ifade edilmektedir. Öyle ki tersanede 1885 yılında *Hamidiye* firkateyni ve 1887 yılında *Mecidiye* torpidobotu inşa edilebilmiş, ayrıca bazı torpidolar İstanbul'da imal edilmiştir. 1894 yılına gelindiğinde tersanedeki manzaradan örnekler verilmektedir. Boru, çivi, elektrik, zift, ateş tuğlası fabrikaları açılmış, yerli imalata geçilmiş ve dış bağımlılık azaltılmıştır. Ayrıca gemi planları için resimhane açılmış ve inşa planları çizilmeye başlanılmıştır.

Yine çok yakın tarihte personel, eğitim ve teşkilâtın da modernleştirme faaliyetlerine tabi tutulduğu görülmektedir. Örneğin 1883'te Fen Komisyonu, 1882'de Matbaa-ı Bahriye (1885 yılında mükemmel duruma getirilmiştir), 1897'de Bahriye Müze ve Kütüphane İdaresi kurulmuştur. 1889'da süreli yayın geleneğimiz iki yayın ile başlatılmış, *Ceride-i Bahriye* ve *Mecmua-i Fünûn-ı Bahriye* yayınları hayata geçirilmiştir. Bahriye mektebine yeni teknoloji istikametinde torpido, elektrik ve mayın dersleri koyulmuş, kurmay subay seçim esasları 1897'den itibaren ilk üç derecede mezun olanlar biçiminde tespit edilmiş, İngilizce eğitimine ağırlık verilerek konuşma ve teknik İngilizce üzerine özellikle eğilinmiş, Hukuk-ı Düvel-i Bahriye (Deniz Hukuku) dersi ilave edilmiş, Bahriye Mektebi mezun sayısı arttırılarak yılda 20 mezun veren okulun 1889'dan itibaren 30-40 mezun vermesi sağlanmıştır. Ayrıca başarılı zabitanın yurtdışına eğitime gönderilenler de olmuştur. Özel bir alan olarak 1890 yılında Gedikli Mektebi açılarak

bahriyede astsubay sınıfı teşkil edilmiştir. Sicil sistemi, itfaiye, kalite kontrol komisyonları ve yardım sandıklarının kurulması yine bu devre rastlamaktadır. Görüldüğü üzere eğitim sisteminin âtl ve köhne olduğuna ilişkin iddialar yeterli zemin bulamamaktadır. Öz itibarıyla Paşa'nın nazırlıktaki icraatları değerlendirildiğinde; ilk yıllarında zırhlıların modernizasyonuna gayret sarf ettiği, harp teknoloji ve politikalarını yakinen takip ettiği, Tersâne-i Âmire'nin modernleşebilmesi için yeni fabrikalar açtırıp uzmanlar getirttiği, yeni gemi alımları veya imalleri için çaba sarfedilse de malî imkansızlıklar sebebiyle başarılı olamadığı, bahriyenin pek çok köklü kurum ve geleneğinin temellerini attığı söylenebilir. Üçüncü bölümde Paşa hakkında yaşanan sorunlar ve ithamlar ele alınmıştır. Bu bağlamda en şiddetli eleştirilerin, Paşa'nın bahriyeye hakimiyeti ve Padişah'ın onu azletmeyeceği inancı ile gittikçe otoriterleşmesinden ileri gelmektedir. Donanma politikasında ise iki temel konu etrafında ağır biçimde eleştirilmektedir. Bunlar Ertuğrul faciası ve donanmanın 1897 Yunan Harbi'nde faaliyet gösterememesidir. Ertuğrul faciasında geminin okyanus seyrüseferine uygun yapıda olmadığına bilinmesine ve tüm tenkitlere rağmen görevlendirilmesinde Nazır ağır biçimde eleştirilmektedir. Yunan Harbi kapsamındaki eleştiriler ise gemilerin Haliç'e kapatılarak materyal ve talim yönlerinden etkisiz bırakılması istikametindedir. Öyle ki gemilere iyi bakılmadığının yanı sıra gereksiz kurumlara eforun sarfedildiği, güvensizlik ortamı oluşturulduğu, demode sipariş ve üretimlerin yaptırıldığı, limanların ihmal edildiği hususları ifade edilmektedir. Padişaha atfedilen tüm bu suçlamalar ve eleştirilerden tabiatıyla Bahriye Nazırı da birinci dereceden sorumlu tutulmaktadır. Bu noktada savunma yapılırken stratejik tercihin sahil savunması ve kara ordusunun inkişafı yönünde olduğu belirtilse de hafif bir donanmanın neden bedene getirilmediği (alternatif bir hal tarzı olarak) sorgulanmaktadır. Yunan Harbi sonrasında yüklü bir gemi siparişinde bulunulması yine buna işaret etmektedir. Konu hakkında ağır bir eleştiri şu şekildedir: “*II. Abdülhamid döneminde donanma adeta bir üvey evlat gibiydi. Padişah, deniz kuvvetlerini yönetmek üzere Hasan Paşa'yı bu görevde tutacak ve onun 'donanmanın katili' olarak ün kazanmasına sebebiyet verecektir.*”⁵

⁵ Celalettin Yavuz, *Osmanlı Bahriyesi'nde Yabancı Misyonlar*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, İstanbul tarihsiz, s. 112; aktaran: Mehmet Korkmaz, *Bahriyede Bir Ömür: Sultan II. Abdülhamid'in Bahriye Nâzırı Hasan Hüsnü Paşa*, s. 148.

Başka hususlardaki eleştirilerin başında Tersâne-i Âmire gelmektedir. 1908 tarihli Teftiş-i Askerî Komisyonu raporu, tersanede işlerin iyi gitmediğini; bunun Paşa devrinde başladığını, ancak bu dönemde bahriye tahsisatı az da olsa bir şekilde idare edilme çarelerinin bulunduğunu; şimdi ise bunun yapılamadığını belirtmektedir. Paşa'nın otoriter yapısı ve uzun soluklu nazırlığı nedeniyle kişisel eleştirilere de maruz kaldığı görülmektedir. Bu duruma örnek olarak 1897 Yunan Harbi'nde filo komutanı olarak görev yapan Hasan Rahmi Paşa; Hasan Hüsnü Paşa'nın kararları, idare tarzı, baskıcı tutumu ve kendi başına karar vermedeki ısrarı gibi hallerini Padişah'a bir mektup ile bildirmiştir. Anılan amiral, Nazır'dan sonraki ilk kıdem sırasında gelen bahriyelidir, ki bu durum bir rekabetin de olabileceğine, eleştiri dozunun bu minvalde yüksek tutulmuş olabileceğine ve doğrudan Padişah'a mektup yazabilecek bir cüreti gösterebilmesinin doğal olmayışına bakıldığında kuşku uyandırmaktadır. Nazırın baskıcı idaresi eleştirilere çokça konu edilmiştir. Buna örnek olarak Dersaadet Liman Dairesi gelirine el koyması, personel maaşlarını vermemesi ve olay ve durumlara doğrudan müdahil olması şikâyet alanlarındandır.

Paşa'nın çok zengin varidatı yine sorulara konu olmuştur. Öyle ki ihalelerden komisyon almak, tamiratlardan pay aldığı gibi gayri meşru işlerden para kazandığı, bunu sıklıkla yaptığı ve hatta Padişah tarafından durumun bilinmesine karşın sadakati sebebiyle bu uygunsuzlukların göz ardı edilmiş olduğu hususları belirtilmektedir. Gerçekten de vefatında görüleceği üzere çok büyük bir varidatı olmasının doğal olmadığı aşikârdır. Edebî eserlerde serveti hakkında yazılır iken, özellikle Jön Türkler "Kârûn-ı Sâni (İkinci Kârûn)" lakabını kullanmışlardır. Yolsuzluk hakkında somut delillere rastlanılmasa da sözlü olarak çokça ifade edilmesi ve mirası, kuvvetli şüpheye sebebiyet vermektedir. Paşa, uzun süreli nazırlığı ve kişisel özelliklerinden ötürü pek çok devlet adamı ile kötü ilişkiler içerisindeydi. Bahriyelilere keyfi tayinler, cezalar vermesi ve liyakat esası haricinde terfi ve atamalarda bulunması başka bir eleştiri alanıdır.

Dördüncü bölümde Paşa'nın kişilik özellikleri ve vefatı anlatılmaktadır. Bu kapsamda Paşa'nın iri yapıda olduğu, zenginlik ve lükse düşkünlüğü (sözelimi yalısında o devirde az rastlanan kalorifer bulunmaktadır), dindar, hatta tarîk olduğu, istediklerini kayırdığı, hatta bazılarının zengin olmasına vesile olduğu, ehl-i keyf olduğu ve saz-söz-raksı çok sevdiği hususları dönemin ikincil kaynaklarına istinaden

aktarılmaktadır. Eleştirilerin kümелendiği bu özelliklerine ilave olarak çok talebe yetiştirdiği, zeki olduğu, gerektiğinde Padişah'a muhalefet ettiği ve dalkavukluk yapmadığı, köklü denizcilik geleneğine bağlı olduğu gibi hususlar mevcuttur. Paşa'nın, 20'yi aşkın nişan ve madalya ile taltif edilmiş olup Fransa, İsveç, Almanya, İtalya, Rusya, Bulgaristan ve Karadağ'dan da madalyalar almış olması onun uluslararası alanda da faal olduğuna işaret etmektedir. Hasan Hüsnü Paşa, 1901-1903 yılları arasındaki ömrünün son iki yılını yoğun biçimde hastalıklarla mücadele ederek geçirmiş olup vefat sebebinin muhtemelen kanserden olduğu değerlendirilmektedir. 71 yıllık hayatının 61 yılını bahriyede geçiren Paşa'nın hayatına ilişkin diğer yaptığı hatıralar, çocukları, mirası ve eserleri gibi malumatları bölüm sonunda yer almaktadır.

Sonuç olarak Mehmet Korkmaz'ın "Bahriyede Bir Ömür: Sultan II. Abdülhamid'in Bahriye Nâzırı Hasan Hüsnü Paşa" adlı eseri, Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşamış önemli bir devlet adamı ve denizcinin hayatını, kariyerini ve icraatlarını ele alan oldukça kapsamlı ve derinlikli bir çalışmadır. Eser, Hasan Hüsnü Paşa'nın yaşamı üzerinden dönemin siyasî, askerî, ekonomik, sosyal ve kültürel olaylarına ışık tutmakta hem biyografik hem de dönemin monografisi olma özelliklerini başarıyla yansıtmaktadır. Yazar, titiz bir araştırma ile birincil kaynaklara dayanarak Paşa'nın aile geçmişinden başlayıp Bahriye Nazırlığı'na uzanan kariyerini, dönemin önemli olaylarıyla ilişkilendirerek detaylı bir şekilde incelemiş, böylece II. Abdülhamid devri Osmanlı donanmasının durumunu, denizcilik alanındaki faaliyetleri ve gelişmeleri ortaya koymuştur. Eserin, Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki denizcilik faaliyetlerine ve donanmanın durumuna ışık tutması açısından literatürdeki önemli bir boşluğu doldurduğu ve alana değerli bir katkı sunduğu görülmektedir.

Hasan Hüsnü Paşa'nın kariyeri boyunca çeşitli kademelerde edindiği tecrübeler, onun bir devlet adamı ve denizci olarak zihin yapısının gelişimine büyük katkı sağlamış, onu Osmanlı bahriyesinin en üst kademelerine taşımıştır. 93 Harbi sırasında Karadeniz Umum Kumandanlığı görevi, Paşa'nın donanmanın eksikliklerini ve ihtiyaçlarını yakından görmesine, geleceğe dair tasavvurlarını şekillendirmesine olanak tanımıştır. Şûrâ-yı Bahriye Reisliği ve Bahriye Nazırlığı görevlerinde bahriyenin ıslahatı, yeniden teşkilatlanması, personel yönetimi gibi hayatî konularda attığı önemli adımlar ve aldığı kararlar, onun vizyonunu ve liderlik vasıflarını göstermesi bakımından

dikkate değerdir. Korkmaz'ın eseri, tüm bu yönleriyle Hasan Hüsnü Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne ve bahriyesine yaptığı hizmetleri ve katkıları ortaya koyan, dönemin denizcilik tarihi açısından önemli bir kaynak niteliğindedir.

Eserin denizcilik ve donanmalar hakkında genel okuyucuya yönelik bir tanıtım kısmı içermesi, gemi tipleri, rütbe ve nişanlar gibi konuların araştırma metninin öncül yahut ardılı olarak sunulmasının büyük önem ve kıymeti haiz olduğunu belirterek bu hususun eserin eksik bir kısmı olduğunu değerlendirmekteyiz.

KAYNAKÇA / REFERENCES

Araştırma ve İnceleme Eserleri

- YAVUZ, Celalettin, *Osmanlı Bahriyesi'nde Yabancı Misyonlar*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, İstanbul (tarihsiz)
- KORKMAZ, Mehmet, *Bahriyede bir Ömür: Sultan II. Abdülhamid'in Bahriye Nâzırı Hasan Hüsnü Paşa*, Selenge Yayınları, İstanbul 2022
- Mustafa Hayri, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, yay. haz. Ali Suat Ürgüplü Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015

YAYIN İLKELERİ

Harp Tarihi Dergisi, Türkiye’de yapılan askerî tarih araştırmalarına vizyoner bir katkıda bulunmak, yeni çalışma türlerini yayınlamak, sahaya dayalı ve tecrb askerî tarih alanlarına dair çalışmalar yapmak için akademik bir odak noktası teşkil etmeyi amaçlamaktadır. Harp Tarihi Dergisi’nde, askerî tarih, harp tarihi, silah kültürü, askerî biyografi, askerî teşkilat tarihi, askerî kültürü, askerî teoriler, askerî müzik tarihi, askerî tp tarihi, askerî mimari ve askerî sanat tarihine dair makalelere yer verilmektedir. Makalelerde bölgesel ayırım yapılmaksızın, dünyanın herhangi bir bölgesine dair askerî tarih yayınları da değerlendirmeye alınmaktadır.

Harp Tarihi Dergisi’ne gönderilen çalışmalar daha önce yayımlanmamış ve ilgili alana katkı sağlayacak özgün çalışmalar olmalıdır. “Yayın Etiği ve Değerlendirme Süreci”nde yer alan parametreler dışında deskriptif ya da ilgili konusunda mükerrer olan çalışmalar değerlendirme safhasına alınmayacaktır. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriye dayanan çalışmalar, ilgili bildiri kitabında yayımlanmamış olması ve bu durumun Editörler Kurulu’na belirtilmesi koşuluyla kabul edilebilir. *Harp Tarihi Dergisi*’nin etik ilkeler ve yayın politikası Committee on Publication Ethics (COPE) tarafından yayınlanan rehberler ve politikalar dikkate alınarak hazırlanmıştır. Yayın ilkeleri, yazarlar ile ilişkiler ve hakemlerle ilişkiler konularında ayrıntılı bilgiye dergimizin internet sitesindeki ilgili başlıklar altından erişilebilir. Yayımlanmak zere *Harp Tarihi Dergisi* elektronik posta hesabına iletilen makale metinleri, aşağıda belirtilen biçimsel özellikleri haiz ve konu/alan açısından uygun bulunmaları halinde alan uzman (en az) iki hakeme gönderilir. Yazarlar, Yayın Kurulu tarafından reddedilen çalışmalarını hakem raporları çerçevesinde gözden geçirerek *Harp Tarihi Dergisi* editörlüğüne yeniden sunabilir. Bu çalışmalardan yeterli değişiklik yapılmadığı tespit edilenler yazarlarına iade edilir ve süreç sona erer. Yeterli değişiklik yapıldığı tespit edilen çalışmalar ise yeni sunulan çalışma olarak tekrar değerlendirme sürecine alınır. *Harp Tarihi Dergisi*’ne yabancı dilde makale gönderen yazarlar, çalışmalarını anadili söz konusu dil olan ve alanında yetkinliği bulunan bir akademisyene “son okuma” yaptırıp bunu ibraz etmekle yükümlüdür. Son okuma yazarların talebi üzerine, son okumayı yapacak olan anadil okuyucusuna ücretini yazarın ödemesi karşılığı, *Harp Tarihi Dergisi* tarafından yaptırabilir. *Harp Tarihi Dergisi*’nde yayımlanan çalışmalarda ifade edilen görüşler yazarların şahsi bilimsel değerlendirme ve görüşleri olup, mensubu oldukları kurum ve kuruluşlar ile derginin yayımcısı olan Fatih Harp Tarihi Araştırmaları Enstitüsü’nün ve Millî Savunma niversitesi’nin kurumsal kimliğini bağlamaz ve bu kurumların görüşü olarak lanse edilemez. Dergide yayın yapmış tüm yazarlar, *Harp Tarihi Dergisi*’nin doğal hakemleri sayılmaktadır. Yayın Kurulu’nun talebi üzerine yazarlar en az bir defaya mahsus hakemlik yapmakla mükelleftir.

Makale Metin Şekil Esasları

- 1. Harp Tarihi Dergisi**'nin yayın dili Türkçe ve İngilizcedir. Türkçe makalelerin imla ve noktalamasında Türk Dil Kurumu kurumsal web sayfasında yer alan güncel sözlük ve yazım kuralları esas alınır. Gönderilen makaleler dil ve anlatım açısından bilimsel kıstaslara uygun, açık ve anlaşılır olmalıdır.
- Gönderilen makale metni (öz, *abstract*, kaynakça, geniş özet-*extended summary*- ve dipnotlar dâhil) asgarî 6.000, azami 10.000 kelime olmalıdır. Belirtilen sınırların üzerinde veya altında olan çalışmalar değerlendirilmeden yazara iade edilir.
- Makalelere Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmış azami 200 kelimelik öz ve beş anahtar kelime (İngilizce *abstract* ve *keywords*) eklenmelidir. Öz, makalenin kaleme alınma amacını, yöntemini, hipotezini/araştırma sorusunu, bulguları ve sonucunu kısaca belirtmelidir. Öz yazımında “bir kısa, iki uzun cümle” prensibine riayet edilmelidir. Ayrıca makalenin sonunda 750 kelimeyi geçmeyecek şekilde geniş özete (*extended summary*) yer verilmelidir. Geniş özet, öz kısmında yer verilen hususlara ilave olarak vurgulanması gerekli görülen noktaları, tartışmaları ve makalenin genel akışını içermelidir. Türkçe hazırlanan makalelerde söz konusu geniş özet İngilizce; İngilizce hazırlanan makalelerde geniş özet Türkçe yazılmalıdır.
- 4. Harp Tarihi Dergisi**'ne gönderilen makaleler Microsoft Word programında Times New Roman karakteri kullanılarak 12 punto yazılmalıdır. Dipnotlar ise 10 punto yazılmalıdır. Metnin paragraf özellikleri hizalama iki yana ve satır aralığı tek iken dipnotlarda paragraf özellikleri iki yana hizalı ve 1 satır aralığında olmalıdır. Sayfa numaraları sayfa altında verilmelidir.
- Yazar adı, İngilizce ve Türkçe olarak yazılan makale başlığının altına yazılmalı; yazarın unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi dipnotta (*) işareti ile 10 punto yazılarak belirtilmelidir. Diğer açıklamalar için yapılan dipnotlar metin içinde ve sayfa altında numaralandırılarak verilmelidir. Makalelerde ikili alt başlık sistemi kullanılmalıdır. Alt başlıklar koyu yazılmalı ve (giriş ile sonuç dışında) rakam ile numaralandırılmalıdır.
- Metnin içindeki alıntılar çift tırnak ile gösterilmeli; üç satırı geçen alıntılar yeni bir paragraf olarak, soldan 1,25 cm girinti, tek aralık ve iki yana yaslı şeklinde yazılmalıdır. Alıntı içerisindeki alıntılar tek tırnak içerisinde gösterilmelidir. Metin içinde vurgulanmak istenen kelimeler koyu veya altı çizili yapılmamalı, çift tırnak içerisinde yazılmalıdır.
- Makalelerin hazırlanmasında kullanılan kaynaklara yapılacak atıflarda aşağıdaki Yazım Kurallarına uyulmalıdır. Bu kurallara riayet etmeyen çalışmalar, doğrudan reddedilecektir.

8. Birden fazla kez aynı kaynağa atıfta bulunulduğunda; ilk atıfta künye tam olarak verilmeli, ikinci atıftan sonra yazarın adı soyadı, eser ismi, sayfa numarası; tarih ve basım yeri yılı olmadan verilmelidir.

9. Dipnotlarda atıflar şu şekillerde verilmelidir:

9.1. Arşiv belgelerine yapılan atıflarda arşiv adı ve tasnif adı ilk kullanımda uzun haliyle, sonraki kullanımlarda kısaltılmış olarak verilmelidir. Dosya ve gömlek numaraları ile belge tarihi de aşağıdaki örneklere uygun olarak verilmelidir.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (=ATASE), *Osmanlı Rus Harbi* (=ORH). 1/7/616, 14 Mayıs 1293 [26 Mayıs 1877].

ATASE, ORH. 6/137, 9 Temmuz 1293 [21 Temmuz 1877].

9.2. Kitaplara yapılan atıflarda yazar adı ve soyadı, *eser adı*, (varsa cilt numarası), (varsa çeviren), yayınevi, yayımlandığı yer yayımlandığı tarih ve sayfa numarası aşağıdaki örneklere uygun olarak sırayla verilmelidir.

Tek yazarlı kitap:

Nikolai Epanchin, *Operations of General Gurko's Advance Guard in 1877*, Londra 1900, s. 172-174.

İki yazarlı kitap:

Gültekin Yıldız ve Cevat Şayin, *Osmanlı Askerî Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 11-14.

Çok yazarlı kitap:

Mustafa Aydın vd., *Uluslararası İlişkilerde Çatışmadan Güvenliğe*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 79.

Çeviri kitap:

Carl Schmitt, *Kara ve Deniz*, çev. Gültekin Yıldız, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 61.

Çok ciltli kitap:

Henry Montague Hozier, *Russo-Turkish War: Including an Account of the Rise and Decline*, c. 4, William Mackenzie, Londra 1878, s. 633.

9.3. Makalelere yapılan atıflarda yazar adı ve soyadı, “makale adı” (varsa çeviren), *yayımlandığı süreli yayının adı*, sayı, yayımlandığı yıl ve cilt numarası, alıntının yapıldığı sayfa numarası aşağıdaki örneklere uygun olarak sırayla verilecektir.

Tek yazarlı makale:

Necati Tacan, “1877-1878 Osmanlı-Rus Seferinde Türk Sevk ve İdaresinde Sevkulceysi Hatalar: Başkomutanlık”, *Askerî Mecmua*, Sayı 107 (Aralık 1937), c. 8, s. 755-759.

Editöryal kitap bölümü:

Ahmet Sefa Özkaya, “Kültür Tasnifi ve Türk Askerî Kültürüne Giriş”, *Türk Askerî Kültürü: Tarih, Strateji, İstihbarat, Teşkilat*, ed. Ahmet Sefa Özkaya, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s. 20.

Bildiri:

Uğur Demir, “Üsküdar’da Avrupalı Bir Diplomat Avusturya Elçisi Virmont Kontu Damian Hugo’nun 1719’da Ağırlanması”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu 21-24 Kasım 2014*, c. 8, (İstanbul 2015), s. 223.

Ansiklopedi Maddesi:

Kemal Beydilli, “Süleyman Hüsnü Paşa”, *DİA*, c. 38, s. 90-91, İstanbul 2010.

9.4. Tezlere yapılan atıflarda, yayımlanmamış tezlerin başlıkları için italik kullanılmayacaktır. Yazar adı ve soyadı, tezin adı, tezin derecesi, tezin yapıldığı kurum ve enstitü, yapıldığı yer ve tarih, sayfa numarası aşağıdaki şekilde verilecektir. Ahmet Taşdemir, An Example of Strategic Command and Coordination Problem in the Ottoman Army: The Battle of Shipka during the Ottoman-Russian War of 1877-1878, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2021, s. 150.

10. Kaynakça’da yer alan künyeler yazarın soyadının büyük harfle başlamasıyla verilir. Geri kalan hususlarda dipnot yöntemi takip edilir. Kitaplarda sayfa sayısı belirtilmez. Eser içinde yer alan bölümler için sayfa aralığı belirtilir. Kaynakça’da yayınlar şöyle sıralanır:

Arşiv Belgeleri

Kaynak Eserler

Araştırma ve İnceleme Eserler Süreli Yayınlar (Gazete)

Raporlar

11. Ekler yazının sonunda verilmeli ve altında belgenin içeriği ve kaynağına dair kısa bilgi yer almalıdır. Tablo, Grafik ve şekiller, Ekler kısmında verilebileceği gibi metin içerisine de yerleştirilebilir. Metin içerisinde verilmeleri durumunda tablo ve şekiller kendi içinde sıralanarak numaralandırılmalı (Tablo: 1, Şekil: 2 gibi) ve gerek bu numara gerekse tablo veya şeklin içeriğine dair tanıtıcı başlık tablo ve şeklin üst orta kısmında verilmelidir. Tablo, şekil, grafik ve resim için alıntı yapılmış ise mutlaka kaynak belirtilmelidir.

12. Aday makale metinlerinin sonlarında, alfabetik sıra ve alıntı türüne (kitaplar, makaleler, internet kaynakları vs.) göre tasniflenmiş kaynakça yer almaz. Kaynakça düzenlenirken yazarın önce soyadı (BÜYÜK HARFLERLE) ve ardından adı yazıldıktan sonra, metin içindeki dipnotlarda yer alan bilgiler aynen aktarılmalıdır.

SUBMISSION GUIDELINES

Turkish Journal of Military History aims to make a visionary contribution to military history researches in Türkiye, publish new types of studies and become an academic focal point for experience and field-based studies regarding military history. *Turkish Journal of Military History* accepts Turkish and English articles related to military history, history of warfare, weapon culture, military biography, history of military organization, military culture, military theories, history of military music, history of medicine, military architecture and military art history. All military history publications about any region of the world are to be evaluated without any regional distinction.

Articles submitted to *Turkish Journal of Military History* shall not be previously published and shall be authentic in a way that it will contribute to the literature of the relevant field. Articles, which are descriptive except for the stated parameters in the “Publication Ethics and Evaluation Process” or which are repetitive in their field, will not be taken into evaluation. Articles based on presentations submitted in scientific meetings may be accepted for evaluation, provided that they have not been published in the proceedings of the meetings and that the authors inform the editors so. The ethics policies and submission guidelines are written by taking into account the guidelines and policies of the Committee on Publications Ethics (COPE). More information on publication principles, relations with authors and relations with referees is stated under the relevant subheadings on the website of our Journal. If the article submitted to the Journal’s e-mail address complies with the formatting principles presented below and is found to be eligible in terms of subject/field, it is sent to (at least two) referees who are experts in the field. The Authors may re-submit their articles revised according to the reports of peer-reviewers or editors. If the article is considered to be ill-revised, it is rejected and the process is over. If the article is considered to be revised properly, it is taken as a newly submitted article into the process. Authors, who send articles in a foreign language to the Journal, are obliged to get their work proofread by a native speaker academic who is considered as an expert in their field and to provide an evidence of this proofreading. The proofreading process may also be carried out by the editors of the Journal by out-sourcing a native speaker, provided that the payment for proof-reading is paid by the author. Opinions expressed in the articles published in the Journal are the personal scientific evaluations of the authors and are not, in any way, the institutional views or opinions of their own organizations/institutes or the Fatih Institute of Military History or Turkish National Defence University. The authors whose articles have been published in *Turkish Journal of Military History* are considered as natural peer-reviewers of the Journal and they are obliged to perform a peer-review at least once upon the request of the Editors.

Formatting Principles for Articles

1. The publication language of *Turkish Journal of Military History* is Turkish and English. The texts submitted shall be clear and understandable, and be in line with scientific criteria in terms of language and expression.
2. The article submitted shall have minimum of 6000 words and maximum of 12,500 words including abstract, extended summary, bibliography, and footnotes. The articles which are below the minimum or above the maximum counts of words are returned to the authors without being evaluated.
3. The articles shall be submitted with the abstract no longer than 200 words and five keywords. The abstract shall include the purpose, method, hypothesis/question, and findings of the article and present the conclusion reached in the article shortly. The article shall also have a extended summary no longer than 750 words at the end of the text. The extended summary shall include the points and arguments, which are considered to emphasize and the general outline of the article, in addition to the points pointed out in the abstract.
4. Articles submitted to *Turkish Journal of Military History* shall be written using the program Microsoft Word in 12 font size in the text and 10 font size in the footnotes. Paragraph properties of the text shall be aligned and line spacing of single line and paragraph properties of the footnotes shall be aligned and line spacing of 1 line. The page numbers shall be at the bottom of the page.
5. Name of the author shall be placed under the title of the article; his/her title, place of duty and e-mail address shall be indicated in the footnote with (*) in 10 font size. Footnotes for other explanations shall be provided in numbers at the bottom of the page. The article shall have two-level subheadings and these subheadings shall be written bold and numbered (except for the introduction and conclusion).
6. Citations in the text shall be shown with double quotes (“...”) and citations with more than three lines shall be written as a new paragraph as a 1,25 cm indent from the left, singled spaced and aligned paragraph. Citations within citations shall be shown with a single quote (‘...’). The words to be emphasized within the text shall not be written in bold or underlined but shall be written with double quotes (“...”).
7. The references to the resources used in the article shall be made according to the guidelines presented below. Articles, which do not comply with these guidelines, will be rejected directly.
8. Multiple references for the same publication shall be made by fully complying with the guidelines below in the first reference and then by using the name and surname, title of the study and page number shall be used without indicating date and place.

9. The references in the footnotes shall be written as follows:

9.1. For references to the archive documents, the archive and classification name shall be given exactly in the first use. The following archival references shall be given with abbreviations, the file number and the date in accordance with the following examples.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (=ATASE), *Osmanlı Rus Harbi* (=ORH). 1/7/616, 14 Mayıs 1293 [26 Mayıs 1877].

ATASE, ORH. 6/137, 9 Temmuz 1293 [21 Temmuz 1877].

9.2. For references to the books, name and surname of the author, *name of the book*, (volume number, if available), (translator, if any), publisher, the place of publication, date of publication and page number shall be given in accordance with the following examples.

Books with single author:

Nikolai Epanchin, *Operations of General Gurko's Advance Guard in 1877*, Londra 1900, s. 172-174.

Books with two authors:

Gültekin Yıldız ve Cevat Şayin, *Osmanlı Askerî Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar Yeni Yaklaşımlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 11-14.

Books with more than two authors:

Mustafa Aydın vd., *Uluslararası İlişkilerde Çatışmadan Güvenliğe*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 79.

Translated books:

Carl Schmitt, *Kara ve Deniz*, çev. Gültekin Yıldız, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 61.

Multiple-volume books:

Henry Montague Hozier, *Russo-Turkish War: Including an Account of the Rise and Decline*, c. 4, William Mackenzie, Londra 1878, s. 633.

9.3. For references to the articles, name and surname of the author, “name of the article” (translator, if any), *name of the periodical in which it is published*, issue no. (year of publication), volume, page number of the reference given shall be given in accordance with the following examples.

Article with one author:

Necati Tacan, “1877-1878 Osmanlı-Rus Seferinde Türk Sevk ve İdaresinde Sevkulceysi Hatalar: Başkomutanlık”, *Askerî Mecmua*, Sayı 107 (Aralık 1937), c. 8, s. 755-759.

Editorial book article:

Ahmet Sefa Özkaya, “Kültür Tasnifi ve Türk Askeri Kültürüne Giriş”, *Türk Askerî Kültürü: Tarih, Strateji, İstihbarat, Teşkilat*, ed. Ahmet Sefa Özkaya, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s. 20.

Proceedings book article:

Uğur Demir, “Üsküdar’da Avrupalı Bir Diplomat Avusturya Elçisi Virmont Kontu Damian Hugo’nun 1719’da Ağırlanması”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu 21-24 Kasım 2014*, c. 8, (İstanbul 2015), s. 223.

Encyclopedia article:

Kemal Beydilli, “Süleyman Hüsnü Paşa”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, c. 38, s. 90-91.

9.4. For reference to the theses, no italics shall be used for titles of non-published theses. Name and surname of the author, name of thesis, degree of the thesis, institution or institute to which the thesis is presented, place and date of the thesis, page number shall be given in accordance with the following example. Ahmet Taşdemir, An Example of Strategic Command and Coordination Problem in the Ottoman Army: The Battle of Shipka during the Ottoman-Russian War of 1877-1878, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2021, s. 150.

10. Citations in the bibliography shall be given with the surname of the author in capital letters. The rest of the citation shall be the same as the footnote. The page numbers of books shall not be given. If the research is in a book, the page numbers shall be included. Research in the bibliography shall be given as follows: Archival Sources, Primary Sources, Secondary Sources, Periodicals (Newspapers) and reports.

11. Attachments shall be presented at the end of the text and brief information as to the content and source of the document shall be presented at the bottom of it. Tables and figures (including graphics) may be presented within the text of the article as well as in the attachments. If they are to be presented within the text of article, tables and figures shall be organized and numbered according to their own types (e.g. Table: 1, Figure: 1, etc). Along with the number of the table or figure, an informative title for the table or the figure shall be written on the top centre of it. If tables, figures, graphics or pictures are quoted from somewhere else, the source shall be referenced.

12. Bibliography shall be sorted alphabetically and according to their types of sources (books, articles, internet sources, etc.) in a bibliography at the end of the article. The entries of the bibliography shall be written by putting the surname of the author first (IN CAPITAL LETTERS) and then name of the author; then all the other information of the sources shall be included as done in the references.

